

ERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2007

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2007

NEGENENNEGENTIGSTE DEEL

VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Zetwerk: Grafaria Leiden

Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Mosmans Katwijk

Omslag voor: Bezoek van commissarissen aan de ruïne na de kruitramp. P.G. van Os, 1807 (detail). Coll. RAL.

Tegenover titelpagina: Opgraving aan de Aalmarkt, juni 2007. Foto Henk Bouwman.

Voorwoord

Een droevig afscheid hebben wij het afgelopen voorjaar moeten nemen van onze mederedacteur Dirk Jaap Noordam. Vanaf 1979 maakte hij deel uit van de redactie, waarvan zeventien jaar (1986-2003) als secretaris. Uitvoeriger zal bij hem stilgestaan worden in een In memoriam, dat in het volgende *Leids Jaarboekje* zal worden opgenomen. Vanaf deze plaats wil ik dank zeggen voor de grote betrokkenheid en inzet gedurende vele jaren.

Grote druk die op haar uitgeoefend werd als medewerkster van het Kunst-historisch Instituut van de Leidse Universiteit, noopte Elizabeth den Hartog tot de beslissing om terug te treden uit de redactie, waarvan zij sedert 2003 lid was. Ook aan haar komt dank toe voor haar bijdragen aan het redactiewerk.

In dit 99ste *Leids Jaarboekje* is de Korte kroniek van Leiden en omstreken voor de laatste keer opgenomen. Vanaf het begin in 1904 heeft deze in het *Leids Jaarboekje* gestaan. De redactie heeft echter gemeend dat het tijd is om ermee te stoppen. Het gevoel bestaat dat de kroniekvorm in feite niet meer volstaat om het gebeuren adequaat vast te leggen. Het zijn niet alleen gebeurtenissen die het leven in stad en omgeving weerspiegelen, maar ook – vaak langdurige – processen. Het blijkt steeds lastiger te worden de ontwikkelingen in een enkele gebeurtenis te vatten, met als gevolg dat de keuze steeds arbitrairder werd. De pretentie dat de Korte kroniek een volledig beeld geeft van de belangrijkste ontwikkelingen in de stad en de omgeving, kan niet langer gehandhaafd blijven. Het aantal correspondenten dat kopij levert, daalde ook gestaag. Een kroniek van de omgeving is het dus al lang niet meer. Er zijn steeds meer lokale historische organen ontstaan, waarin de eigen (inter)gemeentelijke informatie veel ruimer aan bod kan komen. Kortom, de Korte kroniek is geen weerspiegeling van de werkelijkheid meer en moet dus ook niet als zodanig worden opgevat in de toekomst. Vandaar de beslissing om haar vanaf het 100ste *Leids Jaarboekje* te laten vervallen. Wel gaat de redactie in samenwerking met het bestuur van Oud Leiden na hoe er een nieuwe vorm gevonden kan worden.

De besluitvorming hierover is in een versnelling gekomen toen Liesbeth van Soest-Zuurdeeg aankondigde met het samenstellen van het Leidse gedeelte van de Kroniek te gaan stoppen, na dit vanaf 1992 te hebben gedaan. Terecht is zij

op de jaarvergadering van de Vereniging Oud Leiden op 22 maart 2007 benoemd tot 'lid van verdienste'.

Ook in het *Leids Jaarboekje* wordt in dit jubileumjaar aandacht besteed aan de ramp van 1807. De burgemeester van Leiden, drs. Henry Lenferink, bleek bereid zijn herdenkingstoespraak van 12 januari 2007 aan ons af te staan ter publicatie. Deze is integraal in dit *Jaarboek* opgenomen. Daarnaast is er een bijdrage over een nasleep die de ramp ook met zich meebracht.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie

Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991), S.C.H. Leenheer (1995), mr. ir. L. Barendregt
(2003), prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003) en mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
(2007).

Bestuur

prof. dr. J.C.H. Blom (2006), voorzitter
mw. W. Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
R.D. Paauw (2006)
mw. dr. M. Roobol (2005)
mw. drs. M.F. Roscher (2005)
R.J. Veldhuyzen van Zanten (2005)
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2005)
mw. dr. J. Zijlmans (2007)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Regionaal Archief Leiden: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 17,50 per jaar, voor jeugdleden tot 27 jaar € 10 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 225.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Generale Bank, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

O.J. Tromp, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
K. Otte

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunese, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt

Vereniging Jan van Hout: R.J. Veldhuyzen van Zanten

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:

mw. T. de Boer-Donia

Vrienden van de Meelfabriek: mr. ir. L. Barendregt

Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef

Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist

Cultureel Platform: mr. C.J.D. Waal

Stichting Aalmarktgebied: mw. drs. E.M.F. Verheggen

Monumentencommissie: ing. F.L.M. van Cleef

Correspondenten in Rijnland

- Alkemade: J.W. Kret (1996), Anemonenstraat 1, 2371 GM Roelofarendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG
Alphen aan den Rijn
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Jacobsboude: drs. C.J. de Jong (2000), Dokter Lothlaan 14, 2481 AB Woubrugge
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burgemeester Brugplein 1, 2351 NL
Leiderdorp
Liemer: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Oegstgeest: mw. I. Oele-Kap (2002), Van Slingelandtlaan 8, 2334 CA Leiden
Sassenheim: drs. J.E. van Teylingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
Valkenburg: J. Portengen (1993), Burgemeester Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: mw. J.G. Schrage (1990), Waagdam 28, 2361 CC Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Zoeterwoude: H.A. van der Post (1998), Apollolaan 412, 2324 CE Leiden

Jaarverslag van de Vereniging Oud Leiden over het jaar 2006

Werkzaamheden van het bestuur

In het jaar 2006 kwam het bestuur negen keer bijeen: op 9 januari, 15 februari, 28 maart, 18 april, 25 mei, 8 juni, 22 augustus, 11 oktober en 11 december.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering vond plaats op 22 maart 2006 in Stedelijk Museum De Lakenhal. Er waren, naast de bestuursleden, 95 leden aanwezig.

Ledenbestand

De vereniging telde aan het einde van het jaar 2.097 leden, alsmede 23 bedrijfsleden.

Publicaties

De vereniging subsidieerde de volgende, in 2006 verschenen publicaties:

Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leidse Historische Reeks: 18)

Martine van der Wielen-de Goede, *De nieuwe trekweg langs de Vliet. Het jaagpad van Leiden tot de Leidschendam en de trekschuitdiensten naar Delft en Den Haag, 1636-1638* (Leidse Historische Reeks: 19)

Annerije van der Vliet, *75 jaar Leidse Hout. Van natte weide tot wandelpark* (Leidse Historische Reeks: 20)

Thomas van Duin en Frans van Hoek, *Een wijk met aanzien* (speciale editie wijkkrant Professoren- en Burgemeesterswijk)

Juliette Roding e.a. (red.), *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800*

Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw*

Rinny E. Kooi en Jos Versteegen, *Bomen in de buurt. 25 bomen in de Leidse Professoren- en Burgemeesterswijk*

Daarnaast verscheen op 4 november het 98ste *Leids Jaarboekje*.

Diesviering

De diesviering vond plaats op 4 november in de Hooglandse kerk. Prof. dr. Frans Grijzenhout, hoogleraar Cultureel erfgoed, restauratie en conservering aan de Universiteit van Amsterdam, stak bij deze gelegenheid de diesrede af voor circa 450 aanwezigen. In zijn lezing plaatste Frans Grijzenhout de ramp van Leiden in het bredere perspectief van het koningschap van Lodewijk Napoleon. De heer Henri Lenferink, burgemeester van Leiden, nam vervolgens het 98ste *Leids Jaarboekje* in ontvangst.

Lezingen

De vereniging organiseerde de volgende lezingen:

- 25-01 Drs. Claudia Thunnissen, 'Gerrit de Blanken (1894-1961). Pottenbakker uit Leiderdorp (Stedelijk Museum De Lakenhal)
- 22-03 Drs. Henri Lenferink, 'Toeristische bezoekers aan Leiden in de 18de en begin 19de eeuw' (Stedelijk Museum De Lakenhal)
- 30-05 Dr. Rietje van Vliet, 'Leidse ietsen' (Stedelijk Museum De Lakenhal)
- 04-07 Dr. Jeroen Goudeau, 'Nicolaus Goldmann (1611-1665). Een Leidse architectuurtheoreticus uit de 17de eeuw' (Stedelijk Museum De Lakenhal)
- 08-09 Prof. dr. E. van de Wetering, 'Rembrandt, de kunstenaar' (Waalse Kerk)
- 04-11 Prof. dr. Frans Grijzenhout, 'Een ramp van een koning. Lodewijk Napoleon en de Leidse kruitramp' (Hooglandse Kerk)

Excursies

De excursiecommissie van de vereniging organiseerde de volgende excursies:

- 08-04 Stadswandeling Leiden 'Geleerden in en om de Pieterskerk'
- 27-05 Fietsexcursie naar de nieuwe gemeente Teylingen
- 24-06 Excursie naar de Bommelerwaard en Zaltbommel
- 16-09 Excursie naar Friesland

Verslag van de excursies:

Stadswandeling op 8 april, 'Geleerden in en om de Pieterskerk' (25 deelnemers)

Onder leiding van dr. Jos van den Broek, auteur van *Een wetenschappelijke wandeling langs Leidse straten, gebouwen, musea en instituten*, maakten de deelnemers een wandeling door de Pieterskerk tijdens welke heden en verleden van het academisch gebeuren rondom deze plek onder de aandacht werd gebracht.

Fietstocht op 27 mei naar de nieuwe gemeente Teylingen (26 deelnemers)

De fietstocht ging dit jaar in noordelijke richting naar de nieuwe gemeente Teylingen. De deelnemers fietsten door een gebied waar in de toekomst nogal wat gaat veranderen door onder andere de aanleg van een treinstation en de bouw van huizen tussen de A44 en de spoorlijn. In Sassenheim werd een bezoek gebracht aan het Schildersmuseum gevestigd in het voormalige gemeentehuis. De beheerder, een oud-medewerker van Sikkens, liet met groot enthousiasme alles over de ontwikkeling van het schildersambacht zien. Het laatste doel van de tocht was een bezoek aan een oude bollenschuur gelegen vlak naast de Ruïne van Teylingen. De eigenaar hield een uitgebreid verhaal over de geschiedenis en de toekomst van het gebouw, dat zal worden gerestaureerd. De deelnemers konden rondneuzen tussen de opgeslagen, antieke en minder antieke meubels. Via de oude dorpskern van Sassenheim ging het vervolgens richting oude Rijksstraatweg naar Oegstgeest en terug naar Leiden.

Excursie op 24 juni naar de Bommelerwaard en Zaltbommel (53 deelnemers, wachtlijst)

Het reisdoel was ditmaal de vestingstad Zaltbommel, gelegen aan de Waal en met een geschiedenis die meer dan 1.100 jaar teruggaat. De deelnemers bezochten hier het Maarten van Rossummuseum, gehuisvest in een statig stadskasteeltje gebouwd rond 1525 en gerestaureerd onder leiding van de beroemde architect Cuypers. Tijdens de stadswandeling bleek pas goed hoeveel panden uit verschillende eeuwen behouden en gerestaureerd zijn. Ook de structuur van een vestingstad is nog duidelijk herkenbaar. Na de lunch bezochten de deelnemers in het nabij gelegen Kerkwijk een gaaf bewaard romaans kerkje en keken rond in het gehucht Nederhemert-Zuid. Aanvankelijk was Nederhemert-Zuid gelegen in een meander van de Maas en lag het buitendijks, vandaar de naam 'Het Eiland' voor het beschermde dorpsgezicht, waar sinds 1700 geen ruilverkaveling heeft plaatsgevonden. Het kasteel, dat voor 1300 zijn eerste bouw kende, was helaas niet te bezichtigen. Ter afsluiting werd er wat gedronken in 'de oude speeltuin', waar de eerste speeltuigen al in 1915 werden geplaatst.

Excursie op 16 september naar Friesland (51 deelnemers)

Moderne kunst en scheepvaarthistorie stonden centraal tijdens deze tocht naar het prachtige Friese land. Het eerste reisdoel was het Museum Belvédère. Dit museum werd in 2004 gebouwd door Eerde Schippers over de Wijde Wijk, het

vroegere Grand Canal in de herstellde klassieke landschapstuin uit de zeventiende eeuw behorende bij het oude landgoed Oranjewoud. Onlangs heeft het museum, dat gebouwd is in de vorm van een turfblok als verwijzing naar de turfwinning van weleer, een belangrijke architectuurprijs gewonnen, de Architectuurplaque. Na een uitgebreide rondleiding en een lunch in de nabijgelegen oude uitspanning Hotel Tjaarda werd de tocht vervolgd naar de watersportstad Sneek, nu een levendig centrum van Zuidoost-Friesland. Hier bezocht de groep het Fries Scheepvaart Museum. Dit museum wordt gevormd door vier monumentale grachtenpanden met fraaie binnentuinen. Alle aspecten van de Friese scheepsbouw en scheepvaart, zowel die op zee als op de binnenwateren, komen hier aan bod. Daarnaast bezit het museum een enorme zilvercollectie.

Oud-Leidenprijs

De jury voor de Oud-Leidenprijs kende de Oud-Leidenprijs toe aan het artikel 'Ouwe Leidse geologen en de ouderdom van de aarde', geschreven door Frederik van Veen. De prijs werd uitgereikt tijdens de algemene ledenvergadering op 22 maart. Een eervolle vermelding ging naar het artikel van de heer J. van der Steen over het laatste leger dat in Leiden actief was: de Leidsche Burgerwacht.

Website

De site werd gemiddeld veertig keer per dag bezocht en bevatte aan het eind van het jaar 350 pagina's. In het verslagjaar werd een klein deel van het beeldarchief van de vereniging op de site gezet (zie fotoproject).

Fotoproject

In het verslagjaar is begonnen met het digitaliseren van de collectie foto's van de vereniging. Een tiental vrijwilligers was hier wekelijks mee bezig. Zij vonden in eerste instantie onderdak bij het Regionaal Architectuur Platform in de Nieuwstraat en verhuisden vervolgens naar het Leids Maçonniek Centrum aan het Steenschuur. Het project kende enkele technische tegenslagen, maar inmiddels zijn circa 3.000 afbeeldingen, behorende tot acht collecties, gedigitaliseerd. Een deel hiervan is toegankelijk gemaakt via de website.

Expertisecentrum

In april werd een zogenaamd expertisecentrum opgericht. Onder andere via de website kunnen vragen worden voorgelegd aan vijf kenners van de Leidse geschiedenis.

Vertegenwoordigingen

De vereniging was in het verslagjaar vertegenwoordigd in de volgende organisaties: Stichting Aalmarkt, Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg, Stichting Industrieel Erfgoed (STIEL), Stichting Molen De Put, Vereniging Jan van Hout, Dirk van Eck-Stichting. Enkele van deze organisaties konden een bijdrage leveren aan dit jaarverslag.

Dirk van Eck-Stichting

In 2006 verscheen het *Zeventiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. Naast de gebruikelijke recensies en het verslag van de aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied bevat het Jaarboek vier artikelen: Agnes van Steen, 'Geen armenpenningen voor Ary van Steenen! De katholieke familie Van Steen in en om Leiden, 1739-1905', Theunis Stelling en Ron Blom, 'De Leidse beweging van gedemobiliseerden na de Eerste Wereldoorlog', Thimo de Nijs, 'De Leidse middenstand tijdens het Interbellum' en René Taselaar, 'Ter herinnering aan twee joodse gezinnen uit de Tiboel Siegenbeekstraat in Leiden (1943)'.

De Dirk van Eck-Stichting organiseerde samen met de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) een bijeenkomst met als thema 'De Leidse bollen-industrie'. De donateursbijeenkomst stond dit jaar losjes in het teken van 'Leidse ondernemers' met lezingen over de nieuwe trekweg lang de Vliet en over de Leidse middenstand in de twintigste eeuw. De werkgroep LAVA (Leids Audio-visueel Archief) organiseerde bovendien nog enkele filmavonden.

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden

Aan het begin van het jaar bood de stichting onderdak aan het zogenaamde 'minimuseum', een boeiende fototentoonstelling over de buurt rondom de Groenesteeg in vroeger tijden. Dit trok veel buurtbewoners.

Het bestuur bracht een bezoek aan wethouder Van der Sande. Hij werd op de hoogte gebracht van de aanwezigheid van het graf van de ouders en oudste zuster van Abraham Kuyper. Aan Kuyper werd bijzondere aandacht besteed in verband met plaatsing van een standbeeld in Maassluis van Abraham 'de Geweldige'. De Groenesteeg kreeg toezegging de belettering van de grafsteen opnieuw te laten uithakken. Ook werd toegezegd het grafmonument van de familie Schlegel te restaureren.

Op 7 augustus vond tijdens de bestuursvergadering de bestuurswisseling

plaats. Prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter sinds 1993, trad af en droeg de voorzittershamer en de sleutels van de aula over aan zijn opvolger dr. H.A.M.M. Meijer. De heer Van Soest werd bij die gelegenheid tot erevoorzitter werd benoemd. De donateurs namen op 22 oktober afscheid van de heer Van Soest en maakten kennis met de heer Meijer.

Er vond weer een aantal zomerse natuurwandelingen met gidsen en lezingen voor donateurs plaats, waaronder op 2 juli een rondleiding door de heer Van Soest, waarbij hij stil stond bij het leven van een aantal markante/bekende Leidenaars.

Het jaar 2006 dreigde voor de stichting desastreus te eindigen. Het gemeentebestuur van Leiden bleek te hebben besloten de aula los van de begraafplaats te willen verkopen. Het bestuur acht dit in tegenspraak met de functie van de aula, die een ondeelbaar geheel vormt met de begraafplaats. Het werk van de stichting kan uitsluitend worden voortgezet wanneer de aula daarvoor beschikbaar blijft. Het bestuur beraadt zich dan ook over stappen die kunnen worden gezet om het verlies van de aula te voorkomen.

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL)

De vijf bijeenkomsten van het bestuur werden door de vertegenwoordiger van Oud Leiden, in zijn kwaliteit van bestuurslid, bijgewoond. Het bestuur kende in het verslagjaar twee mutaties: mevrouw mr. H.J. Korthof trad toe als tweede secretaris en de heer drs. J.W. Wesseldijk als gewoon lid.

Het blad *STIELZ* verscheen viermaal. Van een uitgave van een STIEL-kalender 2007 werd afgezien.

STIEL gaf acte de présence bij diverse bijeenkomsten in een historische context. Met de Dirk van Eck-Stichting werd in enkele gevallen samengewerkt, onder andere bij de organisatie van een donateursbijeenkomst in het Scheltemacomplex op 16 september in het teken van de rijke geschiedenis van de bollen- en bloemenindustrie. De heer drs. P. Nijhof hield een lezing over het 'Project Hergebruik Bollenschuren' en de heer W. de Munk belichtte 'Werken in de bollen'. Na afloop van de lezingen werd aan de heer Nijhof de Prijs van STIEL, de Gietijzeren Kandelaar, uitgereikt voor zijn inzet bij de redding van industrieel erfgoed in Leiden, in het bijzonder de Meelfabriek.

Ten behoeve van het behoud van de aan de Hoge Morsweg staande laatste bollenschuur die Leiden rijk is, werden verdere activiteiten ontplooid.

De Meelfabriek eiste verhoudingsgewijs veel aandacht en inzet van het bestuur

op. De door STIEL ingebrachte bedenkingen bij Gedeputeerde Staten tegen het door de raad vastgestelde bestemmingsplan Binnenstad I ter zake van de Meelfabriek werden ongegrond verklaard. STIEL berustte daar niet in en diende een beroepschrift in bij de Raad van State. In het verslagjaar werd door de Raad van State geen uitspraak gedaan. De Raad verzocht wel de Stichting Advisering Bestuursrechtspraak (StAB) haar nader te informeren. Op het door StAB uitgebrachte rapport diende STIEL een reactie in. Met SLSWonen en de gemeente Leiden werd overleg gevoerd over het bevorderen van hergebruik van de Meelfabriek. Dat overleg werd in het verslagjaar niet afgerond.

Omtrent de herplaatsing van de Peperbus van het Vrouwenkerkplein heerste stilte. STIEL heeft bij Gedeputeerde Staten geen bezwaren ingediend tegen de plannen voor het Noordmannerrein aan de Haagweg in het bestemmingsplan Leiden Zuidwest.

Met betrekking tot de toren van het Van Wijkcomplex op de hoek Hogevoerd/Bolwerkstraat heeft STIEL een verzoek om plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst ingediend bij burgemeester en wethouders.

STIEL nam kennis van een ontwerp van Ben Schildwacht voor het hergebruik van de watertoren aan de Hoge Rijndijk.

Vragen om informatie van derden werden zo goed mogelijk beantwoord.

STIEL verleende medewerking aan uitzendingen door Holland Centraal om het industrieel erfgoed onder de aandacht te brengen.

De bewerking van verkregen bedrijfsarchieven vindt langzaam voortgang.

De contacten met de regio waren dit jaar zeer beperkt.

Stichting Molen de Put

De jaarlijkse bijeenkomst van het stichtingsbestuur vond plaats in mei. De algehele onderhoudstoestand van de molen is nog steeds als goed te kwalificeren. De Kattendijke/Drucker Stichting te Utrecht verstrekke een subsidie van 1.000 euro. Hierdoor en door de medewerking van Towi's schilder- en tekenartikelen, de kunstenaars Wim Hoogstraaten en Peter Zuur en cursisten van Ars Aemula Naturae, werden op 29 maart vier beschilderde zeilen op het wiekenkruis bevestigd. Tot de maand oktober draaide de molen op de zaterdagen en zondagen met deze zeilen.

Op de Nationale Molendag, zaterdag 13 mei, was de molen voor het publiek geopend en verzorgde de vrijwillig molenaar, Philip Pijnnaken, weer rondleidingen, waarbij hij inging op de werking van de molen. Daarnaast was de

molen ook de rest van het jaar regelmatig geopend voor het publiek. De molen draaide wederom zo vaak dat ook over 2006 de maximale provinciale draaipremie zal kunnen worden verkregen.

De kwestie windvang is nog eens bij de gemeente aan de orde gesteld, in dit geval met een positief resultaat. De gemeente berichtte de stichting dat zij doende is met beleid- en besluitvorming aangaande molenbiotopen en dat in het kader van de herinrichting van het Rembrandtpark een vijftal bomen zal worden gekapt. Dit heeft een positief effect op de molenbiotoop.

De verkoop van het in de molen geproduceerde meel vindt nog steeds met een goed resultaat plaats. Met het Productschap Granen, Zaden en Peulvruchten wordt ter zake correspondentie onderhouden.

Berichtgeving in de plaatselijke pers was ook dit jaar zeer beperkt.

Jaarrekening 2005

van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2005		
Contributies	31.805	
Bedrijfslidmaatschappen	6.300	
Legaten en schenkingen	1.671	
Verkoop boeken	513	
Overige opbrengsten	4.538	
Totaal opbrengsten vereniging		44.827
Kosten Leids Jaarboekje	15.868	
Mededelingenblad	6.240	
Verenigingskosten	7.194	
Lezingen, excursies	4.296	
Dieslezing	3.468	
Portokosten	1.039	
Bijdragen en lidmaatschappen	305	
Propaganda en publiciteit	100	
Fotoscanproject	546	
Website en automatisering	339	
Totaal kosten vereniging		- 39.395
Totaal vereniging		5.432
Opbrengst effecten	5.161	
Rente en kosten ¹	- 235	
	4.926	
AF: Subsidies	- 8.700	
		- 3.774
Exploitatieresultaat 2005		1.658

Inclusief € 212 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

Jaarrekening 2006

van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2006

Contributies	31.323	
Bedrijfslidmaatschappen	4.029	
Legaten en schenkingen	1.542	
Verkoop boeken	484	
Totaal opbrengsten vereniging		37.378
Kosten Leids Jaarboekje	16.925	
Mededelingenblad	4.835	
Verenigingskosten	4.580	
Lezingen, excursies	3.491	
Dieslezing	3.940	
Portokosten	4.378	
Bijdragen en lidmaatschappen	155	
Propaganda en publiciteit	112	
Fotoscanproject	1.801	
Website en automatisering	306	
Oud-Leidenprijs	1.000	
Totaal kosten vereniging		- 41.523
Totaal vereniging		- 4.145
Opbrengst effecten	8.976	
Rente en kosten ¹	- 332	
	8.644	
AF: Subsidies	- 8.975	
		- 331
Exploitatieresultaat 2006		- 4.476

Inclusief € 191 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 2006

Bank/giro/kas	42.672	Eigen vermogen	182.913
Effecten ¹	175.882	Fonds mr. Annie	
Debiteuren	3.850	Versprille	4.662
Afronding	9	Te betalen subsidies	12.100
		Crediteuren	18.281
		Overige te betalen posten	3.582
		Fonds Leden voor het Leven	875
	222.413		222.413

Mutaties vermogen

Vermogen per 01-01-2006	188.889
Latente koerswinst	– 1.500
Exploitatieresultaat 2006	– 4.476
Vermogen balans	182.913

Subsidies toegekend in 2006

Jean Persijnhof 100 jaar	750
Burgemeesterswijk	375
Beelden van Leiden	1.000
Proefschrift geschilbeslechting	750
Bomen in de wijk	500
Bundel kruitramp	3.000
75 jaar Leidse Hout	1.300
De nieuwe Trekweg	1.300
	8.975

1 Beurswaarde per 31 december 2006 € 191.026.

Bedrijfslidmaatschappen

ABN-AMRO Bank N.V.
Restaurant Allemansgeest
Bouw- en Aannemersbedrijf Bekooy B.V.
Bik + Mulder Architecten B.V.
Van Cleef Onroerend Goed (Leiden) B.V.
De Clerq, advocaten en belastingadviseurs
Coördesign B.V., André van de Waal
Deloitte & Touche, Accountants, Belastingadviseurs
Restaurant Engelbertha Hoeve B.V.
Fortis Bank (Nederland) N.V.
Geelkerken en Linskens, advocaten
Accountantskantoor Van der Geest B.V.
Holiday Inn Leiden
Hoogheemraadschap van Rijnland
ING Bank N.V.
Het Kaasmerk B.V.
Kamsteeg Auto Lease B.V.
Micromel Nederland B.V.
Motorhuis Holding B.V.
Rijksmuseum voor Volkenkunde
Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC)
De Ruyter De Wildt & De Vroom, advocaten
Stichting Leidse Studentenhuisvesting
Teekens Karstens, advocaten, notarissen
Zorg en Zekerheid

Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2006

Aan de kroniek werkten mee: de correspondenten van Leiderdorp, Noordwijk, Voorhout en de kroniekschrijver van Leiden, mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg,

Januari

- 1 De (wnd.) burgemeester Jeroen Staatsen heeft zin in de nieuwe gemeente Teylingen. Voorhout is opgeheven en gaat voortaan samen met Sassenheim en Warmond als de gemeente Teylingen.
- 1 De Leiderdorpse Oudheidkamer heet vanaf 1 januari 'Leiderdorps Museum'.
- 2 Marc Witteman, oud-burgemeester van Warmond, is in Leiden aangesteld als projectleider Dak- en thuislozenopvang.
- 3 De krant meldt dat in Leiden van de bezwaarmakers tegen de hoogte van de WOZ-taxatie in 2005 40% gelijk heeft gekregen.
- 5 B en W van Leiden hebben de kerk van Maria Middelaars aan de Rijndijk (uit 1948) op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst; omwonenden ijveren ervoor het (voormalige) klooster en de kloostertuin als beeldbepalende elementen daaraan toe te voegen.
- 10 Ondanks verbod van de rechter kapt de gemeente Leiderdorp opnieuw bomen zonder toestemming (dit rechterlijk verbod is later opgeheven).
- 12 De bestuursvoorzitter van de Kamer van Koophandel in Leiden, Pieter Meijer, maakt bekend dat zijn Kamer een strategische alliantie is aangegaan met die van de regio Den Haag.
- 15 De Kinder- en Jongerenrechtswinkel in Leiden bestaat 5 jaar.
- 17 B en W van Leiden besluiten elk even jaar flora en fauna in de stad te laten inventariseren: het Stadsnatuurmeetnet; de 'nulmeting' was in 2004.
- 17 Een telefonische enquête door de gemeente Leiden onthult dat de aanleg van de Rijn-Gouwe-Lijn in Leiden meer tegenstanders dan voorstanders kent; dit onderwerp blijft Leiden het gehele jaar bezighouden.
- 18 De eerste paal is geslagen in de nieuwe woonwijk 'Driegatenbrug' in Leiderdorp.
- 18 Drukkerij Graficon en Kookplanet worden gekozen tot beste ondernemingen in Leiderdorp in 2006.
- 18 De heer C.J.M.W. Wassenaar is de nieuwe VVD-wethouder in Leiderdorp.

- 19 Een nieuwe stap in de kwestie Oostvlietpolder in Leiden: aan wethouder Geertsema worden 6.413 handtekeningen aangeboden voor het behoud van het agrarische karakter ervan.
- 22 De pinksterkerk G(reat)C(ommission)C(hurch)I(nternational) wordt voorlopig gesloten, omdat zij haar financiële beloften niet kan nakomen. Dit pakt met name voor de plannen in de Derde Wereld desastreus uit.
- 25 Het Leidse Kunstcentrum Haagweg 4 viert zijn 12½ bestaan; van 20 kunstenaars groeide het centrum uit tot 90, verspreid over 50 ateliers; het jubileumboek heet *Naar binnen door het raam, naar buiten door de deur en weer terug*.
- 27 Sloop van de voormalige Instrumentmakersschool op de hoek Rapenburg/Nieuwsteeg in Leiden; zij maakt plaats voor één herenhuis en vier appartementen.
- 30 Leidenaar Maarten Witkam, coördinator van de Onderwijswinkel in Leiden Noord en initiatiefnemer onder andere van het Tamtamfestival, koninklijk onderscheiden.
- 30 In Leiderdorp is de Stichting Schooltuinen opgericht.
- 31 De Leidse gemeenteraad besluit dat de Leidse kinderen voortaan in hun eigen wijk naar school moeten, om leegloop van 'zwarte' scholen tegen te gaan.

Februari

- 1 Burgemeester Lenferink van Leiden neemt het eerste velletje postzegels 'Leiden – Rembrandt' in de serie Nederland van TPGPost in ontvangst.
- 2 Na een jarenlange verbouwing wordt de nieuwbouw van het Leiderdorpse Rijnland Ziekenhuis geopend.
- 3 Overlijden op 79-jarige leeftijd van de in Leiden geboren Joop (Johannes Piet) van der Reijden, die zijn sporen verdiende in het openbaar bestuur en de mediawereld.
- 4 Sluiting van de Al Hijra-moskee in de Leidse Rembrandtstraat wegens brandgevaarlijkheid; de 400 (op hoge feestdagen wel 700) gelovigen wijken uit naar de gymzaal van het ROC aan de Ter Haarkade.
- 4 Laurine van Riessen, van de Leidse schaatsclub YVL, wordt nationaal kampioen supersprint bij de dames senioren.
- 4 Het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal moet drie schilderijen afstaan die afkomstig zijn van de Goudstikker-collectie (geroofd oorlogsgoed).
- 9 De Leiderdorpse Kalkmolen verhuist na restauratie van de Kalkpolder naar de Munnikenpolder.

- 12 Overlijden op 82-jarige leeftijd van A.M. Coebergh van den Braak, oud-rector van het Leidse Stedelijk Gymnasium en auteur van de geschiedenis daarvan.
- 14 Een na twintig jaar herrezen BS Leiden gaat weer basketballen op eredivisie-niveau; Z(org)&Z(ekerheid) is de hoofdsponsor.
- 15 Carla Huffmeijer wint de eerste prijs van de gedichtenprijsvraag van de Leiderdorpse Bibliotheek.
- 26 Sluiting van het IJssculptuurfestival in de Leidse Groenordhallen. Op de laatste dag mogen blinden en slechtzienden de beelden betasten.
- 26 Het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden maakt bekend, dat zijn directeur S. Engelsman is benoemd tot Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres.
- 26 Brand in de Leiderdorpse De Hasselbraamschool.

Maart

- 1 Het Leidse Da Vinci College gaat zijn brugklassers proeflessen in Mandarijn-Chinees aanbieden.
- 1 Vier Leiderdorpse wethouders zijn weggestuurd in verband met het dreigend tekort bij het W4-project van de aanleg van de A4.
- 5 Het Leidse K(unst)U(itschot)T(eam) (Merijn Tinga en Joost Haasnoot), al jaren actief met het eigenzinnig en ongeautoriseerd verfraaien van Leiden, onthult de, legale, sculptuur 'Icarus' aan de Plantage, een klimwand met handafdrukken van opvallende Leidenaars en één hondenpoot; in december moet de klimwand als plafond dienst gaan doen in de bar van het Leidse LVC.
- 7 De gemeenteraadsverkiezingen verlopen ook in Leiden succesvol voor de linkse partijen: SP wordt de tweede partij (van 3 naar 7 zetels), PvdA bleef de grootste (van 8 naar 10); D66 verloor 3 zetels (van 5 naar 2), ondanks de voorkeurstemmen voor de nr. 4, Aad van der Luit; de Christen Unie verdubbelde haar aantal (van 1 naar 2); de Stadspartij Leiden Ontzet is met één zetel de enige nieuwkomer in de Leidse raad.
- 8 Leiden heeft in Margo Heemskerk een nieuwe nachtburgemeester.
- 14 De Leidse gemeenteraad neemt afscheid van 23 van zijn 39 leden; Wim Bleijie wordt koninklijk onderscheiden als erkenning van onder meer 19 jaar raadslidmaatschap, zijn inspanningen voor het ROC en de protestantse kerk.
- 15 Het Leiderdorpse raadslid Jan Stevers wordt benoemd tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau.

- 20 Esther Raats-Coster, directeur-eigenaar van de in Leiden gevestigde kabel-leverancier Bandridge Europe wordt zakenvrouw van 2006, door het winnen van de Prix Veuve Clicquot.
- 21 De 'boekenkast' van staal en linnen bedrukt met Leidse boeken, die aan het Leidse Stationsplein het Gat van Van der Putte aan het oog moet onttrekken, is aangebracht; erg windbestendig blijkt de constructie niet te zijn.
- 24 LVI en MKB Leiden vieren hun fusiefeest.
- 25 De Leidenaar Adam van Doorninck (1932) overleden. Hij zal per koets naar 'Rhijnhof' gebracht worden; de Adam van Doorninck Stichting gaat zich inzetten voor het zich bekwamen in het restaureren van koetsen en mannen van paarden.
- 28 De Leiderdorpse Sociëteit Oud Leiderdorp is opgeheven.
- 30 De conservator van het Genootschap Oud-Noordwijk reikt de Jan Kloosprijs uit aan het echtpaar Van Kekeran-Brouwer, de drijvende krachten achter de zeer actieve Noordwijkse klederdrachtgroep.

April

- 1 Voorzitter Margriet Meindertsma en het lid H. de Heer van de Leidse A(dviescommissie)R(uimtelijke)K(waliteit) verlaten de commissie; E. Vermeer, oud-burgemeester van Heerhugowaard, neemt tijdelijk waar.
- 1 De bekende discotheken 'The Grand' en '19th' in het uitgaanscentrum aan De Grent te Noordwijk aan Zee worden door brand verwoest.
- 2 In de Grote kerk in Noordwijk wordt in het verlengde van de Boekenweek een literaire en muzikale middag gehouden waar de schrijver Maarten 't Hart het orgel bespeelt en op zijn overbekende wijze vertelt over zijn jeugd en het ontstaan van zijn liefde voor muziek.
- 3 De Oranjevereniging Voorhout bestaat 60 jaar.
- 4 De Stichting Terminale thuiszorg in Leiden en omstreken viert haar 20-jarig bestaan.
- 5 De meeuwen die voor zeer veel overlast zorgen, maar moeilijk zo niet onmogelijk te bestrijden zijn, hebben Leiden als ideale broedplaats herontdekt.
- 6 De majorettes van St. Cecilia Voorhout worden wereldkampioen. De D-groep behaalt goud op het onderdeel Parade Corps en de B-groep op het onderdeel Accessoires Junior.
- 17 Wethouder Hessing van Leiden moet bekennen dat de verbouwingskosten van het Scheltema-complex 65% (€ 1.200.000) hoger uitvallen dan begroot.

- 19 Eerste vergadering van een nieuwe wijkvereniging in Leiden: Tussen de Rijnen, opvolgster van Pancras-Oost plus de Havenbuurt-Zuid.
- 21 In het Leiderdorpse winkelcentrum Winkelhof geldt een totaal rookverbod.
- 21 Drie chauffeurs van de Leidse vestiging van Connexxion worden geëerd omdat zij 25 jaar schadevrij hebben gereden: John Ypenburg, Wout Bronsgeest en Chris Koenen.
- 21 De heer Jos Peschier neemt afscheid als commandant van het Noordwijkse brandweercorps. Hij ontvangt de versierselen behorende bij zijn benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 27 De Leidse Schildersplaats, nabij de plek waar 400 jaar geleden Rembrandt werd geboren, is omgedoopt tot Rembrandtplaats en grondig heringericht.
- 27 De Raad van State verwerpt het bezwaarschrift tegen het provinciale streekplan, waarin de mogelijkheid voor een bedrijventerrein in de Leidse Oostvlietpolder is opgenomen; wordt vervolgd.
- 28 De Leidse Roadrunners Club verwelkomt in Attie Kingma haar 500ste lid.
- 29 Eerste heipaal voor de achttien huizen in de Minervalaan in de Leidse wijk Roomburg, die gebouwd worden volgens het 'nieuwe bouwen'-concept.
- 30 De bisschop van Rotterdam en pastoor Peters wijden het nieuwe altaar en de nieuwe lezenaar – ontwerpen van Nicolas Dings – van de Leidse Harteburgkerk in, bij gelegenheid van de afronding van de renovatie van het godshuis.

Mei

- 1 Burgemeester H. Groen laat zich – na zijn benoeming in 2004 nog steeds woonachtig in Amsterdam – officieel inschrijven als inwoner van de gemeente Noordwijk, met welke handeling hij tevens de geheel vernieuwde gemeentewinkel in gebruik neemt.
- 5 Burgemeester H. Groen en de heer V. Salman, voorzitter van het bestuur van het Atlantikwall Museum, ondertekenen de bruikleenovereenkomst van de bunker c.a. waarmee het gebruik voor vijftien jaar is veilig gesteld.
- 8 Overlijden op 75-jarige leeftijd van A(lex) R. (Menéér) den Tonkelaar, tot 2002 Redenaar van de Leidse 3 October-Vereeniging.
- 10 Feest op de schooltuinen in het Leidse Cronesteijn: de schooltuinvereniging viert haar 80-jarig bestaan.
- 12 Tijdens de Algemene Jaarvergadering van de Leidse 3 October-Vereeniging

- wordt Els van Eyk van Heslinga gekozen tot voorzitter, als opvolger van Piet van Sterkenburg, die erevoorzitter wordt.
- 16 Het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal verwerft op een veiling een blauw-zwarte stoel van Vilmos Huszar (€ 24.000).
 - 17 Oud-voorzitter van de Leiderdorpse Oranjevereniging Bart Kerner ontvangt de erepenning van de Bond van Oranjeverenigingen.
 - 19 De Leidse 3 October-Vereeniging wint bij de zesde editie van de Nationale Evenementenprijzen de eerste prijs in de categorie 'Beste Stadspromotie-evenement'.
 - 20 Voetballer Edwin van der Sar trouwt in Amsterdam met zijn Voorhoutse jeugdliefde Annemarie van Kesterne, dochter van de groenteboer.
 - 21 Vijftiende editie van de Leidse Popquizz.
 - 24 Overlijden op 78-jarige leeftijd van Leidenaar Joost Scharloo, medeoprichter op 3 oktober 1988 van de Vrienden van de Reveill-je.
 - 24 Het Algemeen Bestuur van het Samenwerkingsorgaan Holland Rijnland (twaalf samenwerkende gemeenten) kiest een Dagelijks bestuur onder voorzitterschap van de Leidse burgemeester Lenferink.
 - 26 Opnieuw een budgetoverschrijding bij bouwwerkzaamheden: dit keer betreft het de Leidse burcht, waar, door onvoorziene problemen uit het verleden, een stijging optreedt van € 163.800 naar € 843.000.
 - 27 Op initiatief van Leidenaar Simon Platteel organiseert een nieuwe vereniging, Stadsmanagement Leiden, in de Leidse danssalon 'In Casa' een Leidse beatnacht, met onder andere een optreden van The Shoes.
 - 27 De Leidse Bond van Speeltuinverenigingen viert zijn 60-jarig bestaan, met een indoor-speeltuin in de Leidse Drie-Oktoberhal.
 - 28 Tijdens een middagconcert in de Leidse Pieterskerk wordt het Sudler Shield uitgereikt aan de Leidse Show en Marchingband K&G, als eerste in Europa, toegekend door de Amerikaanse John Philip Sousa Foundation.

Juni

- 1 Paula van Klaveren neemt na 32 jaar afscheid als beheerder van de Ruïne van Teylingen in Voorhout.
- 2 De zilveren speld van de gemeente Leiderdorp wordt aan Remmelt Glasbergen van de Kinderboerderij uitgereikt.
- 6 De nieuwe directeur van het Rijksmuseum van Oudheden als opvolger van Renée Magendans, is Wim Weijland.

- 15 In Voorhout gaat de eerste spa voor een winkelcentrum op de ING-locatie de grond in.
- 16 De onthulling van een gedenksteen in de kademuur bij de Kraaierbrug in Leiden markeert het einde van de renovatie van de walmuren binnen de Leidse singels.
- 16 Overlijden op 62-jarige leeftijd van Leidenaar Luc Palm, onder andere mede-initiator en jarenlang voorzitter van de Winkeliersvereniging Haarlemmerstraat en van S(amenwerkende) O(ndernemers) L(eiden).
- 18 In een traditionele Sacramentsprocessie gaan ongeveer 100 rooms-katholieken van de Zijlpoortkapel naar de Josefkerk aan de Herensingel in Leiden, op initiatief van pastoor Jeroen Smith.
- 20 Finale van de tiende editie van LEF; winnaar van zowel de jury- als van de publieksprijs is Bas Verhoogt, oprichter van Spreadshirt Nederland.
- 21 Wethouder Steegh van Leiden maakt bekend dat belangen- en actiegroepen subsidie van de gemeente krijgen voor hun activiteiten in verband met de Rijn-Gouwe-lijn; en ook, dat de gemeente vijf mogelijke tracés laat uitwerken die langs en/of over bestaand spoor lopen (kosten 1 miljoen euro), het zogenoemde Buitenomtracé.
- 26 Voorhouts kappers Gé en Tony Peters vieren in café Boerhaave hun 65-jarig huwelijk.
- 28 KVLO, NOC*NSF en Stichting SportAccentScholen tekenen een convenant om SportAccentScholen te certificeren als Sportieve School; het Leidse Da Vinci College is één van de initiatiefnemers van SportAccentScholen.
- 28 De krant meldt, dat het Hoogheemraadschap van Rijnland tijdens de 'United Nations Public Service Day' de Public Service Award heeft gewonnen met zijn systeem van internetstemmen bij verkiezingen, en zo 'de transparantie en verantwoordingsplicht van de publieke sector heeft verbeterd'.
- 29 De gemeente Leiden is eigenaresse van het Nuon-terrein aan de Leidse Langegracht, met uitzondering van de elektriciteitscentrale.
- 30 Ter gelegenheid van de viering van 75 jaar Leidse Hout schenkt de vriendenvereniging een ooievaarsnest aan de gemeente Leiden.

Juli

- 1 Paul Kessler benoemd tot prefect van de Hortus Botanicus in Leiden, als opvolger van Jan de Koning.

- 5 De Leidse gemeenteraad stemt in met de verbouwing van het Muziekhuis aan de Middelstegracht – waarin ook De X een plaats moet krijgen – op voorwaarde dat de buurt via een convenant bij de ontwikkelingen betrokken blijft (kosten: € 800.00 in vier jaar).
- 8 De bonbon ‘Teylinger Hoogtepunt’ van Marscha Bakker en Krijn Verdoes wint de wedstrijd Teylinger lekkernij.
- 14 Opnieuw schenkt het Engelse Oxford zijn zusterstad Leiden, nu ter gelegenheid van het twaalfde lustrum van de stedenband, een glas-in-loodraam.
- 15 Leiden bruist van de activiteiten rondom Rembrandt 400 jaar.
- 16 25ste editie van Werfpop, in de Leidse Hout, met als finale een optreden van het Leidse duo Wipneus en Pim.
- 17 Een Leidse deurwaarder brengt ‘ten verzoeken van Academisch Ziekenhuis Leiden’ een dagvaarding uit; was de betaling al zó lang achterstallig?
- 26 Het kunstwerk ‘De Zon’ is op de gevel van het Leiderdorpse Rijnland Ziekenhuis geplaatst.
- 28 Actiegroep Woonstrijd/Multipleks kraakt het kantoorgebouw De Leidse Poort, vlak bij station Leiden Centraal.

Augustus

- 1 De brugwachter van de Leiderdorpse Doesbrug mag als gemeentebestuurder het klompje niet meer gebruiken voor de fooien.
- 7 De Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden heeft een nieuwe voorzitter, Har Meijer, als opvolger van Hendrik van Soest, die erevoorzitter wordt.
- 8 Het Leidse bedrijf Bilaa Riba gaat halal hypotheek aanbieden, als het tenminste tot overeenstemming kan komen met de Belastingdienst.
- 8 De eerste Thalys rijdt – op proef – door de Groene-Harttunnel.
- 16 De krant meldt, dat de Bank Nederlandse Gemeenten een superdividend gaat uitkeren; voor Leiden en omgeving betekent dit een extraatje van ongeveer € 6.000.000.
- 18 LZ 1886 viert zijn 120-jarig bestaan.
- 21 Jan en Alie van den Nouland-Van der Vlucht uit Voorhout zijn 60 jaar getrouwd.
- 28 Het Rijksmuseum voor de geschiedenis van de natuurwetenschappen en de geneeskunde (‘Museum Boerhaave’) viert zijn 75-jarig bestaan.
- 28 Installatie van de 41-jarige in Lisse geboren drs. S.W.J.G. (Sander) Schelberg

als burgemeester van Teylingen. Jeroen Staatsen wordt tijdelijk eerste burger van Voorschoten.

September

- 1 De Universiteit Leiden begint met een opleiding Islamitische theologie.
- 1 De nieuwe directeur van Museum Boerhaave heet Dirk van Delft.
- 1 Oplevering van de Bevrijdingskerk aan de Leidse Arent Bruunstraat aan de Christelijk Gereformeerde Kerk, die de Opstandingskerk aan het Leidse Steenschuur heeft verkocht aan een projectontwikkelaar.
- 8 Volgens de krant hebben drie kerkelijke gemeenten in Leiden, de 'zware' Marekerk, de 'gematigde' Binnenstadsgemeente en de 'lichte' Ekklesia, door materiële beperkingen gedwongen, de handen ineengeslagen.
- 9 Wethouder Gerrit van der Meer reikt in Voorhout de HKV-Restauratieprijs uit aan de familie Guido Ammerlaan voor het behoud van de kenmerkende slagentoren van de voormalige brandweerkazerne.
- 9 Voorhouten Ben van Kempen eindigt als tweede op het WK-triatlon over de Olympische afstand.
- 12 Ans Alting, sinds de oprichting in 1957 lid van toneelvereniging Imperium, houdt het toneelspelen voor gezien.
- 17 De Petruskerk aan de Leidse Lammenschansweg viert haar 70-jarig bestaan.
- 18 Verpleeghuis Zuydwijk uit Leiden blijkt de Achterbanprijs 2006 van 'Ons Doel' te hebben gewonnen met zijn computer- en emailproject.
- 19 Met een receptie neemt dr. Har Meijer afscheid van zijn huisartsenpraktijk in de Leidse Merenwijk.
- 24 De nieuwgebouwde kerk van de Levensstroom-gemeente in Leiderdorp is geopend.
- 27 Zo'n vijftig Oud- en Nieuwkomers uit Leiden en omliggende gemeenten ontvangen een inburgeringscertificaat.
- 28 Presentatie van het boek *Noordwijk, oud, nieuw, van alles wat* door auteur en tekenaar Cees Barnhoorn. Het eerste exemplaar overhandigt de auteur aan wethouder Ton van Rijberk.

Oktober

- 2 De erepenning van de gemeente Leiden is toegekend aan prof. dr. Douwe Breimer, scheidend rector magnificus van de Universiteit Leiden.
- 3 Het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal stelt het schilderij 'Willem van

Oranje en burgemeester Van der Werf, de dag na het ontzet van Leiden' van de hand van Piet Alardus Haaxman ten toon, dat het Leidse Bonaventura College aan het museum heeft overgedragen.

- 3 De (eerste) Van Stekelenburgprijs (officieel: de 3-October Ereprijs van stad en universiteit Leiden) van de 3 October-Vereeniging gaat postuum naar David S. Moyer, een Canadese antropoloog die de feesten in duizenden foto's vastlegde; de familie schonk de collectie aan de vereniging.
- 4 De L(eidse) W(elzijns)O(rganisatie) is niet langer actief in het jongerenwerk; dat wordt overgenomen door een Stichting uit Waddinxveen.
- 4 Frank Baars is benoemd tot de nieuwe teamchef van de politie Leiderdorp.
- 7 Tijdens de 'Open Asieldag' neemt voorzitter Cees Goekoop afscheid van het Leidse dierenasiel Stevenshage; zijn opvolger is Marten Schreuder.
- 7 De 22-jarige Noordwijker Ronald van Haarlem, werkzaam bij Huize van Wely, wint glansrijk de in Berlijn gehouden tweejaarlijkse wereldkampioenschappen patisserie.
- 17 In een goed gesprek bereiken de colleges van B en W van Leiden en Oegstgeest overeenstemming over het 'tunnelprobleem': er komt geen tunnel tussen het Oegstgeestse Poelgeest en de Leidse Merenwijk, maar een brug over de Haarlemmertrekvaart. Leiden knapt de Vissersbrug, de Poelgeesterbrug en de Kwaakbrug op, waarna Oegstgeest het onderhoud overneemt.
- 20 De gemeente Leiden en de Stichting Moslim Gemeenschap Leiden tekenen een intentieverklaring om te komen tot een nieuwe moskee in Leiden Zuid-West, ter vervanging van die in de Leidse Rembrandtstraat.
- 20 De 625 inwoners van Leiden, die zich hebben aangemeld voor het online-burgerpanel ('Leidse Panel') ontvangen de eerste vragenlijst 'Informatievoorziening van en over gemeentelijke organisatie'.
- 21 Leidenaar Mi-Len Pan behaalt, tijdens de Nederlandse Kampioenschappen Poolbiljart, goud in de speldiscipline 8ball.
- 24 Overlijden op 86-jarige leeftijd van William Downer, oud-gemeente-archivaris van Leiden.
- 25 Directeur Piet Sloos van Sloos en Zoon b.v. Grond- en straatwerken, ontvangt ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Leidse bedrijf (ongeveer 25.000.000 m² bestratingen) de Gouden Legpenning van de Kamer van Koophandel voor zijn bijdrage aan de regionale economie en met name die van Leiden.
- 28 Uitreiking van de IJzeren Haringen tijdens het eerste Leidse Filmfestival.

- 30 De Leidsevaart wordt tussen het Postviaduct (Sassenheim) en de Nagelbrug (Voorhout) vanwege groot onderhoud een maand afgesloten. Omdat fietsers helemaal via Sassenheim moeten omrijden, negeren zij dit verbod op grote schaal.

November

- 1 Leiden en Noordwijk tekenen de overeenkomst waarbij het historisch archief van de gemeente Noordwijk wordt ondergebracht in het Regionaal Archief Leiden. Daarbij overhandigt burgemeester H. Groen het oudste archiefstuk – de akte van intrekking van de stadsrechten in 1399 door hertog Albrecht van Beieren – aan wethouder F. van As van Leiden.
- 4 De Leidse auteur Christiaan Weijs ontvangt voor zijn debuutroman *Art. 285b* de Anton Wachterprijs.
- 6 Tijdens de Nationale Slagersvakbeurs wordt de paardenworst van de Leidse slager De Roode bekroond met goud, zijn leverworst met zilver.
- 10 Ter gelegenheid van haar 15-jarig bestaan organiseert de Leidse Aikido Vereniging Shi Zen Ryu een internationale vriendschapsstage onder leiding van Yoji Fujimoto Sensei.
- 15 Bij zijn afscheid ontvangt Rudi van Maanen, 35 jaar werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden, de Jan van Houtpenning; hij blijft hoogleraar Leidse stadsgeschiedenis.
- 15 Volgens de krant stijgt door de toekenning van een kanjersubsidie van € 2,6 miljoen het bedrag dat de Leidse Pieterskerk van het rijk voor de renovatie heeft ontvangen tot 10,2 miljoen euro; er blijft nog een gat van 5 miljoen.
- 19 Pastoor J. de Water van de Lodewijkparochie aan het Leidse Steenschuur deelt de gelovigen mee dat hij per 1 juni 2007 met emeritaat gaat.
- 19 Overlijden op 101-jarige leeftijd van Hendrikus Josephus (Hein) Dingjan, steunpilaa van de 3 October-Vereeniging en verwoed schaker.
- 21 Santy Hulst en Nicole Beukers tot sportman en sportvrouw van het jaar in Leiderdorp gekozen.
- 22 Het Bonaventura College heeft de (eerste) provinciale Innovatieprijs Beroepsonderwijs gewonnen.
- 22 Het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal verwerft op een veiling een beeld van Oswald Wenckenbach, 'Hoofd van Michelangelo'.
- 23 In Boekhandel Van der Meer vindt de uitreiking plaats van het eerste exemplaar van het boek van Willem Baalbergen *Groeten uit Noordwijk* met nostal-

gische foto's uit de periode 1940-1960, aan Ted Waasdorp die jarenlang kinderen op ezeltjes liet rijden op het strand.

- 24 Beeldend buitenkunstenaar Ludy Feyen is de eerste Ridder in de orde van de Groene Geuzen; zij ontvangt dit Leidse Groene lintje tijdens de netwerkconferentie 'Duurzaam Daten' van de Stichting Ideeewinkel.
- 26 De krant meldt dat het LUMC een digitale operatiekamer voor endoscopische chirurgie ('via een knoopsgaatje') in gebruik heeft genomen.
- 28 Volgens de krant hebben de Leidse wethouders Witteman en Van den Berg verklaard dat zij blij zijn met het initiatief tot opvang van daklozen in Hogevoerd 151 (de voormalige Van Wijkfabriek) door ondernemer Jan Verbaan.

December

- 7 De Leidse Co Verhoogprijs 2007 valt toe aan de vrijwilligers van het Regionaal Archief Leiden.
- 9 De majorettes van St. Cecilia uit Voorhout worden in Nederweert Nederlands Kampioen.
- 11 Bij opgravingen in Leiderdorp zijn overblijfselen uit de post-Romeinse tijd naar boven gehaald.
- 14 Dertien Leidenaars onderscheiden met het ZwerfAfvalPakkers-speldje, door de Stichting Nederland schoon.
- 14 Het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal krijgt van het College van kerkmeesters van de Gereformeerde kerk Leiden de bouwsculptuur van de hand van W.C. Brouwer 'Pelikaan haar jongen voedend' ten geschenke, die eertijds in de Zuiderkerk aan de Leidse Lammenschansweg hing.
- 15 'Tranen met tuiten' van geluk huilt de Leidse auteur Maarten Biesheuvel als hij hoort dat hem de P.C. Hooftprijs 2007 voor zijn gehele oeuvre is toegekend.
- 27 De onlangs opgerichte Vereniging van Vrienden van de Stadsgehoorzaal doet via de krant van haar ongerustheid blijken over de ontwikkelingen bij de muziekzaal.
- 29 Na verwijdering van een van de laatste spanten in de Leidse Pieterskerk kwam een krijtachtige tekening uit ongeveer 1425 te voorschijn.
- 31 *'Bewaert Heer Hollandt, en salicht Leyden'.*

Mr. William Downer

5 maart 1920 Amsterdam - 24 oktober 2006 Leiden

Op 24 oktober 2006 overleed mr. William Downer, oud-archivaris van Leiden. Van 1 oktober 1970 tot 1 april 1985 heeft hij dat ambt bekleed.

William Downer werd geboren in Amsterdam, waar hij de Montessori-lagere school bezocht en daarna het Barlaeusgymnasium. Belangstelling voor de exacte vakken, ongetwijfeld gestimuleerd door een exacte geest, brachten hem na het vervullen van de militaire dienstplicht tot de keuze om scheikunde te gaan studeren in zijn geboortestad. Hieraan kwam in 1943 een einde. Na de oorlog werd deze studie niet meer opgepakt. William Downer keek voor de uitbotting van zijn talenten nu in de richting van de accountancy. Maar na enige jaren op een accountantsbureau in Amsterdam werkzaam te zijn geweest, besloot hij in 1948 Nederlands recht te gaan studeren in Leiden, waar hij zich toen ook vestigde. Hij studeerde in 1954 af, met als keuzevakken administratief recht en oud-vaderlands recht. Het is deze belangstelling voor juridische, historische en administratieve processen die hem tot het archiefwezen brachten. In 1954 ging hij als volontair aan het werk op het Algemeen Rijksarchief aan het Bleyenburg in Den Haag, met als opdracht de oude rechterlijke archieven van Delft (tot 1811) te inventariseren. In september 1955 werd hij leerling van de toen opnieuw opgerichte Rijksarchiefschool. Op 4 april 1957 behaalde hij het diploma hoger archiefambtenaar. Enkele maanden daarvoor had hij gesolliciteerd bij de gemeente Leiden op de vacature van wetenschappelijk archiefambtenaar bij het Gemeentearchief. Het waren niet de minste referenten die hij meebracht: prof. mr. H.F.W.D. Fischer, hoogleraar in het oud-vaderlands recht te Leiden, mr. H. Hardenberg, Algemeen Rijksarchivaris, B. Ike, gemeentesecretaris van Noordwijk, zijn toekomstige schoonvader, en de Amsterdamse bankier E. Bouws. Op 1 mei 1957 werd hij te Leiden benoemd.

Hij hield zich die eerste jaren vooral bezig met het vervaardigen van kleine inventarissen en met wetenschappelijke briefbehandeling. Bij haar afwezigheid verving hij mr. Annie Versprille, de gemeentearchivaris. Hij zou haar in 1970 ook opvolgen.

Mr. Downer trad aan als gemeentearchivaris toen net een vernieuwd archief-

gebouw was opgeleverd. Dat betekende dat er eindelijk weer de mogelijkheid was om archieven op te nemen. Een enorme achterstand van overbrenging van gemeentelijke archieven werd ingelopen en ook verwerving van particuliere archieven draaide op volle toeren. Inspectie en acquisitie vormden belangrijke en tijdrovende taken van de gemeentearchivaris. Een tentoonstellingszaal gaf de mogelijkheid om door allerlei educatieve activiteiten het werk van de archiefdienst een bredere bekendheid te geven en drempelvrees te verminderen. Graag werd gastvrijheid verleend voor cursussen, bijeenkomsten en onderwijsprojecten, zowel voor middelbaar als voor hoger onderwijs. Het aantal bezoeken aan de studiezaal nam toe van 2.633 in 1970 tot 6.839 in 1984.

Inventarisatie en indicering vormden een derde terrein dat opnieuw aandacht kreeg. Medewerkers kregen opdracht voor grote projecten, zoals het toegankelijk maken van het stadsarchief na 1574. Jaarlijks kwam er een stagiair die een inventarisatie afsloot. De reeks *Leidse Inventarissen* werd gestart. En voor het indiceren werden in toenemende mate gedetacheerden van de sociale werkvoorziening, projectmedewerkers in het kader van werkervarings- en werkgelegenheids-trajecten en vrijwilligers aangesteld. De personele bezetting nam toe en daarmee het tijdsbeslag dat dit op de gemeentearchivaris legde.

Bovendien nam mr. Downer zitting in verscheidene besturen en commissies op cultuurhistorisch vlak, zoals de commissie ter voorbereiding van de viering

van 400 jaar Beleg en Ontzet in 1974 en de commissie ter voorbereiding van de tentoonstelling in het Rijksmuseum vanwege het 400-jarig bestaan van de Leidse universiteit in 1975.

Het Pilgrim Fathers Documentatie Centrum van het Gemeentearchief participeerde in de Stichting Leiden Museumstad. De gemeentearchivaris nam dus deel aan het directeurenoverleg. Verder waren er de Archeologische Begeleidingscommissie, de Historische commissie Rijksuniversiteit Leiden, de Straatnamencommissie en de Stichting Familiearchief Leemans.

Als gemeentearchivaris was mr. Downer ook lid van het Instituut van Hoofden van Diensten en Bedrijven der Gemeente Leiden, een informeel overlegorgaan van hoofden en oud-hoofden van dienst. Van 1974-1980 heeft hij het secretariaat gevoerd. Zoals een goed secretaris betaamt, heeft de archivaris Downer het archief van deze instelling door een inventaris in goede en toegankelijke staat achtergelaten.

Bij zijn afscheid ontving de scheidende gemeentearchivaris de Jan van Houtpenning van de gemeente Leiden. In het jaarverslag van het Gemeentearchief over 1984 en 1985 wordt hij geroemd om zijn vriendelijkheid en punctualiteit. Dat klopt. Ik heb uit eigen ervaring daar een prachtig voorbeeld van. Toen mijn inventaris van het Leidse stadsarchief 1574-1816 was gezet, vroeg ik de heer Downer de drukproeven te willen controleren. Hoewel hij al gepensioneerd was, gaf hij daar gaarne gehoor aan. Een betere corrector kon ik me niet denken. Downer had het zogenaamde directeursoog. Hij zag iedere tikfout die anderen over het hoofd gezien hadden. Hij heeft me dan ook voor menige fout behoed. Zelden kwam het voor dat ik een fout ontdekte die hij niet gezien had. Maar daar hadden we dan vervolgens wel samen pret om.

Tijdens en na zijn ambtelijke carrière hield William Downer tal van lezingen en verschenen er enige tientallen publicaties van zijn hand. Combinatie van een exacte instelling, gedegen kennis van de historische topografie van de stad, genealogie en van de beheerde archieven bleek zeer vruchtbaar. Een veel geraadpleegde tekst is *De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500*, die echter niet in druk verschenen is.

Nog net voor zijn vertrek voltooide hij de inventarisatie van het Familiearchief Hubrecht. Hij had alles op alles gezet om dat voor elkaar te krijgen. Bij gelegenheid van zijn afscheid bood hij de publicatie aan zijn wethouder aan.

William Downer bekleedde behalve de functies die voortvloeiden uit het archivariatschap ook verscheidene nevenfuncties. Van 1961-1985 was hij als docent in de chronologie verbonden aan de Rijksarchiefschool. Die tak van wetenschap had zijn grote liefde en hij was op dat vakgebied bij uitstek deskundig. Diverse publicaties getuigen daarvan.

Een andere wetenschappelijke liefde betrof de rechtsgeschiedenis. Reeds tijdens zijn studietijd werd hij lid (1949) en bestuurslid (1950) van het Juridisch Dispuut 'De Costumieren'. In 1965 werd hij onderscheiden met het erelidmaatschap.

Een derde liefhebberij was de genealogie. Zijn eigen geslachtsregisters waren perfect in orde en William Downer kon daar ook enthousiast over vertellen. Van belang is zijn genealogische inbreng in diverse publicaties, zowel Leidse als algemene. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat hij na zijn pensionering van mei 1988 tot juli 1994 redacteur is geweest van *Gens Nostra. Maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging*.

Ook was hij actief in het kerkelijk leven. Als belijdend lid van de doopsgezinde gemeente, de Lokhorstkerk, bekleedde hij diverse functies. Verscheidene malen was hij kerkenraadslid; de laatste periode, 1971-1976, secretaris van de eerste kerkenraad van de in 1971 gefuseerde doopsgezinde en remonstrantse gemeenten. De heer Downer had zich voordien al intensief beziggehouden met de nieuwe statuten. Tegelijkertijd werkte hij aan die van de Van der Willigenhof, zodat zijn geliefde vakanties met zijn vrouw en drie kinderen erbij inschoten. Plichtsbetrachting stond hoog in het vaandel.

Van 1987 tot 2000 heeft William Downer zitting gehad in het college van collectanten.

Kerkelijke achtergrond en beroepsmatige belangstelling kwamen samen in zijn lidmaatschap (1968), later voorzitterschap (1980) van de landelijke Commissie voor de archieven en kerkelijke kunst van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Als zodanig stond hij aan de wieg van de interkerkelijke archiefzorg in Nederland. Bij de oprichting in 1968 werd hij lid van de Werkgroep Kerkelijke Archieven, in 1970 voortgezet als Commissie tot Registratie van de Protestantse Kerkelijke en Semi-kerkelijke Archieven (CPA). Beide functies bleef hij behartigen tot 1995. Hij vond de leeftijd van 75 jaar een goed moment om ermee te stoppen.

Zijn vertrek als ambtenaar betekende geen afscheid van de belangstelling voor het Leidse archief. De heer Downer maakte graag gebruik van uitnodigingen van het Gemeentearchief om op de hoogte te blijven en bij te praten met oud-collega's. Bovendien was hij een trouw lid van *Jan van Hout*, de vriendenvereniging van het Archief. Tot kort voor zijn overlijden bezocht hij de lezingen. Vanwege zijn toenemende mobiliteitsproblemen kostte dit steeds meer moeite. Maar Downer was er de man niet naar om daarvoor te capituleren en vond steeds weer nieuwe middelen om aanwezig te kunnen zijn.

Rudi van Maanen

Een historische blik op het bestuurlijk handelen bij de ramp van 1807

H.J.J. Lenferink

Voordat ik aan mijn verhaal¹ begin, wil ik met u nog even stilstaan bij de vraag of de herdenking nu eigenlijk wel vandaag gehouden had moeten worden. U zult nu zeggen: hoezo dat dan, het is toch nu 12 januari, precies 200 jaar na de Kruitramp? Ja, dat klopt. Maar in die tijd was de datum wellicht minder belangrijk dan het feit dat de ramp gebeurde op Koppermaandag. Een feestdag van de gilden die gehouden werd op de maandag na Driekonigen. En Koppermaandag was afgelopen maandag. Denkt u er maar even over na en vertel me bij de borrel straks in het Kamerlingh Onnes gebouw maar wat uw opvatting is.

Hoe het verder ook zij, ik wil mijn bijdrage over de kruitramp richten op het aspect dat het meest met mijn portefeuille te maken heeft: de rampenbestrijding en de openbare orde. Daarna besteed ik nog enkele woorden aan het ontbreken-de of vrijwel ontbrekende gedenkteken. Ook van gedenken zou je immers kunnen stellen dat het bij de portefeuille van de burgemeester past, nietwaar?

De rampenbestrijding en openbare orde

Van één ding kunnen we na het lezen van het boek over de Kruitramp dat gisteren is verschenen wel geheel zeker zijn: de regelgeving rond het vervoer van buskruit was volstrekt onvoldoende. Er waren wel allerlei bepalingen voor de opslag van kruit in de stedelijke keuren (verordeningen zouden wij nu zeggen), maar voor vervoer van kruit door de steden was niets geregeld. Slordig zouden wij nu zeggen, en dat vond koning Lodewijk Napoleon ook, want bijna per ommegeaan-de maakte hij een wettelijke regeling hiervoor: de Buskruitwet van 1807.

Voor de rampenbestrijding was in de 18de en het begin van de 19de eeuw eigenlijk niet veel geregeld. De nationale en provinciale overheden bemoeiden zich er slechts incidenteel mee. Eigenlijk werd alles overgelaten aan de lokale autoriteiten. In de steden waren wel allerlei veiligheidsbepalingen van kracht, maar als er zich een ramp voordeed werd toch vooral gerekend op de zelfredzaamheid van de bevolking en de onderlinge hulp. De overheden hadden ook een veel te kleine organisatie en de communicatiemiddelen waren nog uiterst pri-

mitief. Aan de andere kant is het ook niet zo heel onverstandig dat deze insteek werd gekozen. Nu gebeurt wel eens het omgekeerde en is het bestuur zo gericht op de inzet van de eigen middelen dat vergeten wordt dat de burgers zelf vaak nog heel goed in staat zijn eigen oplossingen te vinden.

Wij onderscheiden bij de rampenbestrijding de blauwe kolom (de politie), de rode kolom (de brandweer), de witte kolom (de medische sector) en de oranje kolom (de gemeentelijke organisaties). Wat was er op deze terreinen in 1807 in Leiden? En wie had eigenlijk het gezag?

Om met het laatste te beginnen: er was geen burgemeester, maar alleen een Kamer van Wethouders, onder voorzitterschap van een presiderend wethouder. Daarnaast maakte de Hoofdofficier (van Justitie zouden we nu zeggen) deel uit van het stadsbestuur. Van de Kamer van Wethouders konden overigens maar drie leden min of meer normaal functioneren. De rest werd te veel in beslag genomen door persoonlijk verlies van kinderen of andere familieleden.

Er waren in totaal acht politieagenten, die geheel onder gezag van de Hoofdofficier vielen en dus alleen justitiële politieagenten waren. Die acht waren slechts voor een beperkt deel inzetbaar. Twee waren er ziek, twee waren er tijdens de ramp gewond geraakt en een was er naar Den Haag vertrokken. De officier vroeg een voormalige schout maar weer even actief te worden, maar het clubje waar hij een beroep op kon doen bleef erg klein.

De wethouders hadden nog de beschikking over de burgerwacht, de oude schutterij. Deze stond onder leiding van een bekwame commandant, kolonel Petrus Cunaeus, tevens wethouder, die, ondanks het feit dat zijn moeder was omgekomen, goed werk heeft verzet.

De brandweer was per buurt, per bon, zoals dat heette, georganiseerd. De stad had leren blusemmers, ladders en enkele brandspuiten. Grote complexen hadden hun eigen voorzieningen. Een van de brandspuiten stond in het weeshuis. Die brandblusploeg van oudere weeshuisjongens was altijd erg populair in de stad. De brandweer in de getroffen stadsdelen was zo goed als verdwenen, net als vrijwel alle blusmiddelen aldaar. Men moest het dus doen met materieel uit andere delen van de stad.

Op medisch gebied kon de stad een beroep doen op de aanwezige doctoren, chirurgijns en apothekers, die onder gezag stonden van de commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt. Er was een ziekenhuis: het Nosocomium Academicum, aan het Pieterskerkhof 40, op de hoek met de Nieuwsteeg. Buiten de stad was het voormalig Pesthuis in gebruik als Militair

Hospitaal, maar dat viel niet onder de stedelijke jurisdictie. De slachtoffers werden in eerste instantie naar het academisch ziekenhuisje aan het Pieterskerkhof gebracht, maar dat was met zijn twee ziekenzaaltjes vanzelfsprekend veel en veel te klein. Bovendien was het gebouw zelf beschadigd door de ramp. De gewonden lagen kris-kras door en over elkaar. De toestand moet onbeschrijfelijk zijn geweest.

Tot slot had je natuurlijk de ambtelijke organisatie van het stadsbestuur zelf, de stadssecretarie, alsmede de via regels daarmee verbonden personen, zoals de functionarissen van de bonnen, de wijkjes waarin de stad was opgedeeld. Die organisatie was niet groot, maar in de regel toch voldoende. Rond de ramp werd veel keurig geadministreerd. En er werden natuurlijk door het bestuur besloten richtlijnen uitgevaardigd. Verder werd onder meer geregeld dat degenen die op het rampterrein mochten zijn armbanden kregen. Mooie zijden armbanden met sleutels voor de stadsbestuurders, smallere gewezen banden met opschrift voor opzichters, werklieden en eigenaars. De medici gebruikten een leren onderscheidingsteken op een leren riempje.

Het stadsbestuur kwam direct bijeen in het ook beschadigde stadhuis en nam terstond maatregelen. Het rampgebied werd afgezet, het blussen werd georganiseerd en er werd nog gezocht naar overlevenden. Bovendien werd er een eerste regeling getroffen voor de berging van lijken, goederen en waardepapieren. Een goed beeld van wat er gebeurd was had het bestuur nog niet. Toch begreep het goed dat er vooral behoefte was aan werklieden en blusmateriaal. Aan het Haagse stadsbestuur, dat hulp aanbood en vroeg waaraan behoefte was, werd dan ook direct geantwoord: brandspuiten en volk. Twee Haagse brandspuiten met bemanning onder leiding van de Generale brandmeester van Den Haag rukten daarop uit naar Leiden om te helpen blussen.

Achteraf gezien was het ingrijpen van het stadsbestuur, gezien de mogelijkheden en beschikbare middelen, zeer voor de hand liggend en helemaal niet zo slecht. Maar de Hoofdofficier en de wethouders werd later wel verweten dat ze meer oog hadden voor de openbare orde dan voor de hulp aan behoeftigen. Ten onrechte moet ik nu constateren. Ze hadden gewoon niet meer mogelijkheden.

De nacht na de ramp kwam koning Lodewijk Napoleon naar de stad en hij nam direct de touwtjes in handen. Het lokale gezag werd vrijwel terzijde gesteld. Dat kan ook nu nog gebeuren, maar dan moet de ramp toch wel van nationale importantie zijn. In Enschede is het niet gebeurd. Feitelijk werd de stad onder militair gezag geplaatst. Het stadsbestuur kreeg nog slechts administratieve taken

en werd formeel nauwelijks meer geïnformeerd. Via de commandant van de schutterij, die wel goed op de hoogte was, was het college echter niet geheel verstoken van informatie.

De Koning leidde de operatie als een militaire campagne. Hij ontbood zijn eigen lijfarts om de leiding over de geneeskundige hulpverlening op zich te nemen en hij regelde de beschikbaarstelling van het militair hospitaal in het Pesthuis. De geneesheer-directeur daarvan was bekend met zware kwetsuren, zodat de meeste gewonden de best mogelijke zorg kregen. De militairen van de koninklijke garde hielpen bij de bergingswerkzaamheden, het bluswerk en de ordehandhaving, waardoor meer mensen konden worden gered dan anders het geval zou zijn geweest. Lodewijk Napoleon stelde geld beschikbaar, bood een van zijn paleizen aan voor noodonderdak en regelde de aanvoer van brood uit andere steden. In Leiden kon niet genoeg brood worden gebakken: de bakkerijen waren beschadigd of het meel was vervuild, soms met glas.

Het tegengaan van diefstal en plundering bleef een taak van de lokale politie, maar Lodewijk Napoleon stuurde ook hiervoor versterking. Dat de gezonden personen een soort geheime agenten waren, die hem ook moesten informeren over wat er zoal leefde in de samenleving, doet daar overigens wel iets aan af. Er werden mensen gepakt voor diefstal en dergelijke, maar het totale aantal bleef beperkt. Na enkele weken leek de bevolking weer over te gaan tot de orde van de dag, en kwamen de normale veiligheidsvraagstukken weer voorop te staan: prostitutie en openbare dronkenschap.

Al heel snel begon de Koning met het maken van plannen voor schadevergoeding, de wederopbouw en het economische herstel van de stad. Hij liet een grote nationale collecte organiseren, die het voor die tijd fenomenale bedrag van meer dan 1 miljoen gulden opbracht. De Koning stelde ook geld beschikbaar uit de staatskas. Het optreden van Lodewijk Napoleon kan alleen maar worden beschouwd als zeer accuraat. Zijn ervaring als militair bevelhebber, zijn relatief grote hulpbronnen en absolute macht waren daarbij natuurlijk zeer nuttig. De aanpak doet daarbij modern aan. Hij begon zelfs al vroeg na te denken over de toekomst: zo wordt het ons burgemeesters ook geleerd bij de rampenoefeningen. Dat hij en passant een burgervaderlijke rol vervulde, dat hij de eerste koning was die zich op een rampterrein liet zien, past helemaal in het beeld van een modern bestuurder. Dat kan berekening zijn geweest: een poging zijn opgedrongen koningschap legitimiteit te geven. Maar we hoeven dat er niet in te zien. Hij heeft gewoon uitstekend leiding gegeven aan de rampenbestrijding.

Het ontbrekende gedenkteken

Tot slot, zoals aangekondigd, nog enkele woorden over het gedenkteken. Lodewijk Napoleon wilde al vrij snel na de ramp dat er een monument zou komen ter nagedachtenis aan de slachtoffers. Het zou een plek moeten krijgen in de plannen voor de wederopbouw van het rampterrein, net zoals een groot nieuw hoofdgebouw voor de universiteit overigens. De prijsvraag die daarvoor werd uitgeschreven leverde verdienstelijke ontwerpen op, maar geen enkele kon geheel de goedkeuring wegdragen van de Jury. Die besloot daarop om zelf maar te gaan tekenen. Dat zou je tegenwoordig eens moeten proberen!

De Amsterdamse stadsarchitect Abraham van der Hart ontwierp het monument: een hoge smalle obelisk van twintig meter hoog, voorzien van plaquettes met daarop teksten over de ramp en de geweldige inzet van Lodewijk Napoleon. Voor de uitvoering kwam 22.000 gulden beschikbaar uit 's Rijks schatkist. Op 12 januari 1808, precies een jaar na de ramp, werd de eerste steen gelegd door J.H. baron Mollerus, minister van Binnenlandse Zaken van Lodewijk Napoleon.

Als plek werd gekozen de zuidkant van het Steenschuur, aan het water, precies tegenover het hart van de geplande nieuwbouw van de universiteit. Het is de plek aan het water, precies voor het huidige beeld van burgemeester Van der Werf in het Van der Werfpark. De eerste steen, met koperen inscriptie, werd niet gemetseld, maar gelegd, omdat het iedereen handiger leek het monument pas op te richten na voltooiing van het universiteitsgebouw. Het risico op beschadiging tijdens de bouw van de universiteit zou anders te groot zijn; bovendien zou het maar in de weg staan.

Maar van uitstel kwam uiteindelijk afstel. Toen herstel van de kademuren langs het Steenschuur urgent bleek, werd het geld daarvoor gebruikt. Voor het monument was daarna onvoldoende over. Met het universiteitsgebouw wilde het ook al niet vlotten. Na het vertrek van Lodewijk Napoleon en de inlijving van ons land bij het keizerrijk Frankrijk was er niemand meer die zich voor de realisatie van het monument inzette. Van der Hart gebruikte het ontwerp overigens enkele jaren later doodleuk voor een monument bij Paleis Soestdijk ter herdenking van het moedig optreden van de Prins van Oranje tegen de Fransen bij Waterloo en Quatre Bras. Het kan dus verkeren. Als u dus wilt weten wat we gemist hebben, reist u maar naar Soestdijk.

In 1832, 25 jaar na de ramp, maakte het stadsbestuur nog eens aanstalten een monument op te richten op de plaats waar dat oorspronkelijk de bedoeling was, maar het lukte niet een en ander te concretiseren. Het doek viel definitief toen

koning Willem I in 1837 besloot geen monument meer te laten bouwen: te veel eer voor Lodewijk Napoleon.

Is er dan helemaal geen monument voor slachtoffers van de ramp gekomen? Toch wel, maar niet hier, maar in Katwijk op de Joodse begraafplaats, waar elf kinderen van het getroffen Joodse schoolje met hun meester David Haagens en zijn vier eigen kinderen zijn bijgezet, samen met een vrouw en twee kinderen die elders in het rampgebied zijn omgekomen.

Er is in de 19de en 20ste eeuw nog wel een aantal keren gediscussieerd over de oprichting van een gedenkteken in het oorspronkelijke rampgebied, maar het is er niet meer van gekomen. Wel is aan het eind van de 19de eeuw een natuursteen met inscriptie in de kademuur geplaatst om de plaats aan te geven waar het onheilsschip 'Delfs Welvaaren' ooit gelegen had. Zodoende is er weinig dat de wandelaar ter plaatse herinnert aan de gebeurtenissen van 200 jaar geleden.

Ik hoop dat u het met mij eens bent dat dat jammer is. Het lijkt me een uitdaging hier iets aan te doen. Het zou prachtig zijn daarvoor de eerste steen uit 1808 te gebruiken. Maar waar kan die zijn? We weten het niet. Op de plek waar die oorspronkelijk is neergelegd, is de kademuur verdwenen en een glooiend gras-talud naar het water gemaakt. De twintig meter hoge obelisk vlak voor het beeld van Van der Werf alsnog bouwen zou overigens wellicht wel wat overdreven zijn. Dat moesten we mijn illustere voorganger toch maar niet aandoen. Maar wie weet, krijgen we nog een beter idee. Denkt u mee?

Theodora van Wassenauer en haar album amicorum

Louise van Wassenauer-Wiarda

In de Bodleian Library te Oxford bevindt zich onder het nummer MS Douce 221 een Leids album amicorum. Tussen 1595 en 1603 is het aangelegd door Theodora van Wassenauer, die toentertijd met haar familie in Leiden aan de Pieterskerkgracht 8 woonde. Na 1603 is er nog een keer in het album geschreven, in 1655, door een kleindochter, Anna de Loë en Wisse.¹ Toen moet het dus nog in de familie geweest zijn. Wat er na 1655 met het album is gebeurd, is niet bekend. Op bladzijde twee staat in de rechterbovenhoek *Gustavus Brander 1785*. Deze Engelsman, die leefde van 1720 tot 1787, was bankier en wetenschapper. Later kwam het album in bezit van een zekere dr. Charles Combe (1743-1817), een antiquair. Hij schonk het aan Francis Douce (1757-1834), ook antiquair, die zijn indrukwekkende verzameling manuscripten, waarin dus ook dit album, naliet aan de beroemde bibliotheek in Oxford.

Het album heeft een Hollandse band, van bruin leer, versierd met vergulde ornamenten. De afmetingen zijn 16 bij 20 centimeter. Op de band staat de lijfspreuk van Theodora: *Rien sans Dieu* (niets zonder God) en het jaartal 1598. De eerste bijdrage is echter van 1595 en een paar andere zijn van 1596 en 1597. Blijkbaar is het album pas in 1598 ingebonden. Het heeft 235 pagina's. Deze zijn volgeschreven met gedichten, spreuken en handtekeningen. Sommige bijdragen zijn geschreven op gemarmerd papier, wat een verrassend effect geeft. Het album bevat verder nog twee gekleurde tekeningen en drie wapens in kleur van de families Hamal, Herenthout en Bronckhorst. Andreas Herenthout en Nicolaes Bronckhorst waren neven, en schreven ook fraaie gedichten in het album.

Er bestaat een aantal publicaties over vrouwenalba uit dezelfde tijd als dat van Theodora van Wassenauer.² In 1911 onderzocht de literatuurhistoricus G. Kalff enige Nederlandse poëziealba die in Engelse bibliotheken worden bewaard. Hij

Louise van Wassenauer-Wiarda

is amateurhistorica.

*Theodora van Wassenae van Duivenvoorde. Portret door Michiel Jansz. van Mierevelt (1567-1641).
Particuliere collectie.*

verwerkte zijn analyse in zijn *Verslag van een onderzoek in Engelsche bibliotheken in het jaar 1910*.³ M.-A. Delen noemt het album in haar artikel 'Frauenalben als Quelle'.⁴ En ten slotte is een aantal gedichten uit Theodora's album opgenomen in het *Repertorium van het Nederlandse lied* uit 2001, als daar een melodie bij hoorde.⁵

Voorzijde van het album amicorum van THEODORA VAN WASSENAER EN DUIVENVOERDEN. Oxford, Bodleian Library, Douce 221.

Theodora van Wassenauer

Theodora van Wassenauer (1575-1660) stamde uit de familie Van Duivenvoorde, een jongere tak van het geslacht Van Wassenauer. De laatste telg van dit geslacht, Jan II van Wassenauer (1496-1523), stierf in 1523. Omstreeks 1600 besloten de leden van de familie Van Duivenvoorde de naam Van Wassenauer weer te gaan voeren. Zo kon Theodora zich Van Wassenauer noemen, terwijl haar vader nog Arent van Duivenvoorde heette.

Deze Arent van Duivenvoorde (1528-1600), was voorbestemd om het kasteel Duivenvoorde onder Voorschoten te erven. Hij was in het Utrechtse geboren en getogen en behoorde daar tot de vriendenkring van Hendrik van Brederode, de 'Grote Geus', een van de leiders van de Opstand die het initiatief had genomen om in 1566 het *Smeekschrift der edelen* aan landvoogdes Margaretha van Parma aan te bieden. Arent was ook een van de ondertekenaars. Hij was bovendien, zoals velen van zijn familieleden en vrienden, protestant geworden. Op 29 april 1568 werd hij door de Bloedraad verbannen en werden zijn goederen verbeurd verklaard. Via Emden vluchtte Arent naar Engeland. In 1572 nam hij deel aan de inname van Den Briel door de geuzenvloot, en vanaf die tijd was hij weer terug in het vaderland, dat hij daarna niet meer heeft verlaten.

De moeder van Theodora, Theodora van Scherpenzeel (1545-1622), werd geboren op het voorouderlijk kasteel in Gelderland. Een zuster van haar moeder, Hillegonda van Zuylen van Nijvelt, was non in de abdij van Rijnsburg. Theodora van Scherpenzeel is wellicht voor haar opvoeding naar de kloosterschool van Rijnsburg gestuurd. In ieder geval is zij in 1572 met deze tante naar Leiden gevlucht, naar de Pieterskerkgracht 5-7, toen het in de abdij door oorlogsomstandigheden onveilig was geworden. De hele familie van Zuylen van Nijvelt bleef de katholieke godsdienst trouw na het uitbreken van de Opstand.

Kort daarop moet de ontmoeting tussen Arent van Duivenvoorde en Theodora van Scherpenzeel (zijn achternichtje!) hebben plaatsgevonden. Zij trouwden in 1573 in Leiden, en gingen in 1580 wonen in het huis aan de Pieterskerkgracht. Hun kinderen, Theodora en Johan (1577-1645), groeiden daar op.⁶

Johan trouwde met de zeer gefortuneerde, katholieke Maria van Voorst (1575-1610) en Theodora in 1602 met de eveneens katholieke Albert van Beieren van Schagen (1577-1638). Deze zou later het imposante kasteel in Schagen erven met het daarbij behorende recht op een plaats in de Hollandse Ridderschap.

Aan de gracht had de familie beroemde burens: bijvoorbeeld Carolus Clusius, vanaf 1595 ingetrokken bij de weduwe van Stochius, de vroegere rector van de Latijnse School,⁷ en Joseph Scaliger, die van 1593 tot 1597 aan de Schoolstraat woonde, het achterhuis van Pieterskerkgracht 9, eigendom van de familie Van Lantscroom, naaste burens van de Duivenvoordes.⁸ Met Scaliger waren twee dienaren meegekomen en twee jonge Franse edellieden, Marie Antoine de Gourgues en Henri Louis Chastainger, die in Leiden gingen studeren.⁹ Sinds 1593 nam in datzelfde huis Floris II van Pallandt, graaf van Culemborg, zijn intrek, die zich

ook aan de universiteit had ingeschreven. Hij was een volle neef van Maurits en Frederik Hendrik, omdat zijn moeder een zuster van Willem van Oranje was. Hij nam een kleine hofhouding mee van tien personen en richtte feestmalen aan waar Scaliger en de burgemeesters van Leiden voor werden uitgenodigd.¹⁰

Philips Marnix van Sint Aldegonde, een vriend van Arent van Duivenvoorde, was in 1598 naar Leiden gekomen om er aan een bijbelvertaling te werken. Hij woonde aanvankelijk in de Kloksteeg, werd ernstig ziek en bracht zijn laatste levensdagen door in het huis Pieterskerkgracht 5-7, waar hij met zijn gezin was ingetrokken.¹¹

Helaas heeft geen van deze interessante burens iets voor Theodora geschreven, tenzij dat anoniem is gebeurd. Wel deden dat de zoons van de familie Van Lantscroom, Lieven († 1600) en Adriaan.

De bijdragen in het album amicorum

Wie schreven er verder een bijdrage voor Theodora van Wassaenaer? De 156 bijdragen zijn geleverd door zeventig mannen en 66 vrouwen, terwijl twintig gedichten van anonieme auteurs zijn. In 1603 schreven Theodora en Albert van Schagen als laatsten hun lijfspreuken erin: *Rien sans Dieu* van haar, en *Selon mon destin* van hem.¹² Na hen volgde niemand meer, behalve veel later de bovengenoemde kleindochter.

Bijna alle schrijvers waren familie van Theodora en behoorden tot de vooraanstaande families in Holland, Utrecht, Gelderland of Overijssel. Zij waren meestal wel 'heer' of 'vrouwe' van de een of andere heerlijkheid. De mannen konden door vererving of huwelijk hopen op een plaats in de Ridderschap. Slechts elf studenten schreven in het album, en ook zij behoorden tot die groep. Van de Leidse burgerij of van anderen die niet tot die hoogste kringen behoorden, is niets in het album te vinden. De lezer vraagt zich verbaasd af hoe dat mogelijk is. Theodora leefde niet op een buitenplaats ver weg van de bewoonde wereld, maar midden in een universiteitsstad, met veel studenten en geleerden. Zodra ze zich op straat begaf, kwam ze midden in deze wereld terecht. Maar voor haar sociale connecties speelde dat blijkbaar geen rol.

Onder de schrijvers komen bekende personen voor, zoals Sabine van Egmond (1562-1614),¹³ dochter van Lamoraël, en Maria prinses van Brimeu (1550-1605),¹⁴ die in die dagen op Rapenburg 65 woonde. De beroemdste is prins Frederik Hendrik (1584-1647).¹⁵ Maar ook andere namen zijn bekend uit de vaderlandse geschiedenis.

Anno 1.6. T. 0.3.
 Selon mon desir.
 Albert de seag Son
 Rien Sans Dieu
 Theodora van wassenaer
 en duivenvoorde

Lijspreuken van Albert van Schagen en Theodora van Wassenauer. Oxford, Bodleian Library, Douce 221 fol. 64.

Zoals boven gezegd, bevat het album een verzameling gedichten, spreuken, en handtekeningen. Enkele gedichten zijn rechtstreeks aan Theodora zelf gericht. Dan wordt haar naam in de aanhef genoemd. Een andere keer lijkt het of de schrijver het album wilde gebruiken om een liefdesverklaring door te geven aan een ander dan zij, misschien hopen dat zijn geliefde dat vers zou lezen of er in ieder geval van zou horen. Soms staan op een bladzijde zoveel korte zinnnetjes of alleen maar namen bij elkaar dat je je niets anders kunt voorstellen dan dat een hele groep vrienden bij elkaar was en samen een bladzijde vulde.

De vrouwen schreven meestal korte zinnnetjes, soms in het Frans, maar de mannen maakten er veel meer werk van: ellenlange verzen, duidelijk geïnspireerd door de klassieke literatuur, Petrarca en de Pleiadedichters.¹⁶ En ze konden schrijven in het Nederlands, Frans, Duits, Italiaans en Latijn. Een Engels woord komt in het gehele album niet voor. De meest begaafden schreven sonnetten, van meer of mindere kwaliteit. Anderen schreven een bekend sonnet over, zoals Jacob van Duivenvoorde Obdam (1574-1610). Hij koos *canzoniere* 224 van Petrarca,¹⁷ en

Balduinus van Roon (1562-?) vertaalde een gedicht van de Griekse schrijver Anakreon.¹⁸ De student Nicolaes van Bronckhorst († 1606), een neef van Albert van Schagen, koos een gedicht van Juvenalis,¹⁹ over een thema dat vermoedelijk veel besproken werd in die kringen: wat is ware adeldom? Uit 'Il Pastor Fide' van Giovanni Battista Guarini (1538-1612), een geliefd toneelstuk in die dagen, nam een onbekende schrijver een herderszang over die alleen maar over kussen gaat.²⁰

Of de gedichten origineel zijn is dus moeilijk te zeggen. Er waren liederenbundels in omloop, zoals ook blijkt uit het bovengenoemde *Repertorium*. In andere alba heb ik gedichten gevonden die ook in dat van Theodora voorkomen, maar die dan door een ander zijn ondertekend.

Het kon ook anders. Pieter van der Moelen, een aangetrouwde neef van Theodora, schreef een sonnet in haar album en hetzelfde in dat van Margriet van Matenesse.²¹ Zij trouwde in 1595 met Herman Valckenaer (1564-1623), een zwager van niemand minder dan de fameuze admiraal van Holland, Johan van Duivenvoorde van Warmond (1547-1610), een oom van Theodora, die als getuige bij hun huwelijk optrad. Herman en Margriet schreven in 1596 in Theodora's album, allebei op dezelfde pagina.²² Hij prijst zich gelukkig met zijn geliefde: *j'ai choisi amye a ma fantasie* (ik heb een vriendin gekozen naar mijn zin). Margriet schreef daarbij evenwel: *mon heur m'ennuit* (mijn geluk drukt mij). Is dat geluk soms een kind dat zij verwachtte? Zij stierf nog datzelfde jaar. In het kraambed?

Frederik van Leefdael (1570-1607) schreef een paar Duitstalige strofen zowel in het album van Theodora als in dat van Margriet van Matenesse († 1596), maar in het album van Margriet liet hij dat vooraf gaan door een vurig liefdesgedicht. Was hij misschien verliefd op haar? En vond hij zichzelf een kansloze partij voor deze telg uit een vooraanstaande en vermogende familie, vanwege zijn eigen geldgebrek? Zijn regels lijken een afscheidsgroet:

So ichs nicht haab: [geen geld] bin ichs schabab
Eerlich ondt from ist mein reichtomb
Wy myr gott gunt.
Noun las ichs seyn. Kans werden nicht
Gott ist alleyn mein zonnensicht
Hatz wol gericht.
Soo wuns ich dyr so wol als myr
Vil gelucx ondt gesondt. Zou allerstont
*Aus herzen grondt.*²³

Van Leefdael sloot ten slotte in beide alba af, met het voornemen de liefde niet meer boven zijn stand te zoeken, want dat kon toch niets worden:

*Je ne veulx plus aymer que des choses faciles.
C'est trop se consumer en plaisirs inutiles.
Ce n'est rien que tourment
D'aymer si haultement.
Amour et la grandeur n'accordent pas ensemble...*²⁴

De thema's in het album

Lastiger nog dan het probleem van de oorspronkelijkheid van de gedichten is de interpretatie. De vrolijkheid van de herdersliedjes kunnen we nog wel volgen, maar wat zat er achter? De religieuze gevoelens kunnen we wel herkennen, maar de taal van de liefdesgedichten staat ver van ons af.

Het begrip 'virtus' (gewoonlijk vertaald met 'deugd') is voor ons niet alledaags, maar was toentertijd een veelbesproken thema.²⁵ Het komt maar liefst zestien keer ter sprake in het album. Heel deugdzaam schreef Barbe de Hijlle *Contente je veux vivre et la vertu ensuyvre*.²⁶ Johanna van Lynden stelde: *vertu passe tout*; maar haar zusje Wolburch voegde daar op dezelfde bladzijde aan toe: *vertu passe richesse*.²⁷ Wat moeten we ervan denken? Zijn dit brave kreten of slaat dit op de huwelijksmarkt van die dagen, waarbij alleen rijke meisjes een goede kans hadden? Misschien wel, als je ziet wat Jacob van Duivenvoorde Obdam in kritische bewoordingen schrijft:²⁸

*Amour fait rage
Mais l'argent fait mariage
La vertu, la beauté, la Grace et le lignage
Ne sont non plus prizez qu'une pomme sauvage
On ne veut que l'argent : Un mariage est saint
Est sortable et bien fait quand l'argent en estraint
O malheureux Poison.*

Er staan gedichten en spreuken in over geloof, sombere woorden over het hiernamaals, maar ook mooie gebeden of vergelijkingen tussen gevoelens voor de aardse liefde en voor God. Anna van Vladeracken († 1647) riep in 1597 op: *doet penitencie in deser tijt, so muchde van godt werden verblijt, maer pijnne der hellen sal*

*Eewijlijk staen.*²⁹ Geheel anders van toon is het gedicht van Gideon van Boetselaer, heer van Langerak, uit Utrecht. Hij studeerde in Leiden rechten en geschiedenis van de oudheid onder Justus Lipsius en was een oomzegger van Marnix van St. Aldegonde. Misschien kwam hij bij de Duivenvoordes thuis. Later werd hij verdacht van remonstrantse sympathieën. Hij overleed in 1632. Zijn gedicht is tegelijkertijd een morele hartenkreet en een lieflijk gebed:³⁰

*Comment pouvont jeunes gens s'amender
Pour vivre mieux ! En prenant pour adresse
Ce qu'il t'a pleu nous dire et commender:
Du tout mon cœur je t'aij cherche sans cesse
Or donc, Seigneur, hors ton commandement
Je te suppli, fourvoyer ne me laisse'
En Dieu mon heur.*

Dertien stukken behandelen fortuin en geld of het gebrek daaraan. We hebben al voorbeelden daarvan gezien, waarbij een relatie tussen geld en liefde werd gelegd. Nog een voorbeeld van twee geliefden die misschien wegens geldgebrek elkaar niet konden trouwen, is wellicht het verhaal van Anna van Daerl († 1612).

Zij was een eigen nichtje van Theodora. Haar moeder, Margriet, de jongste zuster van Arent van Duivenvoorde, Theodora's vader, was al vroeg oorlogs-weduwe geworden. Hun broer Johan van Duivenvoorde, domdeken van Utrecht, vermoedelijk een gefortuneerd man, liet zijn zuster Margriet bij testament vijftig gulden extra uitkeren *om daertoe eerlick in de rou gecleet te worden*.³¹ Veel geld zal er voor Anna dus niet geweest zijn. Misschien dat ze daarom ook schreef *fortune est diverse* (het lot is grillig). Maar het kan ook zijn dat haar kreet als wanhoops-kreet opgevat moet worden, en dat die van Jacob Taets van Amerongen op dezelfde bladzijde er een reactie op was: *espoir et crainte* (hoop en vrees).³² Anna lijkt in Jacob een goede partner te hebben gezien. Boven haar zinnetje staat het jaartal 1596. Tussen 15 en 96 staat de letter J. Op die manier kon je de naam van je geliefde bekend maken. Dat moet dan wel de 'J' van Jacob Taets van Amerongen zijn, die op dezelfde bladzijde schreef. Hij trad echter in 1601 met de schatrijke Cornelia van Drenkwaert van Giessenburg in het huwelijk. Anna trouwde in 1597 met Willem Borre van Amerongen, die kon rekenen op een plaats in de Utrechtse Ridderschap. Hij schreef het ene na het andere schattige liefdesgedicht voor haar, waarbij hij zijn liefde voor haar gelijkstelde met zijn liefde voor God.³³

Geschilderde voorstelling in het album amicorum van Theodora van Wassenauer van Duivenvoorde. Oxford, Bodleian Library, Douce 221 fol. 151v.

Dat was, religieus gezien, misschien al te licht. Later is hij wegens remonstrantse sympathieën door Maurits uit de Utrechtse Ridderschap verwijderd.

En zo gaan de meeste gedichten natuurlijk over de liefde. De geliefde niet kunnen krijgen, de geliefde wel kunnen krijgen... Leonard Forster zet in zijn boek *The icy fire*³⁴ uiteen hoe in de Renaissance volgens vaste patronen over de liefde gedicht werd. De dame en alles wat bij haar uiterlijk hoort – handen, haren, ogen, mond – worden uitbundig geprezen. Er moet in zo'n gedicht voorkomen dat de dame volmaakt is, zelfs stralender dan de zon. Als zij het hart van de man gestolen heeft, is hij dat kwijt en wordt hij dus een levend lijk. Hij is voor altijd

haar dienaar, haar *serviteur* en zij is de meesteres, de *maîtresse*, en soms wordt zij zelfs de vijand, maar dan wel een hele lieve. Het thema dat de minnaar in zijn verliefdheid beviest van koude en tegelijkertijd verbrandt door vuur is bekend. Na de afwijzing van de geliefde volgt de doodswens van de minnaar. Al deze retoriek komt precies zo in het album van Theodora van Wassenauer terug, niet in het minst door de drie jongemannen die bladzijden vol liefdespoëzie schreven, die zeker direct voor Theodora bestemd was, de reeds genoemde Jacob van Duivenvoorde Obdam (1574-1610),³⁵ een andere neef, aan moeders kant, namelijk Arent van Zuylen van Nijvelt († 1633)³⁶ en de buurjongen Lieven van Lantscroon († 1600).

Vol genegenheid zijn de strofen van Jacob van Duivenvoorde Obdam:³⁷

O beaux jeux je vous offre ainsi qu'on fait aux Dieux

Mon ame en sacrifice ardemment allumée

L'offrande est bien petite: hélas? o mes beaux jeux

La faute en est à vous qui l'avez consumée.

[...]

Car a quel bien faut-il plus que j'aspire

Mon beau Soleil loing de moi se retire

Et le flambeau, qui souloit m'esclairer

Ailleurs va luyre, et me laisse esgarer.

[...]

Une sera et tousiours perdurable, mon Amitié qui point ne variera

Car fermeté la rend inviolable, et mon travail a ma foy l'unira

L'esprit encores (quand repos luy seras, la sus au ciel) en aura souvenance

Et de ce bien encore jouira, d'avoir servy si parfait Excellence.

Helaas staat er geen datum onder deze gedichten. Misschien was Albert van Schagen, de toekomstige echtgenoot van Theodora, al aan de horizon verschenen.

Jacob, die in 1591 in Leiden aankwam, werd in 1601, pas 27 jaar oud, door prins Maurits aangesteld tot superintendent van de vloot en in 1603 tot luitenant-admiraal van Holland. In 1604 trouwde hij met Anna van Randerode van der Aa. Ook Jacob bezat een album amicorum, maar daar staan slechts een paar fraai ingekleurde wapens in, met handtekeningen van onder anderen prins Maurits en Sabine van Egmond.³⁸ Opmerkelijk is dat daarin niets te vinden is van

Theodora, terwijl hij in haar poëziealbum wel vele ontboezemingen en jammerklachten over liefde, teleurstelling en dood schreef.

Niet minder dan 23 bladzijden schreef Arent van Zuylen van Nijvelt vol met liefdesgedichten en een paar herdersgedichten, alle in het Frans, zoals het volgen-de, met de mooie woordspeling *A une Theadora* (aan een Godsgeschenk).³⁹

*Mon coeur et mon service
Je luy ay présenté
De l'avoir a maistresse
J'ay longtemps désiré
A une Theadora
Voue ma loyauté
De l'avoir a maistresse
J'ay longtemps désiré
Ne scay si de sa grace
Je seray accepté...*

Hij gebruikte het beeld van de 'lieve vijand' (Forster) in het volgende gedicht:⁴⁰

*Si ma guerriere, ains ceste humble maistresse
Qui de nouveau ma pris & m'arreste en ses las
Eschangeoit mes regrets en plaisirs et soulas
Je benirois tousiours le beau nan qui me presse.*

Ook de buurjongen Lieven van Lantscroon is rijk vertegenwoordigd.⁴¹ Hij werd ingeschreven aan de universiteit in 1597 en vertrok in 1599 naar zee. Zijn bijdragen zijn goed te herkennen, want meestal ondertekende hij met *une au coeur et icelle loyael j'estime grand'heur*.⁴² Soms tekende hij een hartje in de plaats van het woord *cœur* en soms schreef hij in dat hartje dan weer *une Th. au* of *icelle Duiven-voorde loiaelle*. Zijn naam staat er niet altijd onder, maar de woorden *icelle loyael* zijn dan zo duidelijk in zijn handschrift dat er geen twijfel mogelijk is over de identiteit van de dichter. Aan het begin en aan het einde van zijn door het album heen verspreide bijdragen staan gedichten die direct aan Theodora zijn gericht, helaas zonder vermelding van data.

Van Lantscroon gebruikte op een heel bijzondere manier de metafoor van de dienaar en de meesteres in de volgende regels:⁴³

De longtemps servir et loyaell estre
 D'ung serviteur on devient maistre.
 Si ma maitresse
 Vouloit estre diablesse,
 Damne en l'enfer,
 De bien bon cœur je voudrois estre
 en la place de Lucifer.

Amicain

Las que Nature n'a point le homme si fortune
 Que le cest, qui fern de une fleche accort,
 Son remede prompt a son mal, nouveau ne,
 Mençant le herbe que on dit guarir sa chair humaine.

L'Amant seroit heureux si son torment finit
 Par herbes se pouvoit, et guarir son martyre,
 Plus las. L'amour ne peut par ~~les~~ herbes se guarir
 C'est pourquoy il si souvent lamente et soupire.

Une au cœur
 Et icelle loyaell
 J'esune estre grand bien
 L'enmus a Lantscroon

De long temps servir et loyaell estre
 D'ung serviteur on devient Maistre.

Albumscriptie van Lieven van Lantscroon. Oxford, Bodleian Library, Douce 221 fol. 60v.

En ook in het volgende blijkt hij een meester in taal en fantasie:⁴⁴

Je ne eusse iamais pensé
 Que une beaute piperesse

*Eut ainsi trop tot triumpfé
 De moi et de ma jeunesse.
 Ha, je vis tout en mourant
 Par les jeux d'une divine
 Qui resoit contentement
 Et ma douleur et ruine.
 Las je ne espere plus rien
 Car ores tout m'est contraire
 Vin donc o Mort pour mon bien
 Mettre fin a ma misere.
 Je te dis a ceste fois
 Le dernier adieu Mignonne
 Que tu vijras de mes voix
 Avant que ie te abandonne.*

Hij sloot plechtig af met *finis*.

Lieven is niet oud geworden. In mei 1599 vertrok hij met een vloot van ruim zeventig schepen en achtduizend man aan boord, om de Spanjaarden aan te vallen.⁴⁵ Op het eiland St. Thomas, gelegen voor de kust van Guinee, moesten versingen worden ingeslagen. *De Nederlanders hadden niet lang op dit eiland geweest, of zij werden aangetast van eene hevige en besmettelijke ziekte, veroorzaakt door onmaatige hitte der luchtstreeke, door het overvloedig gebruik van ongewoone vrugten, en, waarschijnlijk ook door het vuurig boeten van geile lusten, daar de natuur van 't gewest en de gewoonte der Eilanderen de vreemdelingen toe aandrijft.*⁴⁶ Het grootste deel van de bemanning is omgekomen, onder wie de broers Gijsbrecht en Lieven Lantscroom.

Terug naar de liefde. Deze kon ook uitgedrukt worden in herdersliedjes. Een heel aardig 'chanson nouvelle' van een onbekende auteur is het volgende. Een herderinnetje wordt als geliefde vergeleken met de meisjes aan het hof die er minder goed van afkomen.⁴⁷

*J'ayme une belle bergere
 Plus que mes jeux et le jour.
 Elle n'est point si legere
 Comme les filles de la court.*

*Quand je l'embrasse et la baise,
Elle dit laisse cela.*

*Mais pourtant ceste mauvaise
ne me dit jamais hola.*

[...]

*Si je la baise et caresse
Il semble a voir qu'elle dort.
Puis quand ma besonge est faite,
Elle dit vous avez tort.
Vous aves gasté ma fraise,
Ma mère verra bien cela.
Mais pourtant ceste mauvaise
Ne me dit jamais hola.*

Iedere tijd heeft zijn eigen taal, zijn eigen conventies, om emoties uit te drukken. Dat moge zo zijn, maar de emoties zelf kunnen door de eeuwen heen toch niet zoveel veranderd zijn. Daarom is het fascinerend tussen de regels door te lezen en een beetje mee te leven met de heftige gevoelens van Theodora's vrienden en vriendinnen.

Theodora van Wassenaer en Albert van Schagen

Theodora en Albert hebben samen het volgende gedicht ondertekend. Het duidt op kennis van de klassieken. Het vloeit over van overdrijving, maar misschien was dat voor hen de manier om uitdrukking te geven aan de intentie om samen het leven tegemoet te gaan.⁴⁸

*Quant l'ocean aura terrij ces eaux
Que le grand Dieu de la mer ne se fasche
Lasses de pleurs de mes deux ieux je tasche
Qui lui feront mille Oceans nouveaux.
Quand le boiteux forgeron lemnen
Verra son feu estrint dedans sa forge,
Qui vienne a moi ma poitrine regorge
Dix mille feux plus ardans que le sien.
Et que le Dieu des vents tumultueux
Ne se fasche si perdoit son empire,*

*Il sera roij de ce que je respire.
Ce sont des vents bien plus impetueux.*

Ook dit gedicht is ongedateerd. We weten niet op welk tijdstip in het leven van Albrecht en Theodora dit in het album geschreven is. Ook niet of het voor of na het huwelijk was. Maakte de familie moeilijkheden over dit huwelijk? De vader van Albert van Schagen had met Bossu op de Zuiderzee tegen de Geuzen gevochten en was zelfs een tijdje in de gevangenis terechtgekomen. Maar hij was na 1576 gerehabiliteerd en in de Ridderschap van Holland opgenomen.⁴⁹ De familie Van Schagen was katholiek, de Duivenvoordes waren protestant. Misschien was dat een probleem. Of denken wij, kinderen van de verzuiling, daar wellicht anders over dan onze voorouders in 1602?

Albert werd na de dood van zijn vader in 1618 heer van Schagen, Burghorn en Haringhuizen en volgde zijn vader op in de Hollandse Ridderschap. Verder

*Portret van Albert van Beieren van Schagen
in 1608.*

Voorschoten, Kasteel Duivenvoorde.

was hij onder meer hoogheemraad van Delfland, gecommiteerde van de admiraliteit van Amsterdam, baljuw van Kennemerland en rentmeester van de abdij van Rijnsburg, waar hij een herenhuis voor zichzelf heeft laten bouwen. Hij was een invloedrijk man geworden met een paar lucratieve banen. Theodora en Albert hebben drie kinderen gekregen. Hij overleed op 6 juli 1638. Zij heeft haar man 22 jaar overleefd en stierf op 24 november 1660, 83 jaar oud. Beiden zijn in de kapel van het slot Schagen begraven.

Op kasteel Duivenvoorde hangt een schilderij van Johan Mijtens, dat Theodora's broer Johan van Wassenauer in 1643 heeft laten maken. Behalve dat zijn dierbare doden daarop zijn afgebeeld – zijn beide overleden echtgenoten en zijn ouders – staat Theodora, toentertijd al vijf jaar weduwe, daar levend en in vol ornaat tegenover hem. Hij moet een geweldige genegenheid voor zijn zus gehad hebben. Ook het verrassende sonnet van Johan in het album amicorum van Theodora lijkt een bewijs van liefde tussen broer en zus.⁵⁰

*Hoe macht toch comen lief dat als ick u bij licht
Aenschou, mijn oghen gans beginnen te beswijcken
En tijtans flammich rat vant aertrijck schijnt te wijcken
Off door u clare glans, u stralende gesicht
Dat uut u oghen steest al blixemde vlicht
So kunt ghij als die son verduijsteren mijn oghen
Als oft sij met een wolck drie dick waer betoghen
En mijn bernen heel 't aertrijcks ghemeene licht
Ghemoet, die nacht dunckt mij met Ephebus schichten
Te sijn beschenen, off comt dit door u ooghs cracht
So dat men die duijsterheijt gansselijck siet swichten.*

Noten

Met dank aan drs. L.J. van der Klooster
(† 2002).

- 1 Oxford, Bodleian Library, Douce 221, fol. 176 (verder: Album Theodora van Wassenaer).
- 2 Ik heb de volgende publicaties gevonden over andere vrouwenalba uit dezelfde tijd: G. Kalff, 'Een Overijsselsch album amicorum der 16de eeuw', *Oud-Holland* 5 (1887) 4-32; Johan Oosterman, 'Die ik mijn hart wil geven. Het album van Joanna Bentinck en de zestiende-eeuwse vrouwenalba', *Literatuur* 19 (2002) 194-202; M.-A. Delen, 'Vrouwenalba in de zestiende en vroege zeventiende eeuw' in: K. Thomassen (red.), *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* ([Maarssen/s-Gravenhage] 1990) 129-139; Marie-Ange Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam [2002]) 184-191; Yme Kuiper en Kees Thomassen, *Banden van vriendschap. De collectie alba amicorum Van Harinxma thoe Slooten* (Franeker/Leeuwarden 2001).
- 3 G. Kalff, *Verslag van een onderzoek in Engelsche bibliotheken in het jaar 1910* ('s-Gravenhage 1911) 31-40.
- 4 Marie-Ange Delen, 'Frauenalben als Quelle. Frauen und Adelskultur im 16. Jahrhundert' in: Wolfgang Klose (red.), *Stammbücher des 16. Jahrhunderts* (Wiesbaden 1989) = *Wolfenbütteler Forschungen* 42 (1989) 75-93.
- 5 Martine de Bruin en Johan Oosterman (ed.), *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600* (Gent/Amsterdam 2001).
- 6 L.J. van der Klooster, 'Jonkheer Arent (VII) van Duivenvoorde', in H.M. Brokken (red.), *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* ([Den Haag 2000]) 253-255.
- 7 H.J. de Jonge, 'Josephus Scaliger in Leiden', *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 71-94.
- 8 Ibidem.
- 9 H.J. de Jonge, 'Scaliger thuis' in: P.G. Hoftijzer, *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger, 1593-1609* (Leiden 2005) 30.
- 10 G.D.J. Schotel, *Floris I. en II. van Pallant, graven van Culemborg* (Arnhem 1846).
- 11 P.J. Blok, 'Marnix te Leiden (1595-1598)', *Leidsch Jaarboekje* 16 (1919) 40.
- 12 Album Theodora van Wassenaer, fol. 64. Vertaling van zijn devies: *volgens mijn bestemming*.
- 13 Ibidem, fol. 9; alleen haar naam.
- 14 Ibidem, fol. 7; *durum patientia frango (met geduld breek ik de hardheid)*.
- 15 Ibidem, fol. 65; *patriaeeque patrique (voor het vaderland en voor mijn vader)*.
- 16 Petrarca (1304-1374) was een beroemd Italiaans dichter en prozaschrijver, grondlegger van het humanisme. De Pleiade was een groep dichters die zich rond de Franse dichter Pierre de Ronsard (1524-1585) verzameld had.
- 17 Album Theodora van Wassenaer, fol. 174.
- 18 Ibidem, fol. 28v.
- 19 Ibidem, fol. 157.
- 20 Ibidem, fol. 71.
- 21 Ibidem, fol. 27v. Ook in Hs.ArRa WN2118 (ongefoliceerd).
Sonet in Promethei picturam
Wat ding beduyden ons de fabeln der Poëten
De welck hebben gestelt Prometheus op den berch
Al waer sijn ingewant tot in het herten merch
Sonder afflaten wort van eenen gier op geten
En nogtans niet en sterft deur dees pijn ongemeten

- Daertegens Niobe van hart en sinnen ergh
Als sij haer kinders sach op een vermoort int
perch
Veranderen in een steen daer sy was neer-
geseten
Voorwaer hier vuyt en wort ons anders niet
geleert
Dan wie met ongedult godts wil der tegen-
comen
Sal d'lever met oneer haestlyck worden
benomen
Maer die verdraecht sal (lyck wij van
Prometheus leren)
Naemaels verlost syn druck in d'bly worden
verkeert
O Godt moogt dit selfd'ooch in my verwach-
tich wesen.*
- P van der Moelen 1595
- 22 Album Theodora van Wassenauer, fol. 60.
- 23 Ibidem, fol. 149v-150.
- Als ik het niet heb, is de liefde uit
Eerlijk en vroom is mijn rijkdom
zoals God mij gunt.
Nu laat ik het zijn, kan niets worden
God alleen is mijn zonnezicht
heeft welgericht.
Zo wens ik jou zo wel als mij
veel geluk en gezondheid. Ten allen tijd
uit de grond van mijn hart.*
- 24 Album Theodora van Wassenauer, fol. 150v.
- Ik wil alleen nog maar gemakkelijk
beminnen
Men teert teveel weg in onnutte pleziertjes
Het is niets dan kwelling
Om zo hoog te beminnen
Liefde en grandeur gaan niet samen.*
- 25 S. Groenveld, 'Terug naar Wassenauer' in:
Brokken, *Heren van stand*, 130.
- 26 Album Theodora van Wassenauer, fol. 13;
tevreden wil ik leven en de deugd nastreven.
- 27 Ibidem, fol. 170v; *De deugd overtreft alles
en de deugd overtreft rijkdom.*
- 28 Ibidem, fol. 46v.
- Liefde maakt gek
maar het geld maakt het huwelijk
deugd, schoonheid, gratie en afkomst
worden voor niet beter aangezien dan een
wilde appel
men wil slechts het geld: een huwelijk is
heilig
is goed en wel te doen als men het geld eruit
grijpt
o ongelukkig vergif.*
- 29 Album Theodora van Wassenauer, fol. 6v.
- 30 Ibidem, fol. 164.
- Hoe kunnen jonge mensen zich verbeteren
Om beter te leven! Door zich te richten
Op wat het U behaagd heeft ons te zeggen
en op te leggen:
Vanuit mijn hele hart heb ik zonder
ophouden u gezocht
Dus Heer, ik smeeke u laat mij niet buiten
uw gebod verdualen.*
- 31 Archief van de familie van Wassenauer van
Duivenvoorde XVI nr. 72.
- 32 Album Theodora van Wassenauer, fol. 58v.
- 33 Ibidem, fol. 30-36.
- 34 Leonard Forster, *The icy fire. Five studies in
European Petrarchism* (London [1969]) 8,
9, 13.
- 35 Jacob woonde bij zijn oom Arent van
Duivenvoorde (1588-1610) in de Bree-
straat te Leiden. Deze Arent was baljuw en
dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van
Rijnland en dus een invloedrijk man. Hij
zou later trouwen met Wilhelmina van
Mechelen, de zuster van Margaretha,
Maurits bekende maitresse. Jacob was een
'coming man', door Maurits uitgekozen
voor een carrière bij de marine, want hij
was 'lieftalligh bij den Prins van Orangien'
(Th. Schrevelius, *Beschrijvingh van Haer-
lem* (1648) 271).
- 36 Zwager van Pieter van der Moelen. Werd
later lid van de Utrechtse Ridderschap (†
1633).

- 37 Album Theodora van Wassenauer, fol. 49-54.

*O mooie ogen, ik bied u zoals men dat de
goden doet
mijn ziel als offer in gloed ontstoken
de offerande is wel klein helaas. O mijn
mooie ogen,
het is uw schuld want u hebt haar [nl. de
ziel] verteerd
[...]*

*Want op welk goed moet ik mij nu nog
richten*

*Mijn mooie zon trekt zich ver van mij terug
En de toorts die mij placht te verlichten
Gaat elders schijnen, en laat mij verdwalen
[...]*

*Dezelfde zal zijn en altijd blijvend, mijn
vriendschap die niet zal veranderen
Want kracht maakt haar onschendbaar, en
mijn werk zal haar aan mijn
standvastig heid verbinden
En mijn geest zal (als er rust voor haar mag
zijn daarboven in de hemel) er herinnering
aan hebben
En nog genieten van dit goed, een zo
vol maakte volmaaktheid gediend te heb-
ben..*

- 38 Huisarchief Stichting Twickel inv.nr. 156.

- 39 Album Theodora van Wassenauer, fol. 45-46, 84-87, 144v, 146v, 201, 205v.

*Mijn hart en mijn dienst
heb ik haar geboden,
om haar als maitresse te hebben
heb ik heel lang gewenst.
Aan een 'godsgechenken'
wijdt ik mijn loyaliteit,
om haar als maitresse te hebben
heb ik sinds lang gewenst.
Ik weet niet of ik door haar gunst
aanvaard zal worden.*

- 40 *Als mijn tegenstandster, mijn nederige
maitresse
die mij opnieuw heeft gepakt en in haar*

*strikken genomen
mijn spijt in plezier en troost zou veranderen
dan zou ik voor altijd dit mooie bezit dat
mij neerdrukt zegenen.*

- 41 Album Theodora van Wassenauer, fol. 56-58, 60v, 62-62v, 108-110, 143v-144.

- 42 *Eene in het hart en daaraan loyaal, acht ik
groot geluk.*

- 43 Album Theodora van Wassenauer, fol. 60v.
*Na lang dienen en loyaal zijn, wordt men
van dienaar meester. Als mijn meesterses dui-
velin zou willen zijn, verdoemd tot de hel,
met heel mijn hart zou ik willen zijn in de
plaats van Lucifer.*

- 44 Ibidem, fol. 57v.

*Ik zou nooit gedacht hebben
dat een schone vogelvangster
zo te vroeg had getriomfeerd
over mij en mijn jeugd.
Ha, ik zie al stervende
door de ogen van een godin
die tevreden ontvangt
mijn smart en afbraak.
Helaas ik hoop op niets meer
want vanaf nu zit alles tegen;
kom dus o dood voor mijn welzijn
een eind maken aan mijn ellende.
Ik zeg je deze keer
het laatste vaarwel lieveling
dat je mijn stemmen zult merken
voordat ik je verlaat.*

- 45 Deze vloot stond onder bevel van Pieter van der Does (tevens schout van Leiden en baljuw/dijkgraaf van Rijnland) Behalve Lieven gingen o.a. ook zijn broer Gijsbrecht en George van der Does mee, zoon van de bekendere Jan van der Does. Omdat de Spaanse vloot niet bij La Corunha werd aangetroffen, zette de vloot koers naar de Canarische eilanden. Las Palmas werd veroverd, vanwaar men toch weer werd verdreven en naar de Afrikaanse kust voer. (Amsterdam 1753) 61.

- 47 Album Theodora van Wassenauer, fol. 121-121v.

*Ik bemin een mooie herderin
meer dan mijn ogen en de dag.
Zij is niet zo licht
als de meisjes van het hof.
Als ik haar omhels en kus
zegt ze: laat dat.
Maar toch zegt deze deugniet
nooit hola tegen me.*

[...]

*Als ik haar kus en liefkoos
lijkt het of ze slaapt.
Maar als mijn 'besogne' is gedaan
zegt ze jij bent fout
Je hebt mijn kraagje verkreukeld,
mijn moeder zal dat wel zien.
Maar toch zegt deze deugniet
nooit hola tegen mij.*

- 48 Ibidem, fol. 147.

*Wanneer van de grote oceaan de wateren
verdroogd zullen zijn
laat de grote God van de zee (Neptunus)*

niet vertoornen

*vermoed van tranen van mijn twee ogen
maak ik
dat die hem duizend nieuwe oceanen zullen
brengen
wanneer de manke smid (Vulcanus) het
smeulen
zal zien, zijn vuur gedoofd in de smidse
dat hij kome tot mij, mijn borst vloeit over
van
tienduizend vuren, veel vuriger dan het
zijne
en laat de God van de onstuimige winden
(Aeolus)
niet vertoornen als hij zijn rijk verloor
hij zal koning zijn van wat ik uitadem
dat zijn heel wat woestere winden.*

- 49 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (2de, gewijzigde druk; Amsterdam 1990) 169-170.
- 50 Album Theodora van Wassenauer, fol. 37.

Detail uit de kaart van 't Hooge Heemraedschap van Rhyndland, door Jan Jansz. Douw en Steven van Broeckhuysen, herzien door Melchior Bolstra in 1746.

Een 18de-eeuws golfslagbad in Leiden

Kees van Strien

Mijn eerste ervaring met een Leids zwembad dateert van ongeveer 1970. Mijn Franse vrouw en ik waren druk bezig ons in te burgeren in de regio, en op een goede dag togen we naar 'De Overdekte', de voormalige katholieke Mon Père kerk aan de Haarlemmerstraat.¹ Een mooi voorbeeld van Hollands omgaan met heilige huisjes. Je kon er baden in een neogotische ambiance met een oorverdovende akoestiek. Dit Leidse zwembad was het zoveelste in een reeks waar nu niets meer van over is. Zo was er bijvoorbeeld ook een badgelegenheid Rhijnzicht aan de Morsweg (tegenwoordig Njord),² waar tussen 12 en 19 augustus 1895 bij een temperatuur van 18 graden Celsius, 379 baden *genomen zijn door heren en 43 door dames*.³ In 1859 noemde iemand dit bad een *welddaad voor Leyden*; de burgers konden er naar hartelust *in de frisschen en stroomenden Rijn aan hunne bad-, zwem- en springzucht [...] voldoen*. Vóór 1856 was er in Leiden slechts *een met stilstaand water voorzien bassin aan de Heerenpoort*.⁴

Dichterbij dan Rhijnzicht en ook aan de westkant van de stad, heeft een nog veel ouder zwembad gelegen. Een verwijzing ernaar kwam ik tegen in het dagboek van de Hongaarse graaf Jozsef Teleki, die zich op 7 juli 1760 inschreef als student.⁵ Op 16 september ging hij met twee kameraden *het bad van de plaatselijke arts Decoré bekijken*. Zijn vrienden namen een frisse duik. *Zelf heb ik geen bad genomen. Deze arts geeft hier zwemles*, iets wat *in vijf of zes lessen* te leren was. *Het water in zijn tuin is gewoon slootwater, afkomstig van buiten de stad, en daarom aan de koude kant om voor je plezier te zwemmen. Maar toch raadde hij het ons erg aan. Als we hem op zijn woord mogen geloven is er niets nuttigers dan zijn bad*.

Een zwembad buiten de Morspoort

Een speurtocht naar de arts Decoré leidde al snel naar een in het Frans geschreven brochure van 39 pagina's. Deze wordt bewaard in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek. *L'Utilité des Bains Froids sur tout pour la Hollande*, door 'G.A.

Kees van Strien is oud-leraar Engels aan het Vlietland College.

Decoré, Docteur en Médecine', kwam in 1761 in Leiden uit bij Cornelis de Pecker.⁶ Volgens een advertentie in de *Leydse Courant* van 26 juni 1761 kostte het vier stuivers. Het boekje is een pleidooi voor de heilzame werking van baden in gewoon koud water. Het bewijs daarvoor werd 's zomers in de singelgrachten van de Hollandse steden dagelijks aangetoond door kerngezonde jongelui (23).

De titel van Decoré's publicatie staat vermeld in de rubriek Letternieuws van het maandblad *Boekzaal der geleerde waerelt*,⁷ en een korte samenvatting ervan verscheen in het Haagse *Bibliothèque des sciences et des beaux arts*.⁸ Volgens de recensent hield een koud bad veel minder risico's in dan het slikken van welke medicijnen dan ook. Hierna volgde de beschrijving van het bad, en werd de hoop uitgesproken dat er meer van dit soort baden in Holland zouden worden aangelegd.

Decoré's brochure begint met een Latijns citaat van Galenus, de grote arts uit de klassieke oudheid: *Het gebruik van baden is geen nutteloze symptoombestrijding, maar een effectief middel gebruikt door een geneesheer die de ziekte radicaal wil uitbannen*. Na een geleerde inleiding met uitspraken van artsen uit verleden en heden over koude baden, schrijft Decoré:

Buiten de poorten van Leiden heb ik vlakbij de schitterende Pesthuislaan een bad laten bouwen van 23 voet bij twaalf[ongeveer 7 x 3,5 meter].⁹ Het is openbaar en de burgerij kan het 's zomers op zondagmiddag komen inspecteren. De patiënt zit in een stoel en wordt via een katrol neergelaten, waarna het water door een golfmachine net als zeewater in beweging komt. Het bad bevindt zich tussen twee Turkse tenten met verwarmde vertrekken en met treden om geleidelijk in het water te kunnen afdalen. Indien nodig wordt het water via een pomp ververst. De waterstand is maximaal vijf voet en de bodem bestaat uit geschaafde planken. Het water is zuiverder dan de azijn waarmee salade wordt aangemaakt en veel helderder dan dat van de stadsgrachten: overal waar zonlicht valt kan men onderin het bad zijn tenen tellen (9-10).

De 'Turkse tenten', waarschijnlijk houten bouwsels, één voor vrouwen en één voor mannen, moeten het zwembad een modieus exotisch aanzicht hebben gegeven. Deze priëlen waren in die tijd populair zowel bij buitenhuizen, zoals Bloemlust aan de Morsweg,¹⁰ als in stadstuinen.¹¹

Decoré kocht zijn 'speeltuin met een speelhuisje' op 7 december 1754. De plek is nog net te zien op de kaart van 1762 in Frans van Mieris' *Beschryving van Leyden*. Volgens de akte van overdracht lag de tuin aan de singel tussen de

Ca Anthony Goofmaus Decoré

Aan de Edel Groot Agtbare Heer,
van die van den Geregte der Stadt
Leijden,

Geeft met Schuldige Eerbiedigheit te kennen, Anthony Goo.
ffmaus Decoré, Med: Doot dat hij Sufter wel genuegen Zonden
weken, omme in detselvs Thuynt, gelegen aan de singel tusschen
de Rijpsburger en Mondelpoorten dezer Stad, te doen maken
een thuynt huyfenge, ter breedte van de voortz thuynt zijnde 52 Voeten
ter diepte aan weersijden van 16 a 20 Voeten, in het midden ter
diepte van dertig Voeten, en hoog uyt de grond tot de boven kant
van de goot trin a Elff Voeten, alles Conform de geannueerde
tekening. Verzoekende daer toe veld. Groot Agtbare Conclent,
4 Welck doende is van wegens den Suppliant (getekent)

Ca P. J. Talma / 1755

(in marginé Sont gepostilleert)

Die van den Geregte der Stadt Leijden, hebben bij deesen bijpro.
wiche praeclaro en tot kennelijck wederzeggen toe aan den Suppliant
geconclentert en toegestaant, dat hij in zijn Thuynt ten plaetse
in de nevenstaande Regt gemeld Sal mogen doen maken een
Thuynt huyfenge ter breedte van 52 Voeten ter diepte aan weers.
ijden van 16 a 20 Voeten, en het midden ter diepte van 30 Vo.
eten, en hoog uyt de grond tot de boven kant van de goot 10 a 11

Rijnsburger- en Morspoorten met de singelsloot aan de zuidkant. Aan de noordkant lagen de moestuinen van *de Heer de La Court*, aan de westkant de oude Pesthuissloot en aan de oostkant de tuin van Jan de Nooy. Verkoper was de eigenaar van Decoré's woonhuis in de Haarlemmerstraat. De prijs was vierhonderd gulden.¹² Over deze tuin van 57 roeden of zo'n 800 vierkante meter¹³ was Decoré elk jaar twee gulden, twaalf stuivers en tien penningen belasting verschuldigd. In 1767 was dat in verband met een extra aanslag de helft zoveel.¹⁴

Eind 1755 diende Decoré een verzoek in voor de bouw van een nieuw spelmuis. Op 27 november kreeg hij een voorlopige vergunning die op 2 december officieel bevestigd werd:

*Compareerde voor de ondergetekende Heeren schepenen der Stadt Leyden Anthony Godofridus Decoré, Med. Doctor, dewelke bekende en beleyde dat hem goedgunstiglyk by Approbatie van die van den Geregte deezer Steede in dato den 27^{en} November 1755 geconsenteert en toegestaan is dat hy in zyn thuynter plaatse in de requeste gemeld zal mogen doen maken een thuynterhuysinge ter breedte van 52 voeten ter diepte aan wederzijden van 16 à 20 voeten, in het midden ter diepte van 30 voeten, en hoog uyt de grond tot de bovenkant van de goot, 10 à 11 voet, conform de teekening.*¹⁵

Het betrof dus een vrij omvangrijk bouwwerk van vijftien tot zestien meter breed, negen meter diep en zijvleugels met een diepte van viereneenhalf tot zes meter. Het (houten) gebouw van iets meer dan drie meter hoog zal wel geen verdieping hebben gehad. Helaas is de genoemde bouwtekening niet bewaard gebleven, maar uit de aanvraag blijkt dat het tuinhuis de hele breedte van het perceel in beslag nam.¹⁶ Zoals alle eigenaars van spelhuizen buiten de stad beloofde Decoré *ten allen tyden, des vermaant wordende 't zelve weder te zullen afbreken*. Dit in verband met het voorschrift dat er in geval van nood rondom de stad een vrij schootsveld moest zijn van 500 roeden ofwel een kleine twee kilometer.

Het is intussen duidelijk geworden dat het bad niet zozeer opgezet was als een zwembad zoals Rhijngeest, De Overdekte en hun in de vergetelheid geraakte voorgangers. Dit instructiebad voor aankomende zwemmers was in de eerste plaats bedoeld voor medische behandelingen, iets wat destijds ook gebeurde in Aken, Spa en Kleef. Aken en Spa trokken al meer dan twee eeuwen honderden bezoekers per jaar, en de overdekte badinrichting in Kleef dateerde van 1742. Zes mensen konden hier tegelijk baden in het minerale water.¹⁷ De reclame hiervoor, onder andere in de *Leydse Courant*,¹⁸ die ook buiten Leiden veel werd gelezen,

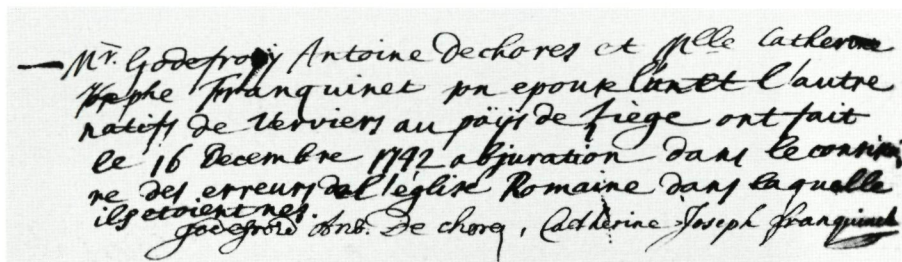
bleef niet zonder effect. In 1743 waren er 130 patiënten; in 1744 150 en in 1745 180. Onder hen de uit Kleef afkomstige Frederik Winter, destijds lijfarts van prins Willem IV en vanaf 1747 hoogleraar te Leiden.¹⁹

De arts Godfried Anthony Decoré en zijn patiënten

Wie was deze ondernemende Leidse arts? Godefroi Antoine Decoré werd omstreeks 1700 geboren in Verviers, destijds een industriestad van zo'n 10.000 inwoners in het bisdom Luik. Iets minder dan twintig kilometer van het kuuroord Spa en zo'n dertig van Aken.²⁰ Het is onduidelijk wanneer precies hij naar Holland gekomen is, maar op 11 november 1741 werd hij ingeschreven als poorter van Rotterdam.²¹ Hij stond er bekend als koopman.²² Op 26 maart 1742 trad hij daar in het huwelijk met Catherine Joseph Fran[c]quinet (geb. Verviers 1702), de niet onbemiddelde²³ dochter van een burgemeester van Verviers.²⁴ Op 16 december zwoeren ze hun katholieke geloof af en werden ze lid van de Waalse kerk.²⁵

Het jaar daarop moet Decoré besloten hebben medicijnen te gaan studeren. In april werd het huis aan de oostzijde van de Nieuwstraat in Rotterdam voor 4.600 gulden verkocht²⁶ en op 21 juni 1743 schreef rector Pieter van Musschenbroek hem in als student: *Godefridus de Xhorez, è Verva, medicinae studiosus, 43 annorum, op de Breestraat*.²⁷ Op 25 februari 1746 promoveerde hij tot doctor in de medicijnen.²⁸ Het proefschrift van in totaal 26 pagina's was opgedragen aan zijn leermeesters: de anatoom Bernard Siegfried Albinus, de botanicus Adriaan van Royen, de natuurkundige Pieter van Musschenbroek en Hieronymus David Gaubius, een medicus met grote belangstelling voor de scheikunde.

Anders dan de meeste van zijn collega's liet Decoré zich pas meer dan twee jaar

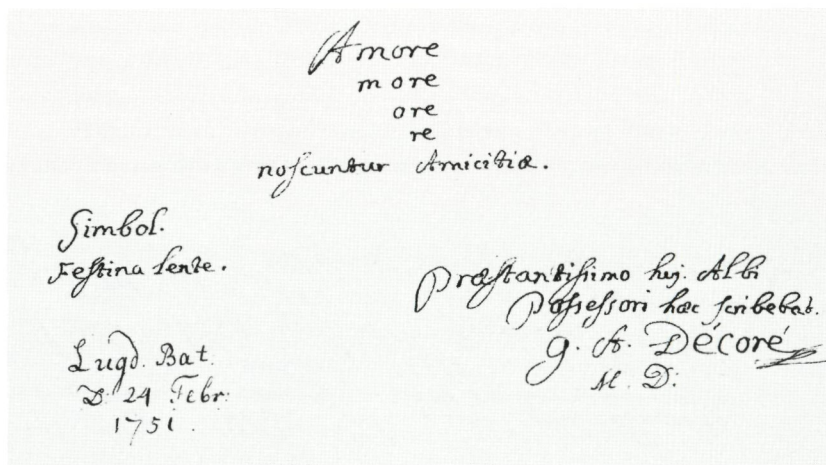

— Mr. Godefrroi Antoine Dechores et Mlle Catherine
Franquinet en epoux lant et l'autre
natifs de Verviers au pays de fiegé ont fait
le 16 Decembre 1742 abjuration dans l'église
de l'erreur de l'église Romaine dans laquelle
ils étoient nés.
Godefrroi Antib. De chora, Catherine Joseph Franquinet

Aantekening dat Decoré en zijn echtgenote het katholieke geloof hebben afgezworen en lid zijn geworden van de Waalse kerk te Rotterdam, 16 december 1742. Coll. GA Rotterdam.

later, op 6 november 1748, bij het Leidse collegium medicum inschrijven als een van de 'practiserende doctoren'.²⁹ Dokters bleven 'academisch burger' en profiteerden van de daaraan verbonden voorrechten. Intussen lijkt het erop dat Decoré naast zijn beginnende artspraktijk ook anderszins geprobeerd heeft zijn brood te verdienen. Hij gaf bijlessen en in 1747 liet hij voor eigen rekening zijn vertaling drukken van de toespraak die rector Tiberius Hemsterhuis op 29 juni 1747 hield ter gelegenheid van het bezoek van stadhouder Willem IV. Decoré droeg het boekje op aan diens echtgenote prinses Anna.³⁰

In 1749 verscheen zijn veel uitgebreider verhandeling over filosofie en wiskunde, aangevuld met vragen en antwoorden. Met een knipoog naar Voltaires boek over Newton (1738) zette hij in de titel *begrijpelijk gemaakt voor iedereen*.³¹ Mogelijk was een van zijn leerlingen in dit vak de latere hoogleraar Wouter van Doeveren in wiens *album amicorum* een vriendschapsbetuiging van Decoré voorkomt.³² Een andere leerling was Egbert Philip van Visvliet, een bolleboos die in 1760 na zijn promotie in de medicijnen ook de doctorstitel in de rechten behaalde.³³ Waarschijnlijk mede dankzij Decoré, die in 1761 een in het Nederlands gestelde brief aan de curatoren ondertekende, waarin hij meedeelde dat hij al enkele jaren studenten repeteerde over Grotius' *De jure belli et pacis*, hun collegestof bij professor Weiss. Die was vanaf augustus 1759 volledig bezig met de

Inscriptie van G.A. Decoré in het *album amicorum* van Wouter van Doeveren, 24 februari 1751. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 78 J 1, fol. 16r.

opvoeding van prins Willem V. Tot er een nieuwe hoogleraar benoemd was, wilde Decoré met zijn lessen doorgaan en hij verzocht toestemming om *daarvan bij affixeren van biljetten ad valvas Academiae* [aan de deur van het Academiegebouw] *de nodige advertentie te doen*.³⁴ Ook in 1761 verscheen Decoré's bewerking van een boek van Newton over de wiskunde. Het was opgedragen aan de toen dertienjarige prins Willem V. Een van de opgaven betreft de berekening van de oppervlakte van een voetpad om een zwembad.³⁵

Hoe precies Decoré op het idee van een zwembad gekomen is blijft onduidelijk. Professor Winter kan hem het een en ander verteld hebben over Kleef, maar mogelijk was het voorbeeld van een landgenoot van groter gewicht. Dit was dr. Jean-Philippe de Limbourg (1726-1811), afkomstig uit Theux, een dorpje zo'n tien kilometer van Verviers.³⁶ Ruim een jaar na Decoré kwam hij aan in Leiden, promoveerde er op 16 september 1746 en vestigde zich als arts te Luik. In de zomer verdiende hij een goede boterham als bronarts te Spa, waar het drinken van mineraal water de belangrijkste kuur uitmaakte. De Limbourg publiceerde veel. In 1754 verscheen bij Elie Luzac junior in Leiden *Traité des eaux minérales de Spa* [Liège 1756²], en in 1757 kwam in Luik zijn verhandeling over baden in gewoon (dat wil zeggen niet-mineraal) water van de pers. Dit laatste werk wordt door Decoré in zijn boekje genoemd.³⁷

Het mooiste van Decoré's bad was natuurlijk de golfmachine, een apparaat dat in de literatuur over Spa en Aken nooit genoemd wordt. Mogelijk kwam Decoré op dit idee bij het lezen over zeebaden.³⁸ De machine was waarschijnlijk een eenvoudig mechaniek waarbij een balk liggend in het water via het draaien aan een zwengel op en neer bewoog: *Bestaat er een heilzamer of aangenamer wrijving dan die van een vloeistof die van alle kanten, met een kracht gelijk aan het eigen gewicht, aandrukt tegen het ondergedompelde lichaam? Het golvende water werkt als een borstel, en die wrijving is achthonderd keer zwaarder dan lucht!* (22) Wat verderop in zijn boekje vertelt Decoré over het vervolg van de behandeling: *De patiënt wordt door mannelijk of vrouwelijk personeel uit het water geholpen en meegenomen (niet zoals bij zeebaden door de open lucht) naar een verwarmd vertrek. Daar gaat de badkleding uit en wordt de patiënt met doeken drooggewreven. Op deze manier voelt hij voordat hij opnieuw is aangekleed, dat het koude bad een remedie is die het hele lichaam opwarmt; er treedt zelfs een lichte vorm van zweten op* (24).

Decoré, die mogelijk droomde van een Spa aan de Rijn, benadrukte dat voor Hollanders het centraal gelegen Leiden een ideale locatie was: vanaf mei tot september en oktober kunnen patiënten uit de wijde omtrek 's ochtends een bad

nemen om na een tweede bad 's middags weer huiswaarts te reizen. *Als u zich de volgende dag niet beter voelt, moet U beslist niet terugkomen. Voelt U zich wel beter, dan is dit precies wat U nodig heeft. Voor ernstige gevallen vooraf sup een briefje schrijven!* (38-39). Mogelijk is het zwembad al kort na de bouw van het speelhuis in 1756 aangelegd, maar zeker is dit niet. In zijn boekje beweert Decoré wel dat hij al vijf jaar patiënten met koude baden behandelt,³⁹ maar dat kan ook best bij de patiënten thuis in een badkuip gebeurd zijn. Hoe dit ook zij, in september 1760 volgde Decoré het voorbeeld van veel vakbroeders, die in de kranten reclame maakten voor hun producten. In de *Leydse Courant* van 1760-1761 komen we geregeld advertenties tegen voor de *vliegende geest van Ambergris*, Berenburg venuskwaalen, *Dr Stoughton's maag elixer* en nog veel meer. Op 5 september 1760, de enige keer dat Decoré via de krant de publiciteit zocht, verscheen de volgende advertentie:

Word bekend gemaakt dat twee der meestlydende Podagreusen te Leyden, ieder 13 maalen zedert den 12 Augusty laatstleeden, in het Koude Bad van DOCTOR DECORE getreeden zyn, en dat hunne Voeten, die zedert 10 Maanden koud en styf waren, reeds de eerste maal warm en los geworden zyn. Zy getuigen nooit een beter en krachtiger Remedie gevonden te hebben. Eene Dame, die geduurende vier Jaaren dikwils 30 à 40 maalen des daags van eene sterke Diarrhea geplaagd was, verzeekerd mede, na in July en Augusty het Koude Bad gebruikt te hebben, dat zy geen beter hulpmiddel gevonden heeft. J.G. voorleeden Jaar, in drie dagen door het Koude Bad, van een Colica Pictonum, na vyf Maanden lang groote pynen geleeden te hebben, geneezen zynde, is nu nog te Leyden zeer welvaarende. De voornoemde DOCTOR zal met de geneezingen, door middel van zyn Koud Bad, in deze Maand en de daaraan volgende October continueeren. Ieder Badneeming zal maar een of weinige ogenblikken, na maate van de Noodzaakelykheid, duuren.

In het in juni 1761 verschenen boekje wordt onder verwijzing naar deze advertentie bovendien gemeld dat de twee *podagreusen* tot *vandaag, 26 april 1761*, nergens last van hebben gehad (27). Een van deze twee had voor de behandeling al jaren een zwelling onder zijn hiel zo groot als een duivenei. Na elk bezoek aan het bad werd die zichtbaar kleiner (18-19). De J.G. wordt hier geïdentificeerd als de mij verder onbekende Jean Guenin.⁴⁰ Zes maanden lang haalden alle geneesmiddelen van de meest vooraanstaande artsen niets uit en nu heeft hij al bijna twee jaar nergens meer last van (27).

L' U T I L I T E
D E S
BAINS FROIDS
SUR TOUT POUR LA
H O L L A N D E.

P A R
G. A. D E C O R É.
D O C T E U R E N M E D E C I N E.

A. L E I D E,
C h e z C O R N E L I S D E P E C K E R,
M D C C L X I.

Titelblad van G.A. Decoré, L'Utilité des Bains Froids sur tout pour la Hollande (Leiden 1761). Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, MG K.f. 16.

Volgens de advertentie waren de koude baden vooral effectief bij gewrichtsaandoeningen en darmstoornissen. In zijn boekje noemt Decoré nog meer successen, onder andere bij slapeloosheid en zenuwaandoeningen. Onder zijn patiënten waren enkele bekende artsen: een van hen had elke winter last van reumatiek. Twee korte preventieve baden in december hielpen hem ervan af (26). Op 10 september 1760 behandelde Decoré een *geleerde professor in de medicijnen* die behalve aan zware buikpijn ook leed aan een zenuwaandoening: hij dompelde hem *slechts een tiende deel van een minuut* in het water. Een week later liet de patiënt Decoré weten: *Nog elke dag denk ik terug aan uw bad, en ik hoop dat zich nog veel liefhebbers zullen aandienen* (24-25).

Aan het eind van het boekje noemt Decoré ook enkele gevallen waarbij hij het koude bad nooit zal adviseren: bij koorts, open wonden, en bij hoge ouderdom. Daarentegen doet hij een oproep aan de grote aantallen zwaarlijvige zestigjarige

Hollanders, *met buiken als tonnen*, om zich in zijn koude bad te ontdoen van hun overtollig gewicht. Hij is zelf ook dik geweest, maar nu ziet hij er vijftien jaar jonger uit (37). Voor gezonde mensen kon een langdurig bad absoluut geen kwaad. Op 3 oktober 1760 liet hij het bad tot een hoogte van bijna vijf voet vollopen, en samen met *drie heren van hoge geboorte* die er in juni hadden leren zwemmen, bleef hij er langer dan drie kwartier zonder ergens last van te krijgen (29). Tussen neus en lippen deelt hij ook nog mee: *Let op! In september beginnen de zwemlessen weer!* (25).

Dat het bij Decoré heeft stormgelopen is onwaarschijnlijk. Hij kon niet de luxe bieden van Kleef, laat staan die van de gerenommeerde warme baden en minerale bronnen van Spa en Aken, waar de *fine fleur* van Europa, ziek of gezond, zich elke zomer vermaakte. Waarschijnlijk was het bad allang verleden tijd op 30 mei 1767 toen de tuin (ongeveer zestien bij vijftig meter) voor 400 gulden verkocht werd aan Godefridus Anthonius Meurs, destijds substituut-schout van Leiden. Drie jaar later, toen hij schout was, kocht die het bijna even grote perceel (54 roeden) ten oosten van de tuin erbij.⁴¹ De vergrote 'speeltuin' van ongeveer dertig meter breed en vijftig diep, is duidelijk te zien op de kadastrale kaart van de Pesthuispolder uit de tweede helft van de 19de eeuw. De spoorweg van 1842 ligt er dan al een tijdje.⁴² De plek van de tuin wordt nu ingenomen door het appartementengebouw Morssingel 195-289, op de hoek met het Stationsplein.

Decorés laatste jaren

Wat we verder van Godfried Anthony Decoré weten is vlug verteld. Al voor zijn promotie verhuisde hij naar de Haarlemmerstraat.⁴³ Het precieze adres staat op de documenten van de belastingaanslag⁴⁴ van 1748-1749: Overmare Landzijde nr. 25, tegenwoordig Haarlemmerstraat 42, de brillenwinkel van Hans Anders.⁴⁵ De Decoré's hadden een inwonende dienstbode en een kostganger, een zekere heer Mobach, waarschijnlijk familie van een dertienjarige leerling van de Latijnse School.⁴⁶

In 1756 koopt hij dit huis, *aan de noordzijde van het Marendorp of Haarlemstraat omtrent de Sint Ursulensteeg*. Voor de betaling maakte hij gebruik van een *custingbrief* [hypotheek] van 4.800 gulden. Elk jaar moest minstens 500 gulden worden afgelost.⁴⁷ Daarbij kwam 250 gulden per jaar voor een lening van duizend gulden afgesloten bij hun Rotterdamse notaris.⁴⁸ In 1761 kocht Decoré het belendende pandje van buurman Apperceaux erbij,⁴⁹ maar in 1772 bracht dit

hele bezit slechts 3.700 gulden op, maar wel contant. Het betrof twee huizen en erven [...] omtrent de St Ursulensteeg, anders gezegd de Moriaensteeg [...] met een ruime poort of gang op de [...] Haarlemmerstraat; item koetshuizinge en stalling voor zeven paarden daarachter, uitkomende op de voorzegde Moriaansteeg.⁵⁰

In juli 1771 overleed Decoré's vrouw en hij trok in bij Marguerite de Bras, weduwe van Guillaume Le Compré de Laitte op de Langebrug.⁵¹ Zij runde een goedbeklant eethuis en had daarnaast ook enkele studenten in huis.⁵² Decoré's kostganger, François Franquinet, een neef van zijn vrouw en student in de medicijnen, verhuisde naar een ander adres.⁵³ Maar Decoré was nog niet van zijn schoonfamilie af. In 1773 eiste Jean Antoine Franquinet voor de Vierschaar van de universiteit terugbetaling van een lening van vierhonderd gulden. Hij was in 1759 en 1760 bij Decoré in huis geweest⁵⁴ en exploiteerde daarna met onder anderen de Leidse greinfabrikant Pieter Vreede Sr. (1703-1778) een ververij.⁵⁵ Tijdens de zitting bleek dat Franquinet nog voor meer dan vierhonderd gulden bij Decoré in het krijt stond wegens kamerhuur, kostgeld, vuur en licht.⁵⁶

Na een kort verblijf bij de pruikenmaker Jean Papineau, heeft Decoré de laatste maanden van zijn leven doorgebracht op Breestraat no. 36 bij de weduwe Brossard, wier zoon chirurgijn was.⁵⁷ Hij had hier kost en inwoning voor zes gulden per week. Decoré overleed op 24 december 1774 en werd, zoals zijn vrouw, begraven in een huurgraf in de Vrouwenkerk. De lijkstoet omvatte veertien dragers en twee 'heksesluiters'. De begrafenis met alles erop en eraan kostte tegen de tweehonderd gulden.⁵⁸

Op 30 januari 1775 stond er in de *Leydse Courant* een advertentie, die op 24 februari en 20 maart herhaald werd:

Alle de geene, die iets te pretendeeren hebben van, of verschuldigd zyn aan, mitsgaders eenige goederen onder zig mogten hebben, toebehoorende den boedel van wylen den Heere G.A. Decoré, in leeven Med. Doct., gewoond hebbende en op den 24 December 1774 overleeden binnen Leyden, gelieven daarvan opgave te doen, voor of uiterlyk primo April deezes Jaars 1775, ten Comptoire van den Notaris Josué L'Ange te Leyden voorschreeven.

Dat voor deze advertenties van drieëneenhalve regel tekst zeven gulden en vier stuivers is betaald aan mevrouw De Klopper, eigenaresse van de krant, blijkt uit de akte opgemaakt door Decoré's vaste notaris Josué L'Ange, die ook op de Haarlemmerstraat woonde (bij de Hartebrug).⁵⁹ Het bericht bestaat uit een volledige

boedelbeschrijving en een overzicht van Decoré's financiën. Getuigen waren François Rigail en Pierre de Visme, die in juni 1772 benoemd waren tot Decoré's gevolmachtigden en executeurs-testamentair.⁶⁰ De erfgenamen waren Decoré's zuster Marie Claire en het enige nog in leven zijnde kind van zijn andere zuster Anne Catharine. Zij kregen ieder de helft van het batig saldo ad 1.710 gulden negen stuivers en tien penningen.

Het grootste deel van Decoré's bezit bestond uit twee Deense vijf procents-obligaties van elk duizend gulden; alleen hierover moest successierecht betaald worden: 110 gulden.⁶¹ Zijn boekerij bracht bijna vijftig gulden op. De gebonden exemplaren werden op 17 mei 1775 voor 29 gulden en negen stuivers geveild door Cornelis de Pecker, die de ongebonden boeken overnam voor twintig gulden.⁶² Het huisraad en de kleding gingen weg voor 123 gulden, vijftien stuivers en vier penningen. Hierbij waren een blauwdamasten japon, een pruikendoos met drie pruiken, en drie oude zakdoeken. Een zwemkostuum wordt niet genoemd.

Noten

Met dank aan de medewerkers van het Regionaal Archief Leiden, het archief van het Hoogheemraadschap Rijnland en het gemeentearchief Rotterdam. Ook aan Carlijn Agterberg van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en Jean-Claude Nailis van het gemeentearchief van Verviers.

- 1 Zie Ingrid W.L. Moerman, 'De Mon Père kerk. Kerk veranderde in zwembad', *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 133-144.
- 2 Zie Henk Rijken, *De Leidse lustwarande. De geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, ca. 1600-1800* (Leiden 2005) 133.
- 3 *Leidsch Dagblad*, 19 augustus 1895.
- 4 *Leydens omstreken wandelend geschetst* (De Breuk en Smits, Leiden 1859) 18.
- 5 Antje Koelewijn, *Graaf Teleki in de Republiek (juni-oktober 1760)*. Doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, april 2003.
- 6 UVA, MG K.f. 16: 'Het nut van koude baden, vooral voor Holland'.
- 7 Deel 93 (augustus 1761) 198.
- 8 Deel XV, 2 (avril-juni 1761) 516-517.
- 9 De Rijnlandse voet is 30,8 cm.
- 10 Zie H. Theunissen e.a., *Topkapi en Turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600* (Amsterdam 1989) 121-123. Illustraties van deze tenten of tuinhuisen uit deze periode in Nederland zijn niet bekend. Rijken, *De Leidse lustwarande*, 132-133.
- 11 Zie bijvoorbeeld de advertentie in de *Leydse Courant* (16 november 1761) voor een huis aan de Breestraat (achteruitgang Langebrug); in de tuin onder andere 'een konstig geschilderde en zeer fraay gemaakte Turkse tent of kabinet'.
- 12 Gemeentearchief Oegstgeest, Archief van het ambachts- en dorpsbestuur, 1395-1813

(GA Oegstgeest), inv.nr. 981 (oud nr. 31), protocollen van overdrachten 1748-1756, fol. 186. Verkoper Paulus du Caylar, rustend Waals predikant te Goes, namens prof. dr. Adriaan P. Chrouet, in 1734-1735 ouderling van de Waalse kerk in Leiden en in 1754 'raad der stad Maastricht'.

- 13 Een vierkante roede is 14,193 m².
- 14 GA Oegstgeest, inv.nr. 339, fol. 162v (verponding 1758); inv.nr. 354, fol. 121v (extraordinaire verponding, 1767).
- 15 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief 1574-1816 (SA II), inv.nr. 3219 (registers van buitengetimmerten, 1754-1761), fol. 51r.
- 16 'thuynhuyzinge ter breette van de voors. thuyne, zijnde 52 voeten' (Ibidem, fol. 50r).
- 17 *Kleefse waterlust ofte beschryving van de lieflyke vermaekelykheden aende wateren te Kleef* (Amsterdam 1752) 88 (veel Hollandse bezoekers).
- 18 Bijvoorbeeld op 3 juni 1757.
- 19 *Kleefse waterlust*, 75, 93.
- 20 J. Lejeune, *Histoire de la ville de Verviers [...] 1651-1794. Bulletin de la société Vervétoise d'archéologie et d'histoire* 38 (1951) 209.
- 21 Onder de naam Godefried Moreau Dexthorez.
- 22 RAL, Oud notarieel archief (ONA), inv.nr. 2032, fol. 273-274, notaris Jean Obreen, 8 mei 1742.
- 23 ONA, inv.nr. 2688, fol. 495, notaris De Superville, 17 november 1741. Ze wordt omschreven als 'burgeres van Maastricht'. Latere akten steeds bij notaris Obreen: inv.nr. 2032, fol. 37-38, 27 februari 1742; inv.nr. 2033, fol. 36-37, 18 januari 1743; inv.nr. 2034, fol. 118-119, 8 april 1744.
- 24 Stadstrouw. Huwelijks voorwaarden, ONA, inv.nr. 2032, fol. 63-65, notaris Obreen, 20 maart 1742. Testament: fol. 489-494, 6 juli 1742. Burgemeester: fol.

- 275-276, 8 mei 1742; zie ook Lejean, *Histoire de la ville de Verviers*, 60, 89.
- 25 Waalse Kerk, inv.nr. 119, fol. 71; inv.nr. 120, fol. 164; inv.nr. 128, fol. 8.
- 26 ONA, inv.nr. 2033, fol. 193-197, notaris Obreen, 22 april 1743.
- 27 Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), Archief Senaat en Faculteiten, inv.nr. 14 (1727-1755). Recensieboeken (1744-1774), idem, inv.nr. 115-45; kopieën hiervan met aantekeningen over het verbruik van bier en wijn in SA II, inv.nrs. 7340-7370. Zie ook RAL, Waalse kerk, inv.nr. 25 (Registers van lidmaten ontvangen op belijdenis of attestatie, 1584-1817), jaar 1743.
- 28 Godefridus Antonius de Xhoré, *Dissertatio physico-medica de spiritu rectore in regno animali, vegetabili, fossili nec non at mospharico* (Leiden, B van der Aa, 1746); UBL 238 F 5:1.
- 29 RAL, Archieven van de gilden, inv.nr. 349: Register der Heeren doctoren, 1682-1806, fol. 8. Sommigen van de hier ingeschreven doctoren komen nooit voor in de Herenboekjes, waar Decoré's naam pas vanaf 1763 genoemd wordt als een van de circa 25 Leidse artsen.
- 30 *Discours prononcé en présence [...] Prince d'Orange* [...] (Leide, aux dépens du traducteur, 1747; traduit par Godefroi Decoré); UBL 1200 E 7; RAL, LB 35015, port.
- 31 *Elémens des sciences principales, qui sont la métaphysique, la logique et les mathématiques universelles, mis à la portée de tout le monde, par demandes et réponses* (Leiden, B. van der Aa, 1749; herdruk C. de Pecker 1762); *Leydse Courant*, 5 en 12 november 1762: prijs 24 stuivers.
- 32 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (KB), 78 J 1, fol. 16r.
- 33 Den Haag, KB, 132 G 40, fol. 132r.
- 34 UBL, Archief curatoren (AC I), inv.nr. 52 (bijlagen bij de resoluties, 1761-1762), 9 november 1761.
- 35 *Leydse Courant*, 26 juni 1761: Te Leyden by C. de Pecker is gedrukt, G.A. Decoré *Arithmetica Universalis summi Newtoni, contracta, illustrata et locupletata Prae-eunte Logica analitica* (8vo., cum Fig.): kost 24 St.; *Leydse Courant*, 5 en 12 november 1762: kost 26 stuivers (UBL 2007 E 13). Problema XIX op p. 91.
- 36 *Biographie nationale [...] de Belgique* (Bruxelles 1866-), XII, 197-201.
- 37 *Dissertation sur les bains d'eau simple, tant par immersion qu'en douches et en vapeurs* (Liège 1757). *L'Utilité*, 34.
- 38 Zie bijvoorbeeld de reisgids *The Present State of Holland* (The Hague 1743) 275 over de zeebaden bij Scheveningen.
- 39 Zie *L'Utilité*, 9: 'Les expériences que j'ai fait [sic] depuis cinq ans sur plusieurs malades qui me sont venus d'eux-mêmes'; ook 26.
- 40 Mogelijk 'Jean Guenin de Bois-le-Duc [s-Hertogenbosch], le 28 mars 1759' (RAL, Waalse kerk, inv.nr. 25).
- 41 GA Oegstgeest, inv.nr. 983 (oud nr. 33), fol. 60; inv.nr. 984 (oud nr. 34), fol. 11-12 (15 september 1770); verkocht in opdracht van weduwe Jan de Noy; prijs 275 gulden. De zogenaamde morgenboeken (1756, 1760, 1764, 1768) van het ambacht Oegstgeest in het Oud Archief van Rijnland (inv.nr. 6141d, 6142a, 6142b, steeds fol. 91r) zijn niet goed bijgehouden: 'Decorés perceel' lijkt direct te zijn overgegaan van Chrouet op Van Meurs. Latere overdrachten: 14 februari 1784 aan Margaretha Vermaren (440 gulden); 28 juni 1788 aan Jacobus Bronkhuyzen (700); 6 januari 1808 aan Jan van der Boon (500); 27 december 1810 aan Abraham Jager (500; speeltuin nr. 165).
- 42 RAL, Prentenverzameling 1494.3, gebaseerd op een kaart uit 1818 (Den Haag,

- Nationaal Archief (NA), KA DOR-G, sectie E1 (microfiche 351): Oegstgeest, schaal 1:2.500).
- 43 UBL, Archief Senaat en Faculteiten, inv.nr. 14, Recensieboek 1746, 23 februari.
 - 44 SA II, inv.nrs. 4109, 4119, 4126, 4134. Dekore[e] was 62 gulden en 7 stuivers verschuldigd aan het land, en 15:12 aan de stad.
 - 45 Overmare landzijde besloeg de noordzijde van de Haarlemmerstraat vanaf de Blauwbrug tot de Schagensteeg. In het kohier 1814-1816, wijk 6 (RAL, Stadsarchief 1816-1929, inv.nr. 980) is dit nummer 377. Omnummering in *Huisnummerboek van de gemeente Leiden* (Leiden 1871).
 - 46 Willem Mobachius Quaet (Album 19-11-1748) uit 's-Hertogenbosch, was volgens de recensieboeken niet in huis bij Decoré.
 - 47 RAL, Oud Rechterlijk Archief (ORA), inv.nr. 67 (Waarboek, 1756, fol. 190, fiche 2318, 12 juni 1756); verkoper notaris L'Ange namens Paulus du Caylar. Zie ook ORA, inv.nr. 508 4G (Kustingboek, 1756-1762), fol. 38 en SA II, inv.nr. 6627 (Bonboek, Overmarendorp Landzijde fol. 471rv).
 - 48 Notaris Luzac, 1756, fol. 127 (25 juni). De 3½-procentslening moest in vier jaar afgelost worden.
 - 49 ORA, inv.nr. 67, Waarboek, 21 februari 1761, fol. 92 (zie ook notaris L'Ange, 1760, akte 145 (16 december 1760); het pand werd voor 379 gulden gekocht voor rekening van Decoré.
 - 50 ORA, inv.nr. 67, Waarboek, 2 april 1772, fol. 121; fiche 2517.
 - 51 Herenboekjes en recensies 1772-1774. In recensieboek 1774 is de Laitte doorgestreept en vervangen door 'bij Papineau'.
 - 52 Zie K. van Strien, 'James Harris, student at Leiden and apprentice-diplomat at The Hague, 1765-1766', *LIAS* 32 (2005) 1, 97.
 - 53 François Lambert Franquinet (1744-1803); Album 3 maart 1771, oud 25 jaar; recensie 23 februari 1772. Zijn broer André [= André Joseph, geb. 1742] was 'chirurgien des hopitaux de la ville de Verviers' (notaris L'Ange, 28 maart 1771, akte 57).
 - 54 Album 18 september 1759; rechten; 18 jaar. Recensie 22 februari 1760.
 - 55 RAL, notaris Luzac, 1770, fol. 775-780v (1 december); 1774, fol. 49 (21 februari).
 - 56 Den Haag, NA, 3.03.06, inv.nr. 5 (notulen vergaderingen van rector en assessoren 1772-1810), fol. 2v (poging tot vergelijk, 2 april 1773). Procuratie voor Josué L'Ange namens Decoré te procederen (RAL, notaris Ingeneger, inv.nr. 2584, akte 29, 15 mei 1773). Pleidooien gemachtigden (NA, 3.03.06, inv.nr. 29 (civiel dingboek 1771-1789), fol. 11v-12v, 17 mei).
 - 57 Catharina Malizy ging op 4 juli 1732 in ondertrouw met Pierre Brossard. Zie ook RAL, bevolkingsregister 1762-1796.
 - 58 RAL, notaris L'Ange, 8 september 1775, akte 141.
 - 59 RAL, notaris L'Ange, 8 september 1775, akte 141. Andere akten, meestal procuraties in verband met financiële kwesties, in de jaren 1752-1754, 1758, 1762.
 - 60 RAL, notaris L'Ange, 18 juni 1772, akte 61.
 - 61 RAL, ORA, inv.nr. 210 (Collaterale successie), fol. 51.
 - 62 De catalogus van deze veiling, aangekondigd in de *Leydse Courant* van 15 mei, is niet teruggevonden.

De zuidzijde van het Steenschuur, met in het midden het huis van de familie Van Struijk. Het speeljacht van het echtpaar Rietmulder ligt voor het huis afgemeerd. Op het moment van de explosie bevonden de familie en enkele genodigden zich in de voorkamer naast de huisdeur. D. Vrijdag naar A. Polet en J. Timmermans, 1807 (detail).

Sterven en geven maakt nichten en neven

Onenigheid rond de afwikkeling van nalatenschappen na de buskruitramp van 1807

Kees Walle

De herdenking van de Leidse buskruitramp van 12 januari 1807 is niet onopgemerkt voorbij gegaan. Er zijn tentoonstellingen georganiseerd, artikelen geschreven en lezingen gehouden – maar de inhoud van de fraaie gedenkbundel zal zeker het meest beklijven. Dankzij onderzoek van nooit eerder geraadpleegde archieven worden de lezers van *Het fataal evenement*¹ gedetailleerd geïnformeerd over de laatste tocht van *Delfs Welvaaren*, het schip dat met zijn dodelijke lading van 369 vaten buskruit tweehonderd jaar geleden een ongekennde verwoesting aanrichtte. De aanleiding waarom de opvarenden Leiden bezochten is even aandoenlijk als prozaïsch: op hun route van Ouderkerk aan de Amstel naar Delft deden zij de stad aan om hun zuster te begroeten die een paar maanden eerder was bevallen van een dochttertje. Of anders gezegd: zij kwamen langs om kennis te maken met een pas geboren leven – maar brachten dood en verderf met zich mee. Bij de ontploffing verloren niet alleen de drie opvarenden het leven, maar werden meer dan 150 Leidenaars het graf in gesleurd. Bovendien waren er nog 2.000 gewonden en was de bebouwing aan en achter het Steenschuur veranderd in een gigantische puinhoop. Ook buiten het eigenlijke rampgebied was de schade enorm; tot aan de stadspoorten toe was er sprake van glasbreuk en vernielde daken.

Over erflaters en erfgenamen

Over de materiële gevolgen van de ramp is inmiddels veel bekend. We weten precies wie een beroep deden op een uitkering uit het schadefonds dat op last van koning Lodewijk Napoleon was gesticht, maar ook hoeveel de getroffenenvroegen en kregen. Hetzelfde geldt voor de opbrengst van een nationale collecte die in iedere stad, dorp en uithoek van het Koninkrijk Holland werd georgani-

Kees Walle (1946) is amateurhistoricus.

seerd. In de *Algemeene Rekening* zijn alle ontvangsten en uitgaven pijnlijk nauwkeurig verantwoord.²

Maar zelfs na tweehonderd jaar zijn er nog onbestudeerde bronnen die op onderzoek wachten. Zo is er tot dusver weinig aandacht besteed aan de problemen die de afwikkeling van de vele nalatenschappen met zich meebracht.³ De explosie vond immers plaats in het stadsdeel waar van oudsher veel vermogende Leidenars woonden. Weliswaar waren de verwoestende gevolgen van de ontplofing enorm, maar niet zó fataal dat alle bezittingen verloren gingen. Daarbij kan men denken aan teruggevonden juwelen, geld, goud- en zilverwerk, maar vooral aan aandelen en obligaties, schuldbrieven vanwege verstrekte leningen en eigendomsbewijzen van huizen, grond en landgoederen – vaak buiten Leiden. Ook wanneer deze waardepapieren verloren waren gegaan, was het voor de nabestaanden mogelijk om de eigendomstitels via notariële registers of anderszins te achterhalen.⁴

Een vitrine van de tentoonstelling over de buskruitramp in Stedelijk Museum De Lakenhal, met enkele resten van het jacht van de Rietmulders en een bijbel met een uitvoerige aantekening over het meisje Opstal. Foto Kees Walle, januari 2007.

Maar in het geval waarbij zowel de erflaters als de testamentair aangewezen erfgenamen waren omgekomen, ontstonden er problemen. Daardoor kon een eerder gemaakte wilsbeschikking niet worden uitgevoerd en was er sprake van een overlijden *ab intestato*, dus zonder testament. Op dat moment trad het versterfrecht in werking en hadden de naaste verwanten van de erflater recht op de erfenis. Hoewel het huidige versterfrecht in essentie weinig verschilt met dat van vroeger,⁵ is er op minstens één punt een belangrijk onderscheid. Tegenwoordig luidt de wet *dat wanneer de volgorde waarin twee of meer personen zijn overleden niet kan worden bepaald, die personen worden geacht gelijktijdig te zijn overleden en valt aan de ene persoon geen voordeel uit de nalatenschap van de andere ten deel*. Bij vliegtuigrampen, branden of oorlogsomstandigheden is het meestal onmogelijk vast te stellen welk familielid het eerst of het laatst is omgekomen. In dergelijke gevallen gaat men uit van een gelijktijdige dood. De slachtoffers kunnen dan onmogelijk erfgenamen van elkaar zijn omdat de een op het moment van overlijden van de ander voor de wet niet meer bestaat. Op die manier wordt voorkomen dat de levende erfgenamen daar profijt van hebben of nadeel van ondervinden.⁶

Maar in de vroege 19de eeuw ontbrak deze regelgeving. Daardoor kon het gebeuren dat degene die – vaak op twijfelachtige gronden – als langstlevende werd beschouwd, recht had op de nalatenschap van iemand die een ogenblik eerder was gestorven.⁷ De erfgenaam van de laatst overledene kon op die manier meerdere erfenissen verwerven, zelfs van degenen waarmee hij of zij nauwelijks familiebetrekkingen onderhield. Bij rampzalige gebeurtenissen luisterde het begrip langstlevende vroeger dus nauwer dan tegenwoordig.

Van de familieleden die in 1807 dood onder de puinhopen van het Steenschuur werden aangetroffen, was het echter onmogelijk vast te stellen wie het eerst of het laatst was gestorven. Deze onduidelijkheid kon aanleiding zijn voor onenigheid tussen de vermeende erfgenamen die elkanders aanspraken bestreden. Door te beweren dat zijn of haar erflater het laatst was overleden, ontzegden de erfgenamen elkaar het recht op de nalatenschap of probeerden zij voor zichzelf een zo groot mogelijk deel van de erfenis in de wacht te slepen.

In enkele gevallen is dat onderzocht. Daarbij gaat het om de verwickelingen rond vier nalatenschappen, respectievelijk van de echtparen Van Struijk-De Bordes en Rietmulder-Van Struijk, van Maria Rietmulder en van de weduwe Van Hengel-Populeus. Ten slotte besteed ik enige aandacht aan de onverkwikkelijke gang van zaken rond de erfenissen van de dames Doublet-Soetens, De Ravey en Wassenberg.

Een feestelijk samenzijn op een verkeerde tijd en plaats

Het verhaal begint met Hendrik van Struijk en zijn vrouw Elisabeth Maria de Bordes, die een kapitaal pand aan de zuidzijde van het Steenschuur bewoonden. Bij hun woning behoorden nog twee huizen met een ingang aan de achterliggende Van Swietenstraat. De panden stonden ooit in wat nu het Van der Werfpark is, ongeveer halverwege tussen het standbeeld en het theehuisje bij de Doezastraat.

Hendrik van Struijk (geb. 1735), in zijn werkzame leven koopman, was afkomstig uit Noordwijk. In 1759 trouwde hij met Cornelia van Groen. Na haar overlijden volgde in 1763 een huwelijk met Anna Hendrina van Hengel. Toen deze ook stierf, hertrouwde hij in 1785 voor het laatst met Elisabeth Maria de Bordes (geb. 1729). Uit zijn vorige huwelijken werden zes kinderen geboren, maar vijf daarvan overleden jong. Alleen Johanna Magdalena (roepnaam Leentje), een dochter uit zijn tweede huwelijk, had de volwassenheid bereikt. In 1804 trouwde zij met Pieter Rietmulder, een hoge ambtenaar van het Bureau van Financiën van het Departement Holland. Het echtpaar woonde in Den Haag en kreeg op 10 november 1806 een dochtertje dat later die maand in de Grote Kerk werd gedoopt. Waarschijnlijk waren de grootouders bij die plechtigheid afwezig; in ieder geval traden zij niet op als doopgetuigen. Wellicht was dat, maar ook de verjaardagen van de ouders, een reden waarom werd afgesproken dat de Rietmulders hen na de jaarwisseling zouden bezoeken.⁸ En zo vertrok het echtpaar met de baby op of kort voor 12 januari in een speeljacht van Den Haag naar Leiden, waarschijnlijk vergezeld door de baker Anna Catharina Martijn. Het gezelschap legde de plezierboot aan voor de deur van huize Van Struijk, niet wetend dat de opvarenden van een aangemeerd vrachtschip aan de overzijde van het Steenschuur met een vergelijkbare bedoeling naar Leiden waren gekomen.⁹

De trotse grootouders hadden bedacht om op die noodlottige dag in feestelijk samenzijn de maaltijd te gebruiken. Voor die gelegenheid waren nog enkele mensen uitgenodigd. Om te beginnen was dat Gerarda Philippa van Hengel, weduwe van Jan Populeus, tevens zuster van Hendriks overleden vrouw. Ze was de enige nog levende tante van Leentje Rietmulder-van Struijk. Maria Rietmulder, een zuster van Pieter, was ook gekomen. Verder waren twee kennissen aanwezig, de 82-jarige weduwe Geertruida Lucia Soetens-Doublent en haar jongere nicht Petronella Geertruida de Ravey. Even na vier uur 's middags was het 15-jarige achternichtje Maria Jacoba ('Koesje') Opstal als laatste gearriveerd; haar grootmoeder van vaderszijde was een zuster van Hendrik van Struijk. Ten slotte

moeten Aagje van der Meer, Maria van Nood¹⁰ en Johanna van der Nat¹¹ worden genoemd, de twee dienstboden en een schoonmaakster die zich op maandag 12 januari ook in de woning aan het Steenschuur bevonden.

12 januari 1807, 16.14 uur

Om 16.14 uur kwam het schuins tegenover huize Van Struijk gelegen kruitschip met daverend geweld tot ontploffing. De woning stortte volledig in. Op 14 en 15 januari werden de zwaar verminkte lichamen één voor één uit het puin gedolven. Alle hiervoor genoemde aanwezigen kwamen om, met uitzondering van Aagje van der Meer.¹² Hoewel *deerlyk gekwetst aan armen, hals en gezicht*, was de 34-jarige dienstbode op eigen kracht uit de resten van het ingestorte huis gekropen.¹³ Toen ze zich realiseerde dat ze de enige overlevende was, zou ze hebben uitgeroepen: *Ach, dat ik maar onder de Dooden gebleven was!*¹⁴

Het drama in de woning van Hendrik van Struijk trok de publieke aandacht,

De zuidzijde van het Steenschuur vlak voor de explosie, met het jacht van Rietmulder en het kruitschip ertegenover. De vrouwelijke gestalte zal de vijftienjarige Maria Jacoba Opstal voorstellen, die zojuist het huis van haar oudoom Hendrik van Struijk heeft bereikt. R. Vinckles naar H. Numan, 1807 (detail).

omdat er in het getroffen stadsdeel geen woonhuis was waarin zó veel mensen de dood hadden gevonden. Het is inmiddels zeker dat er dertien personen zijn omgekomen.¹⁵ Toen de rook en het stof waren opgetrokken werd duidelijk dat – afgezien van de andere slachtoffers – drie generaties waren weggevaagd: de grootouders Van Struijk-De Bordes, de ouders Rietmulder-Van Struijk en hun nauwelijks twee maanden oude baby. Hendrik van Struijk werd samen met zijn omgekomen familieleden in de zuiderbuitenwandeling van de Pieterskerk begraven, waar de grafzerk met zijn naam zich nog altijd bevindt.¹⁶ Drie maanden eerder had hij nog bepaald dat zijn doodkist niet van minderwaardig *kloshout* mocht worden vervaardigd, *maar van goed twee duims eykehout met mijn naam op de dixel met kopere spijkers*.¹⁷ Het is onbekend of die laatste wens tijdens de chaotische dagen na 12 januari in vervulling is gegaan.

De erfgenamen melden zich

Vier dagen nadat de ramp had plaatsgevonden, verschenen Jan van Struijk en Anthony d'Ailly voor notaris Frederik Booy die optekende:

dat de Heeren Comparanten als Broeder en Neef en dus naaste Bloedverwanten van den Heer Hendrik van Struyk alles hebben aangewend, zo tot reddering (ware 't

Grafzerk van Hendrik van Struijk in de zuidbuitenwandeling van de Pieterskerk. Foto Kees Walle.

doenlijk) van menschen, lijken en goederen zoo veel de omstandigheden 't toelieten met concernentie van de praesente Famillie en dienvolgens voor de Lijken en derzelver begraafenis, als mede voor de berging van goederen zoo veel doenlijk hebben gezorgd en onder andere de ijzere kist hebben doen brengen ten huise van de Heer Willem Arendsen alhier, alwaar dezelve is verzegeld geworden [...]

Met *de ijzere kist* wordt de 'familiekluis' bedoeld waarin zich waardepapieren en andere kostbaarheden bevonden.¹⁸ Dat de beide mannen zich inderdaad veel moeite hadden getroost om naar hun familieleden en goederen te zoeken, bleek naderhand uit het feit dat zij f 266 hadden betaald *aan personen die geadsisteert hebben bij het opspuren der Lijken en goederen*.¹⁹ Twee weken later verschenen de twee heren opnieuw, maar nu om zich met het oog op de nalatenschap als erfgenaam te melden. Daarna volgde in de loop van enkele maanden een stoet van al dan niet aangetrouwde neven en achterneven, hetzij verwanten van Hendrik van Struijk, hetzij familie van zijn vrouw. Voorts meldde zich Jacobus van Hengel, de broer van Gerarda Philippa van Hengel die ook tot de slachtoffers van de ramp behoorde. Beiden waren broer en zuster van Hendriks vorige echtgenote, de reeds in 1784 overleden Anna Hendrina van Hengel.

Ook Hendrik Gerard van Kessel klopte namens zijn vrouw Adriana Willemina Maria Rietmulder bij notaris Booy aan.²⁰ Zij was een nicht van Pieter Rietmulder. Voor het verdere verhaal is van belang dat de echtparen Van Struijk-De Bordes en Rietmulder-Van Struijk in gemeenschap van goederen gehuwd waren. De langstlevende van de echtelieden erfde dus automatisch van de eerststervende.

Een drie jaar durende touwtrekkerij

Eigenlijk speelde er op de achtergrond nog een vijfde erfenis mee – en die was afkomstig van de dertien maanden eerder overleden vader van Hendrik van Struijk, de vermogende Maarten van Struijk (1706-1805).²¹ De bijna honderdjarige Noordwijker had na zijn overlijden maar liefst f 78.000 nagelaten. Deze voor die tijd kapitale som bestond uit contanten, goud- en zilverwerk, een paar huizen en een stuk duinpolderland, maar vooral uit een dikke stapel obligaties en schuldbrieven. De nalatenschap werd in juni 1806 gelijk verdeeld onder zijn vijf kinderen of, voorzover hij ze had overleefd, onder de kleinkinderen en achterkleinkinderen.

Toen Hendrik enkele maanden voor de ramp zijn erfdeel ophaalde en zijn vermogen met f 15.582 vermeerderde, was hij al 71 jaar oud. Kennelijk was deze

erfenis, maar ook de gevorderde leeftijd van de echtelieden, aanleiding om op 17 oktober 1806 aan hun testament een codicil toe te voegen.²² Daarin werd bepaald dat wanneer hun dochter en schoonzoon *kinderloos* zouden overlijden, een zogenaamd prelegaat van f 54.000 zou moeten worden verdeeld onder enkele bij naam genoemde familieleden in de derde en vierde verwantschapsgraad; in hoofdzaak neven en nichten van Hendrik van Struijk.²³

De bejaarde Van Struijk had dus goed nagedacht over de bestemming van zijn vermogen. Maar hij kon onmogelijk voorzien dat hij, maar ook zijn belangrijkste erfgenamen, al zo snel het leven zouden laten bij een rampzalige gebeurtenis. Nog minder kon hij vermoeden dat zijn vermogen de inzet zou worden van een bijna drie jaar durende touwtrekkerij, waarbij het feitelijk draaide om de surrealistisch aandoende vraag wie er na de ontploffing het langst had geleefd.

Natuurlijk kon niemand bewijzen wie op 12 januari 1807 in huize Van Struijk het eerst en het laatst de geest had gegeven. Anderzijds was de bewering dat alle aanwezigen door het geweld van de explosie exact tegelijk waren omgekomen evenmin bewijsbaar.

Vooral het antwoord op de vraag wie *het laatst* was overleden maakte groot verschil voor de erfgenamen. Want gesteld dat de baby tijdens de ramp pas ná haar ouders én grootouders van moederszijde was gestorven, dan zou het dochtertje – hoe kort ook – hun universele erfgenaam zijn geweest. In dat geval zou de nalatenschap via de eveneens overleden ouders van het kind bij hun broers en zusters terechtkomen. Maar Leentje van Struijk had geen broers of zusters, zodat niet alleen haar erfenis, maar ook die van haar ouders dreigde over te gaan op Pieters nicht en enige nog levende bloedverwante, de al eerder genoemde Adriana Rietmulder en haar man Hendrik van Kessel.

Vanzelfsprekend was deze gang van zaken voor Jan van Struijk c.s. volstrekt onacceptabel. Deze familiegroep had groot belang bij de erkenning dat het kind *als eerste* en dus voorafgaand aan de ouders was omgekomen en dat Hendrik van Struijk *het laatst* was overleden.²⁴ In dat geval zou de nalatenschap van de Rietmulders samen met die van de (schoon)ouders volgens de regels van het versterfrecht uitsluitend aan de familie Van Struijk toekomen. Bovendien maakte men aanspraak op de helft van de nalatenschap van Maria Rietmulder en achtte men zich mede-erfgenaam van Hendriks schoonzuster Gerarda van Hengel.

Zoals te verwachten was bestreed Jacobus van Hengel deze eis en verlangde hij de volledige nalatenschap van zijn zuster Gerarda. Ook benadrukte hij als oom

zijn bloedverwantschap met Leentje van Struijk, de beoogde universele erfgenaam van haar ouders.²⁵

De familie De Bordes beweerde daarentegen stellig dat hun achternicht Elisabeth Maria de Bordes en haar man tijdens de ramp tegelijk waren overleden. Omdat zij in gemeenschap van goederen waren gehuwd, meende men dat hun bezittingen gelijk verdeeld moesten worden onder de wederzijdse *vrienden* van het bejaarde echtpaar.²⁶

Maar de bijdehante Hendrik van Kessel, niet meer dan een aangetrouwde neef van Pieter en Maria Rietmulder, had de meeste noten op zijn zang. Hij beweerde glashard dat Leentje Rietmulder-van Struijk haar ouders had overleefd en *het laatst* was gestorven. Als langstlevende zou zij dus recht hebben gehad (a) op de gehele erfenis van haar ouders, (b) op de halve erfenis van haar ongehuwde schoonzuster Maria Rietmulder én (c) op de halve erfenis van haar tante, de weduwe Populeus-van Hengel.²⁷ Natuurlijk werd zowel de eerste als de laatste eis door een woedende Jacobus van Hengel en Jan van Struijk bestreden. Maar Van Kessel was onverbiddelijk: uiteindelijk zouden de genoemde nalatenschappen, aangevuld met de nalatenschap van Leentje en Pieter, moeten overgaan op zijn vrouw Adriana Rietmulder – en daardoor ook op hemzelf.

De Acte van Compromis

Zo ging het geruzie ruim een jaar door, totdat de elkaar bestrijdende nabestaanden zich realiseerden dat deze gang van zaken tot niets zou leiden. Uiteindelijk ging men in februari 1808 akkoord met arbitrage, neergelegd in een Acte van Compromis.²⁸ Daarbij werd een beroep gedaan op de juristen Hendrik Schepman, Petrus Damen en Johannes Albert van der Spijk, allen *advocaten voor de respectie Hoven van Justitie in Den Haag* – dus niet de eersten de besten.

Het compromis bestond er uit dat, hoewel de erfgenamen van mening verschilden over de omvang van ieders erfdeel, men elkanders *sustenuën* [aanspraken] als zodanig zou respecteren. Verder werd een procedure afgesproken. Allereerst kregen de verschillende familiegroepen gelegenheid om ter ondersteuning van hun aanspraken relevante notities en documenten te overleggen. Maar dat moest wel binnen veertien dagen gebeuren en tevens behoorde men alle anderen een kopie toe te zenden. Vervolgens was het – weer binnen veertien dagen – mogelijk om elkaar op de inhoud daarvan te bestrijden. Deze reacties dienden eveneens bij alle comparanten bekend te zijn. Daarna volgde een periode van zes weken waarop de erfgenamen in tweede instantie konden reageren, maar hierbij

ging het om een *secrete memorie* die uitsluitend ter kennis werd gebracht bij de drie arbiters.

Tevens werden Maarten van Struijk, Gottlieb Salomon, Nicolaas Obbens en notaris Thomas van Bergen aangesteld als *beredderaars* of bewindvoerders van de boedel Van Struijk. Ook kregen zij opdracht om de door de erflater op 17 oktober 1806 besproken prelegaten zo spoedig mogelijk uit te keren. Voor het beheer van de boedels van Pieter en Maria Rietmulder werden Hendrik van Kessel en de Haagse notaris Jan de Bras aangesteld. Jacobus van Hengel zou zich over de nalatenschap van zijn zuster ontfermen. Allen hadden tot taak om de inkomsten uit renten te innen en te administreren.

‘Hebbende slechts aan ’t voorhoofd een schrapje ...’

Zoals gezegd was het voor de diverse erfgenamen onmogelijk om te bewijzen dat ‘hun’ erflater tijdens de voltrekking van de ramp het langst had geleefd. In dat opzicht restte er maar één mogelijkheid en dat was het verzamelen van suggestieve *getuigenissen uit liefde tot de waarheid*. Zo lukte het Jan van Struijk om twee weken na de totstandkoming van het Compromis zijn personeel te bewegen om bij de Noordwijkse notaris Cramerus een verklaring af te leggen.²⁹ De inhoud van dit tot dusver onbekende document is een nogal schokkend ooggetuigenrelaas van wat zich in de eerste dagen na de ramp heeft afgespeeld. Het verhaal begint met de mededeling dat Jan van Struijk zes dorpsgenoten inhuurde die op 14 januari [...] vanuit Noordwijk naar Leiden afreisden

voorzien van de nodige gereedschappen ten einde de puin van het Huis van den Heer Hendrik van Struyk op het Rapenburg, hetgeen door den Ramp van den 12^e January deszelven jaars was ingestort, zo veel mogelijk op te ruimen en de personen welke zich tijdens het voorschreve ongeluk in ’t zelve huis bevonden, dood of levend van onder denzelven weg te halen, mitsgaders voor de berging en conservatie van Lijken en goederen zorg te dragen.

Uit deze mededeling blijkt dat het zoeken naar overlevenden en het bergen van doden en goederen voor een deel werd overgelaten aan particulieren. Aangekomen op het Steenschuur begonnen de zes mannen met het verwijderen van het puin van de *zijkamer*. In dit voormalige vertrek naast de huisdeur zou het familiegezelschap zich *volgens algemeen gerucht* tijdens de explosie hebben opgehouden. Het lichaam van het meisje Opstal werd als eerste gevonden en later op

dag werden nog acht lijken geborgen, waaronder dat van Hendrik van Struijk, gekleed in een *japon* [kamerjas]. Daarna werden de meeste lichamen met twee trekschuiten naar het huis van Jacobus van Hengel op de Hogewoerd getransporteerd. Kennelijk was het niet mogelijk om de werklieden 's nachts in de stad onder te brengen, want uit de verklaring blijkt dat zij de volgende dag na aankomst uit Noordwijk verder zochten. Nu worden de lichamen gevonden van Pieter Rietmulder, van een ongenoemde *dienstmeid* en ten slotte het lijke van de baby. De dode lichamen bevonden zich in een afschuwelijke staat. Het aanzicht van mevrouw Van Struijk was

gedeeltelijk plat ineengedrukt en misvormd [...], het Lijk van Juffrouw Maria Rietmulder (hetwelk bij 't uithalen bijna geheel onder een nedergevalen balk of bint geklemd bevonden was) mede bijzonder aan het hoofd zwaar gewond; het Lijk van een der andere vrouwen, mede zodanig gewond en in 't aangezicht beschadigd, dat

Reddings- en opruimwerkzaamheden aan het Steenschuur. L. Overbeek, Verwoesting op het Rapenburg te Leyden, 1807.

hetzelve daaruit niet te herkennen was. Het Lijk van den Heer Pieter Rietmulder, almede aan 't hoofd zeer zwaar gekwetst en 't achterhoofd geheel uit elkander [...] Het Lijk van een Kindje in luyers gebakerd (hetwelk algemeen herkend werd voor dat van Mijnheer en Mevrouw Rietmulder), bijna zonder hoofd en zodanig verpletterd, dat het naauwlijks als een menschelijke gedaante kenbaar was.

Daarentegen wordt de dode Hendrik van Struijk beschreven alsof hij vredig was ingeslapen:

En eindelijk het lijk van den Heer Hendrik van Struyk, uiterlijk bijna niets gekwetst, en voor alle de omstanders zeer kenbaar als hebbende slechts aan 't voorhoofd een schrapje, even alsof daar ter plaatse de huid geschaafd was.

Deze door Jan van Struijk geregisseerde verklaring was listig. Door zijn werklieden te laten zeggen dat het lichaam van Hendrik – afgezien van ‘een schrapje aan 't voorhoofd’ – geen zichtbare verwondingen vertoonde, suggereerde hij dat zijn broer de langstlevende was geweest. Wanneer de arbiters die opvatting deelden, zouden de Van Struijks met succes aanspraak kunnen maken op de gehele nalatenschap van het bejaarde echtpaar en die van hun dochter en schoonzoon. De andere erfgenamen hadden dan het nakijken.

Maar Jacobus van Hengel doorzag het spel en deed een tegenzet. Twee weken later passeerde voor de wethouders De Mey en Van Noort een verklaring van degenen die de lijken hadden afgelegd.³⁰ Zij spreken de beweringen van de Noordwijkers tegen, zeggende dat hun beschrijving van geen kant klopt en

dat speciaal ten aanzien van het Lijk van Hendrik van Struyk deze onnaauwkeurigheid en onvolledigheid zeer aanmerkelijk is, dat namelijk dit Lijk niet alleen aan het hoofd en handen zeer sterk was opgezwollen, maar ook aan het hoofd met zwarte en blaauwe vlekken uitgeslagen, waarbij ook zichtbaar was veel geronnen bloed tusschen het vleesch en de huid; dat de twee eerste Deposanten al verder (gelijk zij dat afzonderlijk verklaaren) het voorn[oemde] Lijk hebben afgelegd en bij het ontkleeden hebben gezien dat het borstbeen zeer sterk en geweldig was ingedrukt, zoo dat zij daar uit terstond beslooten hebben, dat vermits het hart van dezen mensch was ingeslagen, hij zeker eensklaps en zonder eenig lijden zoude zijn omgekomen.

Met de laatste mededeling wordt dus beweerd dat Hendrik van Struijk op slag

dood was en zeker niet als langstlevende kon worden aangemerkt. Van Hengel doet er nog een schepje bovenop wanneer hij de uitvaartverzorgers laat zeggen dat de ingeslagen borstkas was getoond aan de zwagers Huygens en Salomon (die tot de familiegroep Van Struijk behoorden!). Het beschreven tafeel eindigt pas echt onsmakelijk wanneer er tussen de beide *Heeren* een levendige discussie ontstaat over de vraag of de hersens van de overledene al dan niet waren weggeslagen. De twee gaan *om twintig ducaaten ten voordeelen der Armen* een weddenschap met elkaar aan. Om te kunnen bewijzen wie er gelijk heeft, wordt de reeds gesloten kist opnieuw geopend...

De arbitrale uitspraak

Volgens de gemaakte afspraken zou de arbitrale beslissing binnen vijf of zes maanden moeten volgen. Maar het duurde bijna twee jaar voordat de drie juristen eind december 1809 hun uitspraak bekend maakten.³¹ Die luidde:

1. Dat het twee maanden oude dochttertje Rietmulder als eerste, dus vóór haar moeder Leentje van Struijk bij de ramp was omgekomen. Dat kwam dus neer op de erkenning dat het echtpaar Rietmulder kinderloos was overleden. Hoewel over het overlijdenstijdstip van de ouders en grootouders niet werd gerept, was dit oordeel gunstig voor de erven Van Struijk en De Bordes. Dat gold nog meer voor degenen die in aanmerking kwamen voor de door Hendrik van Struijk en zijn vrouw in oktober 1806 besproken prelegaten.
2. Dat de nalatenschappen van de echtparen Van Struijk en Rietmulder, van Maria Rietmulder en van Gerarda Philippa van Hengel, *allen op den 12e January 1807 te Leyden door den noodlottigen Ramp ten dien tijd aan die Stad te beurt gevallen [en] in één huis omgekomen*, als één boedel zouden worden beschouwd. Dit was goed nieuws voor Van Kessel en Van Hengel, want inmiddels was duidelijk dat de nalatenschap van Hendrik van Struijk in grootte met kop en schouders boven de andere uitstak;
3. Ten slotte wordt bepaald wie de erfgenamen zijn en welk deel van de samengevoegde nalatenschappen zij zullen ontvangen. Dat zijn vier familiegroepen, die samen 25 rechthebbenden vertegenwoordigen:³²
 - a. *De familie Van Struijk*, te weten de nakomelingen van de inmiddels overleden broer³³ en drie zusters van Hendrik van Struijk, in totaal vier neven, vijf nichten, één achterneef en drie achternichten, samen voor 16/64 deel;
 - b. *De familie De Bordes*, te weten de nakomelingen van wijlen Philip, Jacob en Helena Maria de Bordes, twee volle neven en nicht van Elisabeth Maria

de Bordes. Het ging hierbij om vijf achterneven en vijf achternichten, samen voor 7/64 deel;

- c. *De familie Van Hengel*, te weten Jacobus van Hengel, broer van Gerarda Philippa van Hengel en zwager van Hendrik van Struijk, wegens zijn eerdere huwelijk met zijn zuster Anna Hendrina van Hengel voor 16/64 deel;
- d. *De familie Rietmulder*, te weten Hendrik Gerardus van Kessel, weduwnaar van de inmiddels overleden Adriana Wilhelmina Maria Rietmulder,³⁴ nicht van de omgekomen Pieter en Maria Rietmulder voor 25/64 deel.

De nalatenschap van het echtpaar Van Struijk-De Bordes

Zoals gebruikelijk volgde na de erkenning van de erfgenamen de levering van een *Staat van Ontvangst en Uitgaaf*, het overzicht van bezittingen en eventuele schulden. Het zou te ver voeren om alle posten afzonderlijk te noemen, zodat ik volsta met een samenvatting.

Bij de ontvangst wordt allereerst de opbrengst van 3.624 vierkante voet grond vermeld voor een bedrag van *f* 319.4.–. Dat was wel even slikken voor de erfgenamen, want het nu verdwenen huis aan het Steenschuur en de achterhuizen aan de Van Swietenstraat waren veel meer waard dan de grondkavel. *Maar* – zo wordt spijtig opgemerkt – *van verdere schâvergoeding, 't zij van huis of meubelen, is uit hoofde van een Koninklijk Decreet nietwes meerder te verwagten en dus – quyt*. Lodewijk was wel goed maar niet gek. De Koning voelde er begrijpelijk niets voor om uitkeringen te verstrekken aan degenen die, omdat de oorspronkelijke erfgenamen bij de ramp waren omgekomen, onbedoeld in aanmerking kwamen voor een nalatenschap.³⁵ Daarom ging het in dit geval niet om een schadevergoeding, want de grond waarop eertijds de huizen hadden gestaan werd in eigendom overgedragen aan het rijk. Feitelijk was er sprake van onteigening tegen taxatie-waarde.

Het teruggevonden ongemunt goud en zilver, samen met nog 24 zilveren lepels en vorken had een waarde van bijna *f* 770. Aan *contante penningen*, afkomstig uit de 'ijzeren kist' kwam *f* 4.484.8.– tevoorschijn. Voorts bezat het echtpaar Van Struijk een *speeltuyn* buiten de Koepoort aan de Naakte Sluis (dus in de buurt van de tegenwoordige Schelpenkade en Wittesingel). De tuin werd publiek geveild en bracht *f* 800 op.

Verbazend is de enorme hoeveelheid goederen die men uit de puinhopen had gered. Dat betrof nauwelijks meubilair, maar vooral linnengoed en kledingstukken³⁶ die vervolgens door *waschvrouwen* werden gereinigd.³⁷ Verder kwamen

de meest uitlopende voorwerpen uit de chaos te voorschijn, zoals een bordenwarmer, *eenige almanacken*, een paar pantoffels, drie gebroken paraplu's, een lade met porselein [!], een boek met gouden sloten, een vislepel, een vergrootglas, een brillenkoker met bril, *twee mans slaapmutsen*, een strijkijzerbak, theebussen, een koffie- en chocoladekan, een *smirnaas tapijt*, maar ook een dambord, een *stilletje*, een koffiemolen, een korset, een mangel, een grote hoeveelheid turf en zes manden met aardappelen, *zo groot als klein*.³⁸ Zelfs de wieg en de kindermant van het kindje Rietmulder werden teruggevonden. Daaruit kan worden opgemaakt dat na de ontploffing, althans op de plek waar het woonhuis van de Van Struijks stond, eventuele brandhaarden snel waren gedoofd.³⁹ Op de veiling van het *Publiek Erfhuis* brachten de boedelrestanten ruim f 2.924 op.

Uiteindelijk bleef er voor de erfgenamen f 33.527 over. Daarbovenop kwam nog f 54.000, bestemd voor de in oktober 1806 besproken prelegaten.

Maar het kapitale woonhuis en de kostbare inboedel waren geheel of voor het grootste deel verloren gegaan, zodat het oorspronkelijke vermogen van Hendrik van Struijk en zijn vrouw minstens goed was voor een ton. Bovendien beliepen de bewindvoerders- en notariskosten vele duizenden guldens, terwijl de gevorderde successiebelasting ruim f 9.610 bedroeg.

De nalatenschap van het echtpaar Rietmulder-Van Struijk

Toen de neven Maarten van Struijk en Anthony d'Ailly de ontzielde lichamen van Pieter Rietmulder en Leentje van Struijk aantroffen, vonden ze ook wat persoonlijke bezittingen van de twee echtelieden. In de gehavende kleding van Pieter ontdekten zij een geldbedrag van f 12.5.4.—, een horloge en een *gemoljeerd* [ge-emailleerd] snuifdoosje. Bij het lijk van Leentje trof men behalve haar sieraden een zilveren naaldenkoker, een schaar, een *breyschede* en een *breyzak* aan. Het zijn de stille getuigen van zowel knusse huiselijkheid als dodelijke verschrikking: terwijl de jonge vrouw gezellig pratend bezig is met haar handwerkje, worden zij en haar familieleden tijdens een oorverdovend pandemonium het graf in gejaagd.

Maar met haar Haagse woonhuis aan de Lutherse Burgwal was niets aan de hand. Toen de inboedel drie maanden later werd geveild, bedroeg de opbrengst f 5.483. Weliswaar waren de Rietmulders minder vermogend dan hun Leidse (schoon)ouders, maar ze zaten er wel degelijk warmpjes bij. Afgezien van het aangetroffen geld (ruim f 827) en het aanwezige zilverwerk (f 1.041) vond men ook nog een collier *van drie snaren fijne parels* dat op f 1.050 werd getaxeerd. Over

De berging van het beschadigde jacht van Rietmulder. Coll. RAL.

het vermoedelijk prijzige speeljacht wordt met geen woord gerept. Toch moet Rietmulder de bezitter zijn geweest, want wanneer hij het scheepje had gehuurd of geleend zou de benadeelde eigenaar zich zeker hebben gemeld en was de schadeloosstelling als uitgave opgevoerd.

Dat Pieter Rietmulder zich best een mooie plezierboot kon veroorloven blijkt uit de hoogte van zijn inkomen. In de Staat van Ontvangst wordt vermeld dat zijn halfjaarlijks traktement als *Commies ter Finantie* f 1.250 bedraagt. Daarnaast had hij nog eenzelfde bedrag voor drie maanden werk als secretaris tegoed plus nog f 103 als lid van een commissie die de klachten van belastingplichtigen behandelde.

Het echtpaar Rietmulder en hun kindje zijn begraven in het graf van hun vader, c.q. schoon- en grootvader in de Pieterskerk. De begrafenis-kosten waren hoog en bedroegen f 326.16.—. De uitvaart van de baker – die overigens ten laste

kwam van de nalatenschap – was een stuk goedkoper en kwam uit op f 64.10.–. Aan het Haagse huishouden werd tot 17 april nog ruim f 151 uitgegeven; mogelijk ging het om transportkosten van de boedel en loon van het nog niet ontslagen dienstpersoneel. Evenals bij de Van Struijks wist de ontvanger van de successierechten ook hier zijn slag te slaan en werd er ruim f 2.721 gevorderd. Uiteindelijk bedroeg het *zuiver provenue* van de Rietmulder-erfenis iets meer dan f 11.453.⁴⁰

De nalatenschap van Maria Rietmulder

De 55-jarige ongetrouwde Maria Rietmulder was een zuster van de twee jaar oudere Pieter Rietmulder. In normale omstandigheden zou de helft van haar nalatenschap naar haar broer zijn gegaan. Adriana W.M. Rietmulder, de dochter van haar eerder overleden broer Willem en de echtgenote van Hendrik van Kessel, zou de andere helft hebben ontvangen. Maar volgens de Acte van Compromis zou ook deze boedel met de andere tot *eene massa* worden samengevoegd.

Gezien haar achtergrond zou men verwachten dat Maria in 's Hage woonde, maar in werkelijkheid had ze zich op de Breestraat (nu 20) gevestigd, waar ze voor f 200 per jaar een etage huurde bij ene Jan Heyneman. Waarom de vrouw er voor koos om in Leiden te gaan wonen is onduidelijk, temeer omdat ze een huis bezat aan de Haagse Paviljoensgracht, dat f 360 per jaar aan huur opbracht. Bovendien ontving zij van haar broer Pieter een jaarlijkse toelage van f 400.

Alles bijeengenomen leidde zij geen luxueus, maar wel een comfortabel bestaan. Bij de afwikkeling van haar nalatenschap vroeg en kreeg de Leidse wijnkoper Wilmers ruim f 78 wegens geleverde wijnen. Weliswaar was Maria Rietmulder niet echt vermogend, maar ze bezat behalve het nodige goud- en zilverwerk nog een snoer van 106 parels, twee met diamanten bezette ringen en een dito speld. De juwelen brachten bij verkoop bijna f 2.060 op en dat was meer dan de opbrengst van het huis aan de Paviljoensgracht.

Gedurende de periode dat Hendrik van Kessel de boedel van zijn aanbehuude tante beheerde, werd aan de Haagse woning behoorlijk wat onderhoud gepleegd. Een metselaar en timmerman, twee loodgieters en een behanger declareerden ruim f 300. Men kan dus zeggen dat Van Kessel zich als bewindvoerder goed van zijn taak heeft gekweten. Maar dat was niet belangeloos, want bij de afwikkeling van de erfenis bleek dat het huis hem werd aanbedeeld. Of anders gezegd: de onderhoudskosten van de woning kwamen ten laste van de nog onverdeelde boedel – en dat was mooi meegenomen. Bovendien ontving de uitgekook-

te Van Kessel nog f 489 als vergoeding voor zijn bewindvoerderschap. Omdat de uitgaven ook nog eens met f 752 successiebelasting werden opgeschroefd, bleef er bijna f 3.633 over.⁴¹ Het lichaam van Maria Rietmulder werd, evenals dat van haar broer, bijgezet in het graf van de familie Van Struijk.

De nalatenschap van Gerarda Philippa van Hengel

Toen het lijk van Gerarda Philippa van Hengel onder het ingestorte huis werd aangetroffen, vond men in haar kleding een bedrag van f 11.5.12 en twee vingerhoeden. De 69-jarige weduwe woonde op de Hogewoerd (nu 88) in het huis van haar broer Jacobus van Hengel, ontvanger van het gemaal en diverse andere imposten.

Waarschijnlijk had zij zich daar al snel na het overlijden van haar man Jan Populeus in 1802 gevestigd. Daarvoor woonde zij aan het Rapenburg in het huis (nu 123) dat *de Tempel* werd genoemd en in 1807 werd verhuurd aan de emerituspredikant H.A. Aitton. Bovendien bezat de weduwe iets verderop nog een pand naast het hoekhuis Rapenburg/Koepoortgracht, daar waar later het Cornelis Spronghshofje is gebouwd. Deze woning werd tot de ramp bewoond

De predikant en latere hoogleraar Wessel Albertus van Hengel (1779-1871), zoon van Jacobus van Hengel en een van de erfgenamen van Hendrik van Struijk. Van zijn hand is het gedicht 'Hulde aan God wegens de rampzalige Verwoesting in de Stad Leyden, voorgevallen den 12 January dezes Jaars 1807'.

door Allegonda Voorstad, weduwe van Jan de Miere. Het eerste huis was door de explosie onbewoonbaar geworden en bracht na verkoop *f* 500 op; het andere pand werd volledig verwoest.⁴² Voor de twee huizen werd ruim *f* 1.169 aan schadevergoeding uitgekeerd.

Het levenseinde van de weduwe Populeus was extra dramatisch. In die zin, dat ze op het moment van de ramp al bijna vijf jaar niet meer aan het Rapenburg woonde en dus redelijkerwijs gesproken de dans had moeten ontspringen. Maar het noodlot is niet redelijk, zodat ze voor het fatale familiefeestje terugkeerde naar haar oude woonomgeving.

In het huis aan de Hogewoerd had ze zich geïnstalleerd op de *verloren zoonskamer*, waarschijnlijk de voormalige jongenskamer van haar neef, de predikant en latere hoogleraar Wessel Albertus van Hengel (1779-1871).⁴³ Evenals bij Maria Rietmulder werd de toegang tot waardevolle objecten verzegeld, in dit geval *een witwerkers kabinet* en een *ingelegd bureau*. Volgens de boedelinventarisatie liet de matrone weinig meubilair na, maar des te meer dameskleding en bijbehorende attributen als *eenige waayers, vijf paar handschoenen, een paar moffes, drie kerkkappen, vier stropjes* [en] *vier ondermutsen*. Verder bevatte de inboedel een vracht aan glas- en aardewerk, waaronder *een goudvischglas* en *vier quispedoren* [spuugbakjes].

Uit de minutieus verantwoorde begrafeniskosten blijkt dat haar uitvaart volgens eeuwenoude traditie had plaatsgevonden. Zo ontvingen degenen die de omgekomen weduwe aflegden *f* 6, terwijl aan de zestien dragers *f* 64 werd betaald. Verder waren er uitgaven voor het halen van de baar, de vergoeding voor de knecht van de gebuurte en de nodigers ter begrafenis, maar ook werden er fooien aan de grafmaker en de klokkenluider gegeven. De weeskinderen die het *doodskleed* hadden bezorgd en de *mantelknecht* werden eveneens bedacht.⁴⁴ Aan *geconsumeerde drank, brood enz. bij gelegenheid van het vervoeren van het lijk, het afleggen, kisten en begraven van hetzelfde* werd *f* 20 besteed. De meestertimmerman Jan Zuur (een naaste buurman van de Van Hengels) ontving *f* 41 voor het maken en leveren van een doodkist.

In vergelijking met de successiebelasting (ruim *f* 695) kostte de begrafenis echter een schijntje, terwijl de declaratie van Jacobus van Hengel als bewindvoerder *f* 485 bedroeg. Toen er ten slotte werd afgerekend, bleek dat er iets meer dan *f* 3.320 overschoot.⁴⁵

De nalatenschap van de dames Doublet-Soetens, De Ravey en Wassenberg

Bij het drama in huize Van Struijk kwamen ook de 82-jarige Geertrui Lucia Doublet, weduwe van Carel Soetens, en haar ongetrouwde nicht, de 51-jarige Petronella Geertruida de Ravey om het leven. Hoewel de twee dames officieel in Amsterdam woonden, logeerden zij vrijwel permanent bij de 75-jarige Maria Jacoba Wassenberg. Laatstgenoemde verloor ook het leven tijdens de ramp, maar zij was achtergebleven in haar huis aan de Koepoortsgracht dat eveneens werd verwoest. Omdat de drie vrouwen elkaar tot erfgenamen hadden benoemd, speelde ook hier de vraag wie de langstlevende was geweest. Maar terwijl er voor de slachtoffers uit de familiekring van de Van Struijks kosten noch moeite werden gespaard om hen een waardige uitvaart te bezorgen, werden de dames Soetens-Doublet, Ravey en Wassenberg haastig en goedkoop in Leiderdorp begraven.

In afwachting van de beslissing aan wie de erfenissen zouden worden toegewezen, verlangden de familieleden dat de begrafenissen zouden geschieden *ten minste koste*. Deze gang van zaken riekt sterk naar berekening en onfatsoen. Omdat beide zaken verder losstaan van elkaar, laat ik het verdere verloop van de kwestie-Soetens-Doublet, De Ravey en Wassenberg buiten beschouwing.⁴⁶

Een bizarre ontknoping

Het zou tot 20 oktober 1810 duren tot de nalatenschappen definitief werden afgewikkeld. De twee belangrijkste erfgenamen, Jan van Struijk en Adriana W.M. Rietmulder, waren kort voor de eindstreep overleden.⁴⁷ Uiteindelijk wist Hendrik van Kessel op grond van de arbitrale uitspraak de hoofdprijs (39 procent) in de wacht te slepen. Aangezien zijn overleden vrouw Adriana slechts een aangetrouwde nicht was van Leentje Rietmulder-van Struijk zal dit oordeel door de negen volle neven en nichten van Hendrik van Struijk tandenknarsend zijn ontvangen. De ontknoping was inderdaad bizar omdat de kersverse weduwnaar nauwelijks aanverwantschap – laat staan enige bloedverwantschap – met de vier erflaters deelde. Het nieuws dat de tien achterneven en -nichten De Bordes in de (troost)prijzen vielen, zal evenmin met algemene instemming zijn ontvangen. Waarschijnlijk onderhielden deze Amsterdamse erfgenamen nauwelijks familiebetrekkingen met hun oude Leidse achternichten, laat staan met haar echtgenoot Hendrik en stiefdochter Leentje. Alles overziende was het gezegde: ‘sterven en geven maakt nichten en neven’ hier wel zeer van toepassing.

Ook Jacobus van Hengel mocht niet mopperen. Wanneer zijn zuster Gerarda in normale omstandigheden was overleden, had hij de erfenis wellicht moeten delen met zijn nicht Leentje Rietmulder en was er voor hem minder overgeschoten. Maar nu ontving de bejaarde Van Hengel ruim f 12.586.

De opbrengst van de vier nalatenschappen bedroeg 50.345 gulden 2 stuivers en 6 penningen. Daar waren de successierechten (f 13.778) en de notariskosten, evenals de *tantièmes*, *salarissen*, *besoignes en vacatiën* voor de beredderaars al vanaf getrokken.⁴⁸ De zes bewindvoerders – onder wie vier erfgenamen! – hadden zichzelf goed bedacht en toucheerden gezamenlijk f 8.739 extra.⁴⁹ Dat ging overigens in tegen de wens van Hendrik van Struijk, die uitdrukkelijk had bepaald dat er geen aftrek wegens *trebellianicque regten* mocht plaatsvinden.⁵⁰

Ook voor de notarissen Booy, Van Bergen, De Bras en de drie arbiters was de afwikkeling van de nalatenschappen een goudmijn en beliepen de honoraria

'Het Raapenburg te Leyden op 15 januari 1807'. Tekening door J. Jelgerhuis Rzn. Coll. RAL.

enkele duizenden guldens. De uitgekeerde erfporties verschilden sterk. Gerard van Kessel ontving maar liefst *f* 19.666, terwijl de acht kinderen van neef Philip de Bordes met nog geen *f* 230 per persoon genoeg moesten nemen.⁵¹

Op het eerste gezicht lijkt het dat de volle neven en nichten van de familiegroep Van Struijk de grote verliezers waren. Gezamenlijk ontvingen zij een kwart of ruim *f* 12.586 van de gecombineerde nalatenschappen. Dit bedrag moest worden verdeeld onder de dertien nakomelingen van Hendriks broer en drie zusters, waardoor de kinderen Opstal ieder slechts *f* 525 ontvingen. Toch hadden niet al deze erfgenamen reden tot klagen, want dankzij het in 1806 besproken prelegaat van *f* 54.000 kregen de twee kinderen van Jan van Struijk ieder *f* 10.000 extra. Jonkvrouw Catharina Magdalena Deutz, telg uit een Amsterdamse burgermeestersgeslacht dat geparenteerd was aan de familie De Bordes, toucheerde eenzelfde bedrag. Ook de twee achternichtjes Opstal hadden een meevaller van ieder *f* 2.000 – maar dat was inclusief het erfdeel van hun in huize Van Struijk omgekomen zusje, de 15-jarige Maria Jacoba Opstal. Wessel Albertus en Maria Petronella van Hengel, de twee kinderen van Jacobus van Hengel, incasseerden ieder *f* 5.000. Nicht Anna Hendrina Huygens werd verblijd met *f* 10.000. Ten slotte ontvingen alle gelukkigen nog een deel van twee jaar kapitaalsrente.⁵²

Overigens valt nog te bezien in hoeverre de 28 erfgenamen werkelijk van hun meevallers hebben genoten. De scheiding en verdeling van de nalatenschappen viel immers nagenoeg samen met de inlijving van het Koninkrijk Holland in het Franse *Empire*. Omdat een belangrijk deel van de erfenis uit Nationale Schuldbrieven bestond, is het waarschijnlijk dat de napoleontische tiërcering van de staatsschuld de deels afgewaardeerde vermogens nog meer heeft aangetast.⁵³

Wat de merendeels Haagse, Amsterdamse, Rotterdamse en Noordwijkse erfgenamen nog restte was een herinnering aan hun omgekomen, vaak verre familieleden en – wanneer ze Leiden bezochten – een blik op twee kale terreinen aan weerszijden van het Steenschuur. Het monument om die gedachtenis levend te houden, een ruim twintig meter hoge obelisk, zou er nooit komen. Zelfs een waardig grafschrift voor hun omgekomen erflaters kon er niet vanaf.

Noten

Voorzover anders aangegeven zijn alle genoemde bronnen bij het Regionaal Archief Leiden raadpleegbaar. De afkortingen ONA, NNA, ORA en SA staan respectievelijk voor Oud Notarieel Archief, Nieuw Notarieel Archief, Oud Rechterlijk Archief en Stadsarchief. Voorzover de in dit artikel genoemde bedragen niet zijn afgerond, worden ze vermeld in guldens, stuivers en penningen. Een gulden bestond uit 20 stuivers, een stuiver telde 16 penningen.

- 1 Arti Ponsen en Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007).
- 2 Zie W.P. Kluit en C.J. Wenckebach, *De Algemeene Rekening wegens de ramp, aan de stad Leyden overgekomen op den 12den Januarij 1807, ontwikkeld in vier en zeventig staten, en voorafgegaan van eene Memorie van Toelichting, vergezeld van drie en twintig bijlagen* ('s-Gravenhage 1833). In 1838 verscheen nog een supplement. Uit de inhoud blijkt dat de ramp ook buiten Leiden grote indruk maakte. Uit alle steden, dorpen en buurtschappen stroomden geld en hulpgoederen toe, zelfs uit het bezette Oost-Friesland dat later in 1807 onderdeel werd van het napoleontische koninkrijk.
- 3 De problematische afwikkeling van nalatenschappen als gevolg van de buskruitramp is wel eerder, maar slechts summier ter sprake gebracht door C.P. Holst, 'De "Ramp van Leiden" in de memoires van een niet-Leidenaar', *Leids Jaarboekje* 47 (1955) (153-160) 158-160. Zie ook Derk Jansen, *Omwille van een gezegend eiland. Het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816*. ([Westervoort] 2001) 73-75. Overigens houden deze berichten geen verband met de in dit artikel beschreven kwestie.
- 4 Zo stond in de *Leydse Courant* van 2 maart 1807 een oproep om gevonden effecten bij

de boekverkoper Herdingh te bezorgen. In de advertentie wordt benadrukt dat de stukken *voor den Vinder geene waarde* [hebben], *alzoo reeds de noodige maatregelen genomen zijn en den Eigenaar bekend is*. Niettemin zou de aanbrengrer *generereus beloond worden*.

- 5 Leiden kende van oudsher het *schependomrecht*, dat – evenals het thans bestaande versterfrecht – representatie of plaatsvervulling toestond. Dat wil zeggen dat wanneer de grootouders stierven het erfdeel dat oorspronkelijk voor een overleden zoon of dochter was bestemd, automatisch overging op diens bloed- of aanverwanten. In agrarische gebieden, vooral in Friesland, hanteerde men het *aasdomrecht*, dat plaatsvervulling verhinderde; op die manier werd landversnippering voorkomen.
- 6 Burgerlijk Wetboek 4, art. 2 lid 1. Overigens levert het vraagstuk van de zogenaamde *commorientes* (personen die erfgenaam van elkaar zijn, en van wie niet kan worden vastgesteld wie van hen onder bepaalde omstandigheden het eerst is overleden) in de praktijk nog steeds problemen op. Voorafgaand aan de invoering van het Nieuw Burgerlijk Wetboek in 2003 is voorgesteld om te bepalen dat ook bij zekerheid van volgorde van overlijden geen verkrijging krachtens erfrecht plaatsvindt als de erfgenaam de erflater slechts gedurende korte tijd overleeft. Omdat Nederland gebonden is aan internationale verdragen is dit vooralsnog onmogelijk. Met dank aan prof. mr. Wilhelmina M.E. Thomassen, lid van de Hoge Raad der Nederlanden, voor haar mededelingen.
- 7 Hoezeer het begrip langstlevende bij rampzalige gebeurtenissen de juridische gemoeieren kon bezighouden, blijkt uit een collegendictaat van Willem Bilderdijk dat hij in

- 1782 gebruikte bij een *privatissimum* ten huize van professor Van der Keessel. Bij een van deze colleges schetste de professor een situatie waarbij een echtpaar en hun zoon door schipbreuk om het leven kwamen, met achterlating van een andere zoon, een broer van de moeder en een zuster van de vader. Zonder uitvoering op deze casus in te gaan, is het opmerkelijk dat het in de toenmalige rechtspraktijk van belang werd geacht of de omgekomen zoon een jong (*impuberes*) of ouder (*puberes*) kind was. In het eerste geval werd aangenomen dat het kind vóór de ouders was verdronken en in het tweede geval pas daarna. Daarbij was de professorale overweging dat jonge kinderen in het 'gewone leven' vaak voor hun ouders stierven, terwijl volwassen kinderen hun ouders meestal overleefden. Zie Heleen C. Gall, *Willem Bilderdijk en het privatissimum van professor D.G. van der Keessel* (Den Haag/Leiden 1986) 17-18, 37-44. Met dank aan P.J.M. de Baar, die mij op deze uitgave wees.
- 8 Hendrik van Struijk werd op 20 november 1735 te Noordwijk gedoopt. Zijn verjaardag viel dus ongeveer samen met de geboorte van zijn Haagse kleindochter op 15 november 1806, waardoor viering ervan in familiekring wellicht niet mogelijk was geweest. Elisabeth M. de Bordes werd op 23 januari 1729 in de Amsterdamse Westerkerk gedoopt en zou dus in de loop van de maand verjaren. Iets later was Leentje van Struijk (3 februari 1774) aan de beurt. Behalve de geboorte van de kleindochter waren er dus nog meer redenen voor het organiseren van een familiefeestje.
 - 9 Arti Ponsen, "Delfs Welvaaren". Een analyse van de toedracht van de kruitramp en een poging tot beantwoording van de schuldvraag', in: Ponsen en Van der Vlist, *Het fataal evenement*, (44-101) 68.
 - 10 Maria van Nood werd gedoopt op 4 juni 1777 en was een dochter van Nicolaas van Nood en Jannetje de Mikker. Haar vader was portier van het Statencollege aan de Cellebroersgracht en werd na zijn dood in 1801 in die functie opgevolgd door zijn weduwe. In de boedel van Hendrik van Struijk werd een schuldbekentenis van f 30 aangetroffen, gedateerd 21 oktober 1806 ten laste van de weduwe Claas van Nood. Bij de afwikkeling van de nalatenschap verklaren de bewindvoerders dat men niets heeft ontvangen en dat *daarvoor ook nietwes te wachten* [is]. Dat kan goed kloppen, want de weduwe stierf op 13 augustus 1808. Overigens werd na de ramp aan de erven van de *gewesene dienstmeid* Maria van Nood f 12.10.- aan loon uitgekeerd. ONA inv.nr. 2648, notaris Booy, akte 66 fol. 771v-772.
 - 11 Vermoedelijk was het lijk van Johanna van der Nat zo ernstig verminkt dat het aanvankelijk voor een ander slachtoffer werd aangezien. Eén van de vrouwelijke slachtoffers kon niet worden geïdentificeerd. Pas in 1815 werd Johanna bijgeschreven in het Register van Aangegeven Lijken (zie ook noot 15).
 - 12 De naam van de dienstbode die het drama overleefde, was tot voor kort onbekend en is pas tijdens het onderzoek voor dit artikel aan het licht gekomen. De *keukenmeid* Aagje van der Meer (1772-1819) wordt namelijk enkele malen genoemd in de *Staat van Uitgaven* vanwege de nalatenschap van Hendrik van Struijk en Elisabeth Maria de Bordes (ONA inv.nr. 2648, notaris F. Booy, akte 67 fol. 771v-772, 774v en 776). De beide echtelieden hadden op 26 juli 1806 (ONA inv.nr. 2645, akte 43 fol. 16v) in een codicil bepaald dat na hun overlijden de dienstboden een legaat (of een *rouw*, zoals men dat noemde) van f 100 zouden

ontvangen, plus f 25 voor ieder jaar dienstverband. Bovendien zouden zij de dagelijkse kleding van hun werkgevers krijgen. Inderdaad nam Aagje in 1809 en 1810 de beloofde kleding en legaten in ontvangst (zie noot 36). Boven het legaat van f 100 ontving ze 4 x f 25 aan 'dienstgeld', waaruit blijkt dat ze sinds 1803 bij de familie Van Struijk werkzaam was. Bij notaris Booy compareerde ze als *meerderjarig en ongehuwd, gewoonnd hebbende als dienstmeid bij den Heer Hendrik van Struyk* en verklaarde zij *dat de andere dienstmeid* [Maria van Nood] *van de Heer en Jufvrouw van Struyk met dezelve te gelijker tijd onder den Algemeenen Ramp van den 12e January 1807* [was] *omgekomen* (ONA inv.nr. 2646, akte 24 en inv.nr. 2647 akte 7).

De erven Van Struijk waren coulant en betaalden Aagje tot 1 mei 1807 door. Omdat zij door de ramp dakloos was geworden, werd ze ten laste van de erfboedel ondergebracht bij een zekere weduwe Boerman in Alkemade, die daarvoor f 24 aan kostgeld ontving. Een verklaring voor de welwillendheid van de nabestaanden zou kunnen zijn dat Aagje, hoewel gewond en psychisch ontredde, op 15 januari een belangrijke rol speelde bij de identificatie van de slachtoffers (Nationaal Archief, Notarieel Zuid-Holland voor 1843, inv.nr. 6328, notaris J.G. Cramerus, akte 46, 3 maart 1808). Vervolgens werd zij een maand verpleegd in het Caeciliagasthuis, waar ze na haar genezing (?) als inwonend dienstbode werd aangesteld. Daar is ze op 4 februari 1819, nog altijd ongehuwd, overleden. Kennelijk viel Aagje goed in de smaak bij haar leidinggevende Hermina Mulder, de binnenmoeder van het Gasthuis, die haar in 1812 en 1817 met f 200 legateerde (NNA inv.nr. 201, notaris J.P. van Klinkenberg Dozy, akte 181, 207

en akte 109). Vlak voordat Aagje van der Meer stierf, vermaakte ze aan haar nichtje Mietje van Grieken *f 100 alsmede mijn goude ketting en dito boot* (NNA inv.nr. 209, notaris J.P. van Klinkenberg Dozy, akte 13). Mogelijk is dit hetzelfde sieraad dat in 1807 in de puinhopen werd gevonden en in de boedelbeschrijving van Hendrik van Struijk wordt vermeld als *Van de meiden – een goude ketting met een juweel bootje* (ONA inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 43 fol. 91v, 11 juli 1807).

Volgens haar overlijdensakte zou Aagje van der Meer op 40-jarige leeftijd zijn gestorven, maar dat is onjuist. In werkelijkheid was ze zes jaar ouder en afkomstig uit Alkemade, waar ze op 26 oktober 1772 werd gedoopt als dochter van Gerrit Janse van der Meer en Marijtje Leenderse Steenvoorden. Aagje van der Meer is begraven op de begraafplaats aan de Groenesteeg (graf 007).

- 13 Dat de dienstbode er psychisch zeer slecht aan toe was, blijkt uit het volgende bericht: *Voor vier weken inbesteding* [in het Caeciliagasthuis] *van de door de ramp krankzinnig geworden Aagje van der Meer, van 10 Maart tot 10 april 1807 [...] f 7.4.-*. Voor haar vervoer per koets (naar of van Alkemade?) werd 12 stuivers betaald. Zie *Algemeene Rekening*, Staat van Uitgaaf no. 11 betreffende de *Verzorging van volslagen gebrek lijdenden*.
- 14 Zie ook: *Kort en voorloopig berigt wegens de verschrikkelijke verwoesting der stad Leyden, door het springen van een schuit met buskruit geladen, liggende in de gragt van het Rapenburg, op Maandag den 12 Januarij 1807* (Rotterdam [1807]).
- 15 Rond de registratie van de slachtoffers in het huis van Hendrik van Struijk is verwarring ontstaan. Dat begon al met de opgave van Jacobus van Hengel, die meedeelde:

ook zyn nog behalven de 10 hier opgenoemde nog 3 [zynde Dienstboden] omgekoomen op den noodlottigen dag van 12 January 1807, dus 13 Lyken in dat huys. Zie het Archief van de Ramp inv.nr. 48, bijlage 13. Maar deze mededeling klopt niet, want op de dodenlijst ontbreekt de naam van het achternichtje Maria Jacoba Opstal, terwijl de dienstbode Aagje van der Meer de ramp had overleefd. Waarom Van Hengel het meisje Opstal niet noemde is onduidelijk. Omdat zij pas enkele minuten voor de explosie en mogelijk onaangekondigd het huis van haar oudoom bereikte, was hij misschien onbekend met haar aanwezigheid. Bovendien werd haar lijk als enige overgebracht naar het Oudemannenhuis (zie Nationaal Archief, Notarieel Zuid-Holland vóór 1843, inv.nr. 6328, notaris J.G. Cramerus, acte 46 fol. 3, 3 maart 1808).

Op 19 januari berichtte de *Leydse Courant* dat in huize Van Struijk de volgende personen waren omgekomen: *de Heer van Struyk en zyne Vrouw, zyne Dochter met haar man den Heer P. Rietmulder, hun Kind, 8 weken oud, en de Baker van hetzelfde; Mejufvr. G.P. van Hengel, Wed. van de Heer J. Populeus, Mejufvr. Maria Rietmulder, Jacoba Opstal, Dochtertje van Mejufvr. de Wed. Opstal, Mejufvr. De Zoete met haar Nicht, Mejufvr. Revee, als mede de Dienstmeid Maria van Noodt en een schoonmaakster; de andere Meid is op eene zeer wonderlyke wyze den dood ontworsteld, zynde over de daken der Huizen geklommen, deerlyk gekwetst aan Armen, Hals en Gezicht, doch zal denkelyk herstellen.* Ook in het Register van Aangegeven Lijken wordt niemand van het omgekomen dienstpersoneel bij name genoemd en wordt slechts melding gemaakt van *2 onbekende Vrouwenpersonen*. Jaren later, in 1815 en 1816, wordt aan dit

bericht toegevoegd: *Waarvan eene naderhand gebleken is te zyn Johanna van der Nat, huisvrouw van Abraham Vilijn* [zie de Notulen van 14 February 1815 van de Prov. Regering]. *De tweede is erkend te zyn Anna Catharina Martijn, welke als Baakster van het kind van de Heer Rietmulder zich op het Jagt bevond op den 12e January 1807 in het Rapenburg* [zie de Notulen van H.H. Burgemeesteren van 11 April 1816]. Volgens de aantekening bevond Anna Catharina Martijn zich op het moment van de ramp dus niet in het huis, maar op het aangemeerde speeljacht. Mogelijk zag men daarom aanvankelijk een ander verminkt lijk (dat van Johanna van der Nat?) aan voor dat van de baker. De genoemde notulen (SA II inv.nr. 664 fol. 33 en SA III inv.nr. 21 fol. 24v) geven helaas geen nadere toelichting. Maar hoe het ook zij: de twee kinderen van Johanna van der Nat, Celia en Jacobus Martinus Vilijn, werden op 2 maart 1807 in het H.G. Weeshuis geplaatst.

De uiteindelijke dodenlijst luidt als volgt: Hendrik van Struijk en zijn echtgenote Elisabeth Maria de Bordes, Pieter Rietmulder en zijn echtgenote Johanna Magdalena van Struijk, hun dochtertje Adriana Maria Willemina Rietmulder, Maria Rietmulder, Maria Jacoba Opstal, Gerarda Philippa van Hengel, Geerttruida Lucia Soetens-Doublet en haar nicht Petronella Geerttruida de Ravéy, de baker Anna Catharina Martijn, de dienstbode Maria van Noodt en de schoonmaakster Johanna van der Nat. In totaal waren er in huize Van Struijk dus dertien personen omgekomen en dit getal komt overeen met alle daarop betrekking hebbende berichten. In Henk Reitsma en Arti Ponsen, 'Van Donderslagh tot Fireworks. De kruitramp natuurwetenschappelijk belicht', in: Ponsen en Van der Vlist,

- Het fataal evenement*, (102-141) 126 is, sprake van veertien doden, omdat daarin abusievelijk Maria Jacoba Wassenberg is meegeteld.
- 16 In hetzelfde (dubbel)graf vonden behalve Hendrik van Struijk en zijn vrouw ook zijn dochter Leentje, haar man Pieter Rietmulder en hun kindje, alsmede Maria Rietmulder en Maria Jacoba Opstal (foutief vermeld als *Magdalena* Jacoba Opstal) een laatste rustplaats. Zie het Archief N.H. Kerkvoogdij inv.nr. 759 fol. 104v, 17 januari 1807. Met dank aan P.J.M. de Baar, die mij op deze bron attendeerde.
 - 17 ONA inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 43 fol. 19 e.v. Tevens bepaalde Hendrik van Struijk in een *clausule reservatoir* dat zijn graf nooit geopend mocht worden. Daarom had hij zijn laatste rustplaats voor honderd jaar laten *verboeken* (dat wil zeggen dat hij voor een eeuw de eigendomsrechten had betaald).
 - 18 Ibidem, fol. 92v. Op 9 juli 1807 verklaren N.J. Obbens, M. van Struijk, G. Salomon en T. van Bergen *dat alle effecten en contanten zijn gevonden in de ijzere kist, alsmede de verdere goederen welke door onderscheidene personen van op de grond of onder de puinhoop van 't voorsz. ingestorte huis zijn geborgen*.
 - 19 ONA inv.nr. 2648, notaris F. Booy, akte 66 fol. 770, 20 oktober 1810.
 - 20 Achtereenvolgens verschenen bij notaris F. Booy op 27 januari 1807 Nicolaas Josua Obbens, op 28 januari J. van Hengel en H. de Keyzer, op 29 januari A.J. de Bordes, op 31 januari J. van Struijk, A. d'Ailly en H.G. van Kessel, op 2 februari G.A. Huygens, op 3 februari G. Salomon, J.M. Huygens en C.N. Olyphant, op 13 februari A.H. Huygens en op 8 mei de procureur Jacobus Scheltus voor de kinderen La Lau en Opstal (ONA inv.nr. 2648, akte 66 fol. 705-708v, 20 oktober 1810).
 - 21 De voormalige meesterlijndraaier Maarten van Struijk stierf op 28 oktober 1805 te Noordwijk. Voor zijn nalatenschap zie ONA inv.nr. 2644, notaris F. Booy, akte 1, 20, 35, en 35a, 4 januari, 22 maart en 7 juni 1806.
 - 22 ONA inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 43, fol. 23-28. Het eerder gemaakte testament dateerde van 28 november 1792 (ONA inv.nr. 2437, notaris J. van den Broeck, akte 60).
 - 23 Dat waren de twee kinderen van zijn broer Jan, neef en nicht Maarten en Jannetje van Struijk. Verder de drie dochtertjes van de overleden neef Maarten Opstal en jonkvrouw Catharina Magdalena ('Cato') Deutz, een familierelatie van Elisabeth M. de Bordes. Hendriks schoonzuster Gerarda Philippa van Hengel en nicht Anna Hendrina Huygens zouden een erfenis onder voorwaarde van *fideicommis de residuo* ontvangen. Dat hield in dat vooraf werd bepaald aan wie het erfdeel na overlijden van de erfgenaam zou vervallen. Alle genoemden werden ieder voor f 10.000 gelegateerd, behalve de drie nagelaten kinderen van Maarten Opstal, die gezamenlijk met f 4.000 werden bedacht.
 - 24 Men verklaarde *dat het volgens alle gronden van regtelijke presumptie* [terechte vooronderstelling] *daar voor moet worden gehouden dat Hendrik van Struyk geweest is de langstlevende van alle de voornoemde slagtoffers op den 12. January voorschreven*. (ONA, inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 6 fol. 11-12, 20 februari 1808).
 - 25 ONA, inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 6 fol. 13, 20 februari 1808.
 - 26 Ibidem.
 - 27 In werkelijkheid claimde Van Kessel de gehele erfenis van Maria Rietmulder, waarbij hij redeneerde dat het slachtoffer oor-

- spronkelijk twee erfgenamen had, te weten haar broers Willem en Pieter. Van Kessel was van mening dat zijn vrouw Adriana Rietmulder als plaatsvervulster van haar vader Willem hoe dan ook recht had op de halve erfenis, maar door de dood van haar oom Pieter eveneens op diens erfdeel. Met betrekking tot de nalatenschap van de weduwe Gerarda Philippa Populeus-van Hengel beweerde Van Kessel dat Leentje van Struijk volgens het geldende versterf-recht in de plaats kwam van haar moeder Anna Hendrina van Struijk-van Hengel, de eerder overleden zuster van de weduwe. Daarom zou volgens Hendrik van Kessel deze nalatenschap verdeeld moeten worden tussen Jacobus van Hengel en zijn vrouw Adriana Rietmulder als nabestaande en universeel erfgenaam van Leentje van Struijk (ONA inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 6 p. 13-16, 20 februari 1808).
- 28 ONA inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 6, 20 februari 1808.
 - 29 Nationaal Archief, Notarieel Zuid-Holland vóór 1843, inv.nr. 6328, notaris J.G. Cramerus, akte 46, 3 maart 1808. De zes Noordwijkse werklieden die de verklaring aflegden waren Johan Jacob Schäffer, Dirk van den IJkel, Jacobus van Egmond, Nicolaas Michel, Jacob Koelewijn en Machiel Busing.
 - 30 ORA inv.nr. 86, Register van Civiele Zaken, dl. CCC akte 122, 19 maart 1808. De drie uitvaartverzorger waren Benjamin Bisschoff, Helena Guitoneau en Susanna Konijnenberg.
 - 31 Volgens onderhandse akte van 18 december 1809. Zie ONA inv.nr. 2648, notaris F. Booy, akte 66, fol. 790v-710, 20 oktober 1810.
 - 32 Met de 25 erfgenamen zijn alleen degenen bedoeld die *ab intestato* erfdien; daarboven waren er nog acht personen die een uitke-ring ontvingen krachtens het prelegaat. Vijf daarvan erfdien volgens beide regelingen, zodat er in totaal 28 erfgenamen waren. Alle gehuwde vrouwelijke erfgenamen werden vertegenwoordigd door hun genoemde echtgenoten; behalve Adriana Keyser-Opstal die haar zaken liet behartigen door Pieter Douw. De notaris-procureur Jacobus Scheltus trad op voor de minderjarige kinderen van de overleden neef Maarten Opstal en nicht Johanna Magdalena La Lau-Opstal.
 - 33 Jan van Struijk overleed op 24 maart 1810 te Noordwijk, waarna zijn erfdeel overging op zijn zoon en dochter, Maarten en Jannetje van Struijk.
 - 34 Adriana W. M. Rietmulder werd op 16 juni 1810 in de Grote Kerk te Den Haag begraven.
 - 35 Art. 4 van het op 5 oktober 1807 door Lodewijk Napoleon vastgestelde 'Reglement van Schâvergoeding voor de Ingezetenen van Leyden' luidde: *Er zal geene schadevergoeding wegens de ramp den 12 Januarij 1807, de Stad Leijden getroffen, genoten worden, door erfgenamen, die hetzij ex testamento, het zij ab intestato (de Erfgenamen in de opgaande en nedergaande Linie uitgezonderd) zijn gesuccedeerd aan Personen, bij gemelde ramp omgekomen, voor zoo ver de Personen, welke voor hen geroepen waren tot de Erfenissen, hetzij ex testamento hetzij ab intestato, mede aan de gevolgen van de ramp zijn omgekomen.*
 - 36 Het zou te ver voeren om alle teruggevonden goederen te beschrijven; de boedelbeschrijving beslaat maar liefst 62 tweezijdig beschreven pagina's. Om toch een indruk te geven, vermelden wij hier de van Elisabeth Maria de Bordes afkomstige kledingstukken die de dienstbode Aagje van der Meer als legaat ontving: *9 daagsche witte vrouwenrokken, 3 witte baye* [baaien]

- dito, 2 witte gestikte dito, 1 witte rok met bloemen geborduurt, 5 witte vrouwemantels, 2 dito dito jakken, 8 dito dito dito, 1 dito piké mantel, 2 catoene dito, 4 witte vrouwebroeken, 6 dito dito borstrokken, 4 dito dito dito, 4 bone dito dito, 20 vrouwehemden, 8 witte catoene doekjes, 2 dito dito, 7 fijteltjes, 5 witte lindense schorten en eenige lubbens en strooken, 8 vrouwezakken en eenige ondermussen [mutsen] en kappen, 7 mutsen en 5 kappen, 12 paar witte kousen, 3 vrouwemutsen, 1 swart hoedje en cales, 1 wit schort, 3 paar zeeme en 1 paar geknoopte handschoenen, 1 catoene vrouwejapon, 4 vrouwejaponnen, 1 zijde japon & rok.*
- 37 De nog bruikbare kledingstukken en het onbeschadigde linnengoed werden verzameld en door een *cruyer* naar diverse wasvrouwen vervoerd. Zo werd aan *de vrouw van Welters* f 22.18.- betaald voor het waschen van eenig linnengoed, aan Petronella le Roi f 50.7.8 en aan de bleker W. Kuypers f 7.10.- (ONA, inv.nr. 2648, notaris F. Booy, akte 66, fol. 770v, 20 oktober 1810).
- 38 ONA inv.nr. 2645, notaris Booy, akte 43 fol. 66-83, 09 en 11 juli 1807.
- 39 Overigens schijnen veel brandhaarden onmiddellijk te zijn geblust door het opspattend grachtwater als gevolg van de enorme luchtdruk. Een anonieme schrijver verhaalde: *Toen het schip sprong wierd de gragt voor een ogenblik geheel droog gemaakt, en 't water wierd met kracht en overvloed, ter weerszijde over de ruïnen heen gesmeten, veel ligt is hier door op vele plaatsen het ontstaan van brand verhinderd geworden.* Uit: *Bijzonderheden van Leijdens ongeval op den 12 Januarij 1807. Vervat in eenige gemeenzame brieven; verrijkt met een platte grond van de uitgestrektheid der verwoesting* (Amsterdam 1807) 52.
- 40 Rekening en verantwoording van de boedel van Pieter Rietmulder, ONA inv.nr. 2648, akte 66, 20 oktober 1810.
- 41 Zie voor Maria Rietmulder ONA inv.nr. 2717, notaris Th. van Bergen, akte 5, 16 januari 1807, akte 28, 23 februari 1807 en inv.nr. 2721 akte 102, fol. 903, 20 oktober 1810.
- 42 ONA inv.nr. 2717, notaris Th. van Bergen, akte 58 fol. 2, 12 juni 1807 en SA II inv.nr. 6618, Bonboek West Nieuwland, fol. 129v en 142. Overigens hebben de twee huurders de ramp overleefd; ds. Aitton en de weduwe De Miere (of Dermiere) overleden resp. op 29 september 1819 en op 15 augustus 1833. Volgens de onbekende auteur van *Bijzonderheden van Leijdens ongeval* (p. 42) zouden de resten van het geruïneerde huis, samen met de twee naastgelegen panden op de hoek Rapenburg/Koepoortgracht wegens instortingsgevaar op 18 januari omver zijn gehaald.
- 43 Voor het levensbericht van W.A. van Hengel zie het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, jrg. 1871, pp. 175-240. De ramp, waarbij zijn oom en tante Hendrik van Struijk en Gerarda Ph. van Hengel omkwamen, maakte diepe indruk op hem en was aanleiding voor het maken van het gelegenheids-gedicht 'Hulde aan God wegens de rampzalige Verwoesting in de Stad Leyden, voorgevallen den 12 January dezes Jaars 1807'. Met dank aan Arti Ponsen die mij op dit gedicht opmerkzaam maakte.
- 44 Het *doodskleed* (ook wel *pelle* genaamd) was een kleed waarmee de lijkist volgens eeuwenoude traditie werd afgedekt. Van oudsher bezat het H.G. Weeshuis het exclusieve recht om de kleden te verhuren en werden ze kennelijk door weeskinderen bij het sterfhuys bezorgd. De eveneens gehuurde rouwmantels werden afgeleverd door de *mantelknegt*, de knecht van het voormalige gilde van de Rouwmantel-

- verhuurders.
- 45 Zie voor Gerarda Philippa van Hengel ONA inv.nr. 2717, notaris Th. van Bergen, akte 6, 20 januari 1807, akte 58, 12 juni 1807 en inv.nr. 2721, akte 101, 20 oktober 1810.
 - 46 Voor de stukken betreffende de nalatenschap van de drie dames zie ONA inv.nr. 2717, notaris T. van Bergen, akten 75, 76, 77, 110 en 111 en het Archief van de Weeskamer inv.nr. 33380 A t/m G.
 - 47 Zie noten 34 en 35.
 - 48 In tegenstelling tot voorheen viel de opbrengst van de successiebelasting sinds 1 januari 1806 geheel toe aan de nationale schatkist. Omdat er nog meer vermogende Leidenaars aan het Steenschuur waren omgekomen, moet de belastingopbrengst aanzienlijk zijn geweest.
 - 49 ONA inv.nr. 2648, notaris F. Booy, akte 66 fol. 778-778v en akte 67, fol. 824-825v, 20 oktober 1810. De bewindvoerders Obbens, Salomon, Van Struijk, Van Kessel en de twee notarissen Van Bergen en De Bras declareerden respectievelijk 1.391, 1.168, 1.452, 1.478, 1.219 en 1.546 gulden. Jacobus van Hengel ontving 485 gulden. Dat de meeste heren, sprekend over declaratiegedrag, het klappen van de zweepkenden is niet verwonderlijk. Ook de erfgenamen Maarten van Struijk en Nicolaas Obbens waren (resp. in Noordwijk en in Amsterdam) als notaris werkzaam.
 - 50 Naar Romeins recht mocht degene die belast was met de uitkering van een fideicommiss $\frac{1}{4}$ gedeelte houden, de zogenaamde *trebellianieke* portie. Hendrik van Struijk wilde daar niets van weten: *Verbiedende hij Heer Testateur in allen gevallen wel expresselijk den aftrek der honderdste en andere meerdere of mindere Penningen, als mede den aftrek der Trebellianique en andere in Regten bekende portien.* ONA inv.nr. 2645, notaris F. Booy, akte 43 fol. 2, 23v en 24v.
 - 51 Het kleinste erfdeel wordt niet genoemd, maar kan berekend worden. Nicolaas J. Obbens, die de familie De Bordes vertegenwoordigde, ontving ruim f 5.506. Deze som kwam toe aan de nakomelingen van één nicht en twee neven van Elisabeth M. de Bordes, waartoe het bedrag eerst in drieën werd gedeeld om vervolgens te worden verdeeld onder de respectieve nakomelingen. De acht kinderen van de overleden neef Philip de Bordes ontvingen ieder dus $(5.506 : 3) : 8 = f$ 229.8.3.
 - 52 De rente bedroeg f 1.362.9.8. Voor de uitkering van de prelegaten: NNA inv.nr. 353, notaris J. Scheltus, akten 20-24, 29 en 36.
 - 53 De beruchte tiërcering werd door Napoleon ingevoerd om een staatsbankroet te voorkomen. De maatregel hield in dat voortaan nog maar over één derde van de staatsleningen rente werd uitbetaald, terwijl van aflossing geen sprake was. Na 1813 veranderde er niet veel; in die zin dat tweederde van de uitstaande leningen werd bijgeschreven in het Grootboek Uitgestelde Schuld waarover geen rente en aflossing werd betaald. Via loting werd jaarlijks mondjesmaat een deel bijgeschreven in het Grootboek Werkelijke Schuld en daarvoor golden normale rente- en aflossingscondities. Vanzelfsprekend leidde deze gang van zaken tot een forse vermogenswaardedaling. Dat bleek bijvoorbeeld toen Jacobus van Hengel op 5 november 1818 overleed. In zijn nalatenschap bevond zich een obligatie ten laste van de Kerkmeesteren der Hoofdkerken binnen Leiden, groot f 3.000. Deze uit 1788 daterende obligatie was afkomstig uit de nalatenschap van zijn zwager Hendrik van Struijk, maar bleek inmiddels te zijn afgewaardeerd op f 1.560 (zie NNA, Thomas van Bergen, dl. 65 fol. 445v, 28 juli 1819).

Dat is onze toren niet

Eigendom en onderhoud van de torens op de Marekerk, de Hooglandse kerk en de Pieterskerk

L. Barendregt

Na het einde van het Ancien Régime, waarbij kerk en staat werden gescheiden, werd in de Nederlandse Staatsregeling van 1798 een vorm van constitutie opgesteld die kracht van wet kreeg. In het 6de additionele artikel ervan werd onder meer bepaald dat de kerkgebouwen in eigendom overgaan naar de kerkelijke gemeenten met uitzondering van de torens die daaraan zijn gehecht: die blijven eigendom van de burgerlijke gemeenten.¹ Deze regeling is niet altijd toegepast en soms niet correct uitgevoerd. Dat leidt heden ten dage nog tot discussies. Daarover wordt zo af en toe in de schrijvende pers bericht als het gaat over gerechtelijke procedures die betrekking hebben op de vraag wie nu wel de eigenaar/eigenaresse is van torens bij kerkgebouwen in het noorden des lands. Een eerste stap is nu gezet doordat de Hoge Raad daaromtrent een uitspraak heeft gedaan.² Diezelfde Raad had zich in 1847 al eens uitgesproken over een toren die zich op het dak van een kerkgebouw in Breda bevond, de zogenaamde Markedaalse toren.³ Zij bepaalde toen dat het 6de additionele artikel niet van toepassing is op torens welke óp de kerken staan, waardoor die kerken niet kunnen worden afgebroken zonder dat ook de torens aan sloop niet kunnen ontkomen. Op welke gronden deze beslissing steunt blijkt niet uit het arrest.

De relevantie van de beantwoording van de vraag is overigens vrijwel steeds gelegen in het vaststellen van wie onderhoudsplichtig is. Ook Leiden is, nadat er vele decennia daaromtrent geen verschil van mening was, rond het midden van de 19de eeuw aan de beantwoording van die vraag niet ontkomen.

Mr. ir. L. Barendregt is adviseur van het College van Kerkrentmeesters van de Protestantse Gemeente te Leiden.

De Marekerk.

Gemeente geen eigenaar van de toren van de Marekerk

Waarschijnlijk naar aanleiding van verontrustende berichten van omwonenden met betrekking tot zichtbare gebreken aan de toren van de Marekerk stelden de gemeentearchitect, J.W. Schaap, en de kerkelijk opziener der gebouwen van de Nederduits Hervormde Gemeente in mei 1863 tezamen een onderzoek naar eventuele gebreken aan het kerkgebouw in. Wat zij zoal tegenkwamen was niet gering: de toren stond uit het lood, mogelijk als gevolg van verrotte muurplaten, terwijl de acht hoofdspanten gescheurd en uit elkaar getrokken waren, waardoor de koepel dreigde in te zakken.⁴ Mogelijke verontrustende berichten waren kennelijk niet ongegrond.

In zijn rapport terzake⁵ merkte de gemeentearchitect op dat dak en toren van het kerkgebouw één geheel vormen en dat daarom eventuele herstelkosten door de burgerlijke en kerkelijke gemeente gezamenlijk moeten worden gedragen. Hij raamde die kosten op f 4.000 tot f 4.200 gulden.

Het feit dat de burgerlijke en de kerkelijke gemeente samen inspecteerden wijst er al op dat de heersende gedachte was dat de burgerlijke gemeente iets met het onderhoud van de toren van doen had. Dat blijkt ook uit de omstandigheid dat in de jaren tussen het begin van de 19de eeuw en 1864 meermalen ten laste van de burgerlijke gemeente uitgaven zijn gedaan voor onderhoud en herstelling van de torens op de Pieterskerk, de Hooglandse kerk en de Marekerk.⁶ Ook burgemeester en wethouders waren kennelijk die mening toegedaan, want op de (ontwerp)gemeentebegroting voor het jaar 1864 werd een bedrag van f 2.250 opgenomen voor het herstel van de toren van de Marekerk.

Tijdens de behandeling van die begroting in de vergadering van de gemeenteraad op 29 oktober 1863 werd echter de onderhoudsplicht van de gemeente betwist.⁷ Waarom zouden wij die toren (moeten) onderhouden? Burgemeester en wethouders zegden de raad toe een onderzoek naar die plicht in te stellen.

In de rapportage van hun onderzoek⁸ erkende het College van burgemeester en wethouders vooreerst dat er steeds, bij zowel de burgerlijke als kerkelijke gemeente, vanuit werd gegaan dat de burgerlijke gemeente de eigendom van de torens van de Leidse kerken bezat en onderhoudsplichtig daarvoor was. Deze opvatting was geheel gestoeld op het 6de additionele artikel van de Staatsregeling van 1798. Vervolgens vroeg het College zich af of dit wel een terechte interpretatie van dat artikel was: het overwoog dat niet alle torens eigendom van de gemeente verklaard werden, maar alleen die welke aan de kerkgebouwen waren gehecht. Zij zagen voorts een toren als een object dat naast het kerkgebouw staat,

met andere woorden een eigen fundering heeft, en daarmee wel verbonden is, daaraan gehecht, dan wel geheel los staat van het kerkgebouw. Eén van de twee torens van de Hooglandse kerk, die aan de Nieuwstraat, is een voorbeeld van het eerste en is dus terecht in eigendom van de gemeente.

De toren van de Marekerk staat echter op het dak van het gebouw en was daarom naar de mening van het College helemaal geen toren in de zin van de Staatsregeling. In hun visie zagen zij zich gesteund door het al eerder genoemde arrest van de Hoge Raad van 19 maart 1847 met betrekking tot de zogenaamde Markedaalse toren, waarin deze bepaalde dat ingevolge de Staatsregeling van 1798 alleen torens die aan de kerkgebouwen waren gehecht, dat wil zeggen een object op zichzelf en met het kerkgebouw verbonden, aan de burgerlijke gemeente waren gebleven.

Het College kwam uiteindelijk tot de conclusie dat de burgerlijke gemeente geen eigenaar van de toren was en (dus) ook geen onderhoudsplicht had⁹ en stelde de gemeenteraad voor het rapport in handen te stellen van een door de raad te benoemen commissie.¹⁰ De raad stemde daarmee in en in haar vergadering van 7 mei 1864 werd die commissie benoemd.¹¹ Dat ging niet helemaal van een leien dakje, want het gekozen lid mr. H.P.J. Tollens wenste om privé-redenen niet in de commissie zitting te nemen. De burgemeester, mr. D. Tiboel Siegenbeek, nam zitting in zijn plaats, zij het contrecoeur.¹²

De commissie bracht al op 13 augustus 1864 haar rapport, Memorie genoemd, uit.¹³ Zij merkte in de aanvang daarvan reeds op dat zij vruchteloos gezocht had naar stukken van oudere dagtekening, die mogelijk zouden afwijken van wat de Hoge Raad bij arrest van 19 maart 1847 besliste en waarop burgemeester en wethouders hun zienswijze grondde. Het rapport onderschreef dan ook uiteindelijk de conclusie van het College: de gemeente is geen eigenaar en heeft geen onderhoudsplicht. Het rapport werd vervolgens aan de raad voorgelegd.¹⁴ Wethouder Stoffels merkte bij de behandeling daarvan in de raad op dat, hoe dan ook, er in 1864 vanwege de burgerlijke gemeente niets meer gedaan kon worden, omdat in de financiële middelen niet was voorzien. Hij wees er echter op dat er ooit aan het herstel van de toren zou moeten worden begonnen en als de burgerlijke gemeente dat niet zou doen, dan zou het kerkbestuur waarschijnlijk de toren laten afbreken en 'dat zou toch jammer zijn'. Het lid Tichler stelde nog een eventuele instorting van de toren aan de orde. De voorzitter kapte dat af: wij zijn geen beheerders van het gebouw. De raad stemde dan unaniem in met de conclusie van het rapport.

Het exploit

Aan de toren (en het dak) werden geen herstellingen verricht, terwijl de toestand ervan steeds slechter werd. Zo slecht, dat op 20 maart 1869 de deurwaarder A. Francken, namens negen eigenaren van eigendommen rond de Marekerk, zowel de burgerlijke als de kerkelijke gemeente bij exploit verzocht te voorzien in de onderhoudstoestand van de toren, gelet op de gevaarlijke toestand die tot instorting zou kunnen leiden. Bovendien werden zij al bij voorbaat aansprakelijk gesteld voor de kosten van het herstel van schade in dat geval.¹⁵

De Gemeentecommissie van de Nederduits Hervormde Gemeente nam dit exploit voor kennisgeving aan.¹⁶ Het schudde de gemeente Leiden, weliswaar wat laat maar toch, wel wakker, want burgemeester en wethouders nodigden de Gemeentecommissie uit om op maandag 7 juni 1869 te 14.00 uur in de B en W-kamer van het stadhuis hierover een conferentie te houden.¹⁷ Aan deze uitnodiging werd gevolg gegeven.¹⁸ Aangenomen moet worden, gelet op de brief van 26 oktober 1869 van de Gemeentecommissie aan het College, dat, naar aanleiding van het gesprek op 7 juni 1869, het College bij brief d.d. 3 juli 1869¹⁹ de Memorie van 13 augustus 1864 aan de Gemeentecommissie had toegezonden en haar had uitgenodigd om zich daarover uit te laten.

In de vergadering van die commissie van 24 juli 1869 verzocht het lid, tevens voorzitter, prof. A. Rutgers gemachtigd te worden tot het uitbrengen van een rapport over de herstelling van de toren van de Marekerk; zulks naar aanleiding van de stukken toegezonden door burgemeester en wethouders bij brief d.d. 3 juli 1869. Hij kreeg die machtiging en ging aan de slag.²⁰

Rutgers was hoogleraar in de Nederlandse letterkunde en de Oosterse talen en was niet voor niets wetenschapper. Hij wist hoe de hazen lopen en wist 'Bescheiden van oudere dagtekening' op te diepen waarnaar de commissie van 1864 'vruchteloos' zocht. Met behulp daarvan zag hij kans al op 30 juli 1869 een rapport op te stellen. Pas in de vergadering van 20 oktober 1869 (als gevolg van een wijziging in het bestuur der kerkelijke goederen en fondsen²¹) bracht hij dat rapport ter tafel, vroeg ervan kennis te nemen en het aan burgemeester en wethouders te sturen. Hem werd gevraagd het rapport voor te lezen, waarna een ampele discussie volgde, besloten met een stemming. Met acht tegen één werd besloten het rapport aan burgemeester en wethouders toe te zenden.²²

Rutgers volgde in zijn rapport een beproefde methode: hij preee de raadscommissie van 1864 voor haar gedachte dat stukken van oudere dagtekening hoogst belangrijk zijn en betreunde het dat zij die niet had kunnen vinden. En dat des

temeer omdat die stukken er wel degelijk waren. Bij de Memorie plaatste hij vervolgens kanttekeningen en boorde haar uiteindelijk de grond in.

Hij betoogde vooreerst dat een interpretatie van het 6de additionele artikel van de Staatsregeling van 1798, dat slechts doelde op torens die een apart bouwwerk naast het kerkgebouw vormen en daarmee verbonden zijn, onjuist is. Ook torens óp de kerkgebouwen zijn begrepen in dat artikel. Vervolgens onderbouwde hij dat de toestand in Breda, waarop het arrest van de Hoge Raad van 1847 betrekking heeft, zo verschillend is van die in Leiden dat analoge toepassing van dat arrest op de zaak van Leiden onzin is. Ten slotte leidde hij uit de door hem boven water gebrachte stukken van oudere dagtekening af, en bewees daarmee, dat de eigendom en de onderhoudsverplichting van de torens op en naast de Marekerk, Pieterskerk, Hooglandse kerk, Vrouwekerk en Lootskerk bij de stad gebleven zijn. Kortom: Rutgers toonde in zijn wijldlopieg rapport, voorzien van vele bijlagen, onomstotelijk aan dat de eigendom en het onderhoud van de toren van de Marekerk (en op analoge wijze van de Pieterskerk, Hooglandse kerk en Lootskerk²³) nog steeds behoorde bij de burgerlijke gemeente.

Het rechtskundig advies

Burgemeester en wethouders onthielden zich van een oordeel over Rutgers rapport en stelden de gemeenteraad voor, in zijn vergadering van 16 december 1869, het rapport in handen te stellen van de commissie van 7 mei 1864 om haar eerdere rapport terzake te heroverwegen.²¹ Door het overlijden van een van de leden, juist het rechtsgeleerde lid, moest een nieuw lid worden benoemd. De raad verwachtte echter dat de commissie in haar oorspronkelijke standpunt zou volhar-den en drong aan op een deskundigenrapport. Die deskundige werd de advocaat van de gemeente, mr. H.A. Neeb.

Het lid Goudsmit leek al een beetje om te zijn, want tijdens de beraadslagingen suggereerde hij de toren aan de kerkelijke gemeente af te staan. De voorzitter repliceerde dat tijdens gesprekken met de Nederduits Hervormde Gemeente was gebleken dat men daar niet zo ingenomen was met zo'n voorstel: 'Het schijnt dat men van beide zijden er niet zeer op gesteld is den toren te bezitten.'²⁴

Het door Neeb d.d. 8 augustus 1870 uitgebrachte rechtskundig advies²⁵ kwam tot dezelfde conclusie als het rapport van professor Rutgers: de gemeente Leiden is eigenaar van de toren van de Marekerk en als zodanig tot het onderhoud ervan verplicht.

Berustte de conclusie van Rutgers nog op meerdere gronden, Neebs betoog

was geheel gericht op de onjuistheid van de interpretatie van het 6de additionele artikel van de Staatsregeling van 1798 door de Hoge Raad in zijn arrest van 19 maart 1847: hij was van mening dat die interpretatie in strijd is én met de woorden van het artikel én met de bedoeling van de wetgever.

Neeb toonde vooreerst aan dat uit de tekst van het 6de additionele artikel duidelijk blijkt dat zowel de torens die tegen de kerken waren aangebouwd, als die welke óp de kerken staan worden bedoeld.

Vervolgens leidde hij uit nog andere stukken van oudere datum de bedoeling van de wetgever af: het betreft de torens gehecht aan of óp kerkgebouwen. Zou de Hoge Raad in 1847 met deze stukken bekend zijn geweest, dan, zo meende Neeb, zou ze tot een ander arrest zijn gekomen.

Ten slotte was Neeb met Rutgers van mening dat de uitvoering van artikel 6 laatste alinea in Leiden er geen twijfel over laat bestaan dat de gemeente eigenaar en onderhoudsplichtig is.

Burgemeester en wethouders brachten het advies in de vergadering op 18 augustus 1870 ter kennis van de raad: het werd voor de leden in de leeskamer ter inzage gelegd en de commissie van 1864 boog zich er over. Deze laatste was uiteindelijk de mening toegedaan dat de conclusie van mr. Neeb behoorde te worden gevolgd: de gemeente Leiden is eigenaar van de toren van de Marekerk, althans zij is tot het onderhoud daarvan verplicht.²⁶

Bij het bezit eindigt het genot

Ook burgemeester en wethouders waren nu kennelijk overtuigd, want zij berichtten vervolgens aan de raad dat het nu wel duidelijk was dat Leiden het beheer en het onderhoud van de toren van de Marekerk had.²⁷ Gelet op de toestand waarin die toren verkeert is het, gingen burgemeester en wethouders voort, echter vervolgens zaak om snel te beslissen wat te doen om gevrijwaard te zijn van eventuele aanspraken: '[...] teneinde voor alle onheilen gevrijwaard te zijn, die uit den tegenwoordige stand van dien toren worden gevreesd'.

Leiden heeft geen enkel belang bij de toren; afbreken of verkopen het geheel dus, behoudens overdracht en bijdrage aan herstel. Die bijdrage werd in 1864 geschat op f 2.250, er vanuit gaande dat de toren zou worden behouden. Deze kosten, en nog meer, stelden burgemeester en wethouders voor als volgt te dekken. In de toren hangen drie klokken. Deze hebben in 1648, bij de bouw van de kerk, tezamen gekost f 7.892 + f 1.678 en 18 st. Ergo f 9.570 en 18 st. Vandaag de dag (1871) zouden deze drie klokken f 5.000 opbrengen. Noch bij de klok-

ken, noch bij de toren heeft de burgerlijke gemeente enig belang. Uit de f 5.000 zijn vooreerst de kosten van herstel ad f 2.250 te bekostigen en het overige kan dienen voor afkoop van toekomstige onderhoudskosten.

Het voorstel aan de raad, dat met algemene stemmen werd aangenomen, luidde dan ook de toren van de Marekerk om niet over te dragen aan de kerkelijke gemeente: daarbij verliest de burgerlijke gemeente niets en is bovendien ontlast van verdere kosten in de toekomst. Dit raadsbesluit lieten burgemeester en wethouders de kerkelijke gemeente weten.²⁸

Aangeboden diensten zijn zelden aangenaam

De Gemeentecommissie van de Nederduits Hervormde Gemeente belegde een speciale vergadering ter bespreking van het aanbod tot overdracht van de toren.²⁹ Ten behoeve van die vergadering had de opzichter van de kerkgebouwen, J.C. Rijk, de gebreken van de toren en de koepel geïnventariseerd en hij raamde de kosten ter voorziening daarin op f 6.550. De opbrengst van de drie klokken, na

De peer op de toren van de Marekerk tijdens de laatste restauratie.

af trek van de kosten voor het in gave toestand of stukgeslagen uit de toren halen raamde hij op *f* 3.000. Ergo een tekort van *f* 3.550. Daar bleef het niet bij, want Rijk raamde de kosten voor de verdere uitwendige restauratie van de kerk op *f* 7.100 en dat alles bij een niet rooskleurige financiële toestand van de kerkelijke gemeente.

De conclusie van de vergadering was dan ook dat door het voorstel van burgemeester en wethouders de Gemeentecommissie zich nu in een spagaat bevindt: bij akkoordverklaring van het voorstel zullen grote financiële problemen ontstaan, terwijl bij niet aanvaarding er moeilijk op te lossen verschillen aanwezig zullen blijken. De beslissing werd naar een volgende vergadering verschoven.

In die volgende vergadering, op 1 maart 1871, werd een uitweg voor het dilemma gevonden: de Gemeentecommissie neemt een 'beproefd en gerenomeerd' architect van buiten de stad, C. Outshoorn te Amsterdam,³⁰ in de arm om onderzoek te doen naar de gebreken en de middelen tot herstel met raming van kosten. Outshoorn liet geen gras over zijn opdracht groeien, zodat al in de vergadering van de Gemeentecommissie van 15 maart 1871 het door hem uitgebrachte rapport³¹ kon worden besproken. Samengevat was zijn oordeel dat rond de voet van de koepel, ter voorkoming van het inzakken ervan, twee ijzeren banden moeten worden aangebracht en de constructie waarop de kap rust gedeeltelijk moet worden vernieuwd, terwijl aan de kap zelf de nodige reparaties en versterkingen nodig zijn. Hij berekende de kosten van de volstrekt nodige reparaties op *f* 7.500.

Wederom stond de commissie echter voor de beantwoording van de vraag: wat nu aan de gemeente te berichten? Na ampele discussies werd bij meerderheidsbesluit besloten akkoord te gaan met het voorstel van burgemeester en wethouders onder voorwaarde van een subsidie van *f* 5.250. Dit bedrag is de som van *f* 2.250, zijnde de halve kosten als geraamd in 1863, en *f* 3.000 voor afkoop van het onderhoud. Het opstellen van een brief met deze inhoud was niet eenvoudig en een commissie ad hoc van drie leden werd belast met het concipiëren. Gelet op de zwaarte van de beslissing moest de brief ook de goedkeuring van de Commissie van Notabelen verkrijgen.

In de uitgaande brief³² werd ampel stilgestaan bij alle problemen die maar te bedenken zijn. Zo werd opgemerkt dat sinds 1863 er al zeven jaren verstreken zijn, waardoor de schade aanzienlijk is toegenomen. Herstel van de schade brengt grote kosten met zich mee, kosten die de kerk niet kan dragen nu zij met moeite financieel het hoofd boven water kan houden. Afbraak van de toren, en

daardoor ook het verdwijnen van de klokken, is een verwerpelijke gedachte.

Nodig is thans een bedrag van *f* 8.000 voor de kap en de toren en *f* 7.000 voor de kerk zelf, terwijl vervolgens op jaarlijks een bedrag van *f* 150 voor het onderhoud van de toren moet worden gerekend. Dit alles was reden om te verzoeken het aanbod te wijzigen in een bijdrage van *f* 5.250.

Hoe nu verder

De commissie van Financiën uit de raad bracht over het tegenvoorstel rapport uit. Zij was van mening dat deels tegemoetgekomen moest worden aan het verzoek om een financiële bijdrage en stelde voor die te bepalen op *f* 2.250, maar die niet uit te betalen, doch af te schrijven van lopende schuldvorderingen en voorts dat jaarlijks een bedrag van *f* 150 in het onderhoud moest worden verstrekt in plaats van een afkoop. De overdracht in eigendom zou voorts onder voorwaarden moeten geschieden, waaronder die waarin bepaald werd dat de kerk de toren alleen na uitdrukkelijke toestemming van de gemeenteraad zou mogen afbreken. Burgemeester en wethouders volgden dit rapport slechts ten dele en stelden de raad voor het tegenvoorstel van de Gemeentecommissie te aanvaarden. Hierdoor zou de eigendom van de toren worden overgedragen, de Gemeentecommissie de toren herstellen en voortaan onderhouden tegen betaling van *f* 5.250 en dit alles onder de verplichting de toren met het kerkgebouw als een geheel in stand te houden.³³

In de raad ontstond een uitgebreide discussie over de verschillen; in hoofdzaak betrof het enerzijds de betaling van een jaarlijkse bijdrage van *f* 150 in het onderhoud in plaats van een afkoopsom en anderzijds de kwestie van contante betaling of afschrijving van schuld. Zoals mag worden verwacht stonden bij de raad de belangen van de gemeente voorop. Maar werden deze belangen dan ook optimaal behartigd met het voorstel van de commissie voor de Financiën? De kerkelijke gemeente zat niet goed bij kas en behoefde geld voor de reparaties. De kans was groot dat in het geval dat geld niet contant ter beschikking kwam, de kerk het voorstel van de gemeente niet zou aanvaarden en de gemeente eigenaar van de toren zou blijven, met alle ellende van dien. De raad stemde uiteindelijk unaniem in met het voorstel van burgemeester en wethouders; dit besluit werd de Gemeentecommissie medegedeeld.³⁴

Nadat ook de overdrachtsovereenkomst nog de nodige correspondentie ten gevolge had, werd deze op 15 december 1871 voor notaris J.A. Prijn verleden. De akte werd namens de gemeente getekend door de burgemeester, dr. W.C. van de

Brandeler, en de secretaris jhr. mr. J.N. van Puttkammer en namens de kerk door prof. A. Rutgers en M.S. Reijst.³⁵ Eindelijk was Leiden van zijn toren op de Marekerk af.

Epiloog

Na de overdracht van de toren van de Marekerk was Leiden nog steeds in het bezit van vier torens: de drie op respectievelijk de Hooglandse kerk, de Waalse kerk³⁶ en de Pieterskerk en die van de Hooglandse kerk aan de Nieuwstraat.

Met betrekking tot de laatstgenoemde stelden burgemeester en wethouders met hun brief d.d. 5 november 1872³⁷ aan de Gemeentecommissie voor om tot overdracht in eigendom te komen. Ook al werd niet voldaan aan de gevraagde afkoopsom, toch stemde de Gemeentecommissie uiteindelijk met overdracht in. Op 12 februari 1874 werd de akte verleden.³⁸ Pas in de vergadering van de gemeenteraad van 8 augustus 1927 werd besloten de overige drie, aan respectievelijk de Waalsch Hervormde gemeente en de Nederlandsch Hervormde Gemeente, in eigendom over te dragen.³⁹

Noten

- 1 'De Torens, aan de Kerkgebouwen gehecht, benevens de klokken, met derselver huisingen, worden verklaard, in eigendom te zijn en te blijven der Burgerlijke Gemeenten, staande ten allen tijde onder derselver beheering en onderhoud.'
- 2 Arrest HR d.d. 22 september 2000, C98/309HR, RvdW2000/187c.
- 3 *Nederlandsche Regtspraak*, deel 25, fol. 439.
- 4 Wat men toen zag werd herhaald in 1955. Dit leidde tot een grondige restauratie waarbij definitief in de problematiek werd voorzien. Tegelijk werd daardoor voor de toekomst een nieuw probleem geïnduceerd: een gewapend betonnen ringbalk bij de geboorte van de koepel op bestaand metselwerk. Twee materialen met verschillende uitzettingscoëfficiënten. Zie P. van der Sterre, 'De koepel van de Marekerk', *Leids Jaarboekje* 56 (1964) 66 e.v.
- 5 Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief Kerkvoogdij Nederlands Hervormde Gemeente (AKNHG), inv.nr. 1064. (Confidentieel) Rapport d.d. 21 mei 1863.
- 6 RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Brief d.d. 26 oktober 1869 met als bijlage het rapport van prof. A. Rutgers. Bijlage 61B, nr. 4.
- 7 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1863, 20.
- 8 RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Bijlage 61B, nr. 1.
- 9 Het niet bezitten van de eigendom behoeft niet noodzakelijkerwijze te betekenen dat er 'dus' geen onderhoudsplicht bestaat. De conclusie is niet (verder) onderbouwd en de houdbaarheid ervan is om die reden 'os' alleen al twijfelachtig.
- 10 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1864, 9.
- 11 Ibidem, 10.
- 12 De commissie bestaat dan uit de heren Van Outeren, Goudsmit en Tiboel Siegenbeek.
- 13 RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Bijlage 61B, nr. 2.
- 14 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1864, 17.
- 15 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1871, 1:4. RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Bijlage 61B, nr. 3.
- 16 RAL, AKNHG, inv.nr. 7. Notulen van de vergadering d.d. 23 maart 1869. Het exemplaar van het exploit ontbreekt bij de bijlage nr. 352 van de notulen.
- 17 RAL, AKNHG, inv.nr. 940, 373.
- 18 RAL, AKNHG, inv.nr. 7. Notulen van de vergadering d.d. 2 juni 1869. Afgevaardigd worden de heren Van Puttkammer, Lisman en Rutgers.
- 19 RAL, AKNHG, Inv. nr 940. Bijlage 378 bij de notulen van de Gemeente Commissie over 1869. Deze bijlage inclusief de daarbij behorende bijlagen ontbreekt echter.
- 20 RAL, AKNHG, inv.nr. 7. Notulen van de vergadering d.d. 24 juli 1869.
- 21 RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Bijlage 61B, nr. 5. Raadsvoorstel d.d. 13 december 1869.
- 22 RAL, AKNHG, inv.nr. 8. Notulen van de vergadering d.d. 20 oktober 1869.
- 23 RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Bijlage 61B, nr. 4. Niet de toren van de Lootskerk, die immers pas in 1828 een toren kreeg.
- 24 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1869, 19.
- 25 RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Bijlage 61C. Het advies van mr. Neeb is kennelijk in het jaar 2000 nog zo relevant dat in noot 15 van de Conclusie van de advocaat generaal bij de Hoge Raad van het arrest d.d. 22 september 2000 (zie noot 2) daarnaar wordt verwezen.
- 26 RAL, AKNHG, inv.nr. 1064. Bijlage 61E. Rapport 29 december 1870. Niet alleen

- het gedrukte rapport van de commissie lijkt te zijn bewaard gebleven, ook het concept. Op dat concept staat een curieuze aantekening met betrekking tot de klokken in de toren van de Marekerk: zij wegen tezamen 14.254 pond en hebben destijds gekost *f* 9.570 en 18 st. Ofschoon dat niet uit het concept blijkt, zou het de aanzet kunnen zijn van een advies hoe nu verder te handelen.
- 27 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1871, 1:4.
 - 28 RAL, AKNHG, inv.nr. 942. Bijlage nr. 61 bij de notulen van de Gemeente Commissie over 1871.
 - 29 RAL, AKNHG, inv.nr. 8. Notulen van de vergadering 18 februari 1871.
 - 30 C. Outshoorn bouwde onder meer in 1869 het recent opgeknapt Hoofdgebouw van het Koninklijk Instituut voor de Marine in Den Helder.
 - 31 RAL, AKNHG, inv.nr. 942. Bijlagen 65a, b en c.
 - 32 RAL, AKNHG, inv.nr. 19. Brief d.d. 23 maart 1871.
 - 33 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1871, 10:7.
 - 34 RAL, AKNHG, inv.nr. 942. Bijlage nr. 75.
 - 35 RAL, AKNHG, inv.nr. 943. Bijlage nr. 110.
 - 36 Omtrent de Waalse kerk is tot nu toe niets vermeld, omdat het verschil van mening slechts de torens van de kerken van het Nederduitsch Hervormde Kerkgenootschap betrof en de Waalse kerk behoorde tot de Waalsch Hervormde gemeente.
 - 37 RAL, Stadsarchief van Leiden 1816-1929, inv.nr. 392, Missievenboek 1871-1872, nr. 781.
 - 38 RAL, AKNHG inv.nr. 945. Bijlage 179.
 - 39 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden, zitting van 8 augustus 1927.

Het eerste kantoor van de Leidsche Duinwater Maatschappij: Rapenburg 10, tussen mei 1877 en mei 1886. Coll. RAL.

De oprichting van de Leidsche Duinwater Maatschappij

Herman Amptmeijer

De miserabele toestand van het water in Leiden (net als in andere steden) is vaak genoeg geschetst. De grachten waren open riolen, niet alleen voor huishoudelijk maar ook voor industrieel afval. Na de drooglegging van de Haarlemmermeer (de ringdijk werd in 1845 gesloten) was er weinig doorstroming. Ook het drinkwater was slecht. Regenwaterreservoirs waren ontoereikend, zeker 's zomers, en dat regenwater was bovendien niet van goede kwaliteit door meegespoelde vervuiling en opgelost lood.¹ Het was echter altijd beter dan put- en pompwater, omdat het grondwater door de bodemvervuiling sterk was aangetast. Diepboringen voor pompen mislukten, omdat het diepe water zout was. Waarschijnlijk werd er meer uit de gracht gedronken dan we ons nu kunnen voorstellen.² In het bijzonder 's zomers was het grachtwater zo slecht dat het zelfs voor fabrieksdoeleinden onbruikbaar was; maar juist dan waren de regenwaterreservoirs vaak leeg en was het pompwater ook slecht of viel de pomp soms zelfs droog.³

In eerste instantie werd gedacht dat het probleem voor de gezondheid lag in de met name 's zomers stinkende grachten: de uitwasemingenleer. De stinkende dampen (miasmen) veroorzaakten ziekten, zo stelde de uitwasemingenleer. De aandacht was er daarom op gericht de kwaliteit van het grachtwater te verbeteren door een heel pakket van maatregelen: verversing van het water door betere doorspoeling, in samenwerking met het hoogheemraadschap, baggeren, en demping of overkluizing van de meest stinkende grachten. Omdat dit laatste alleen een verschuiving van het probleem naar andere grachten betekende, werd ook gedacht aan een rioolstelsel met verwerking van het afval (Liernurstelsel).

De kwaliteit van het drinkwater speelde in zoverre een rol dat het water niet zozeer ongezond (behalve loodverontreiniging van regenwater) maar wel vies gevonden werd. Maar ervaringsgegevens, eerst uit het buitenland⁴ en na 1853

Herman Amptmeijer is oud-raadslid en oud-ambtenaar van de gemeente Leiden.

ook uit Amsterdam, wezen uit dat goed drinkwater van belang was voor de bestrijding van epidemieën, al wist men niet hoe dat precies zat. Een in 1866 ingestelde Staatscommissie inzake het Drinkwatervraagstuk ging uit van de theorie dat drinkwater met ziektekiemen besmet kon worden door contact met rioolstoffen.⁵ Maar veel geleerden (in Leiden onder anderen de hoogleraren Boogaard en Van der Boon Mesch) geloofden niet in de rol van *onzichtbaar kleine beestjes* bij de verspreiding van ziekten. Hun mening was dat slecht drinkwater de gezondheid ondermijnende, net zoals slecht voedsel of overmatig drankgebruik.⁶ Welk van die twee verklaringen ook als de juiste werd gezien, de heftige cholera-epidemie van 1866 bracht het besef dat voor de volksgezondheid verbetering van het drinkwater een urgente zaak was en dat dit los stond van de verbetering van het grachtwater.⁷ Het werd ook duidelijk dat de Leidse bodem zo bedorven was dat aanvoer van drinkwater van buiten de stad wenselijk en misschien noodzakelijk was.⁸ En ten slotte was het duidelijk dat die oplossing net zo kostbaar zou zijn als de plannen voor de waterversing van de grachten. Voor het plan De Veer (zie hieronder) bijvoorbeeld was de raming voor Leiden een bijdrage van f 40.000 per jaar.

De afwijzing van de 'ziektekiementheorie' had wel consequenties. Veel welgestelden konden hierdoor denken dat hun eigen pompwater van goede kwaliteit was, want het was redelijk geur-, reuk- en smaakloos. Dus waarom zouden ze geld uitgeven aan duinwater?⁹ Alleen het arme deel van de bevolking had een drinkwaterprobleem, werd gedacht. En dat deel van de bevolking had geen geld voor duinwater.

De Commissie van Fabricage diende in 1866 een zeer ambitieus plan in voor de waterversing door middel van grachtdempingen en rioleringen. Het ging om een investering van f 660.000. Het raadslid Meerburg zei dat zo'n kostbaar plan niet nodig was als er duinwater naar de stad kwam, maar wethouder Hubrecht antwoordde dat verbetering van het grachtenwater en van drinkwater twee verschillende zaken waren.¹⁰ Er was dus ook bij het stadsbestuur de overtuiging dat voor de bestrijding van epidemieën een én-én-beleid nodig was: een zuivere atmosfeer én zuiver drinkwater.¹¹ Omstreeks 1873 werden zelfs de eerste geluiden gehoord dat drinkwater belangrijker was dan riolering.¹² Voorlopig gebeurde er niets bij de twee kostbare projecten, want er was geen geld. De mislukking van de modernisering van het Leidse gemeentelijke belastingstelsel (de gemeente moest in die periode nog zelf zorgen voor haar inkomsten) in 1853 liet gedurende twintig jaar haar sporen na in een beperkte financiële draagkracht van

Leiden. Dat klemde temeer, omdat tot twee keer toe een peiling¹³ of de welgestelde burgerij tegen betaling duinwater aan huis wilde hebben, was mislukt. Het gemeentebestuur geloofde daarom niet in het financiële succes van een drinkwaterbedrijf. Pas halverwege de jaren zeventig werd de financiële armslag van de gemeente groter.

Het inzicht dat de drinkwaterkwestie een eigen oplossing nodig had, blijkt ook uit de taakstelling van de in 1867 opgerichte Vereniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden (hierna: VVVL). Het is tekenend dat bij de oprichting het voltallige College van B en W lid van de vereniging geworden was. Volgens de correspondent van *De Gemeentestem*¹⁴ was het initiatief tot oprichting zelfs van het college uitgegaan met de bedoeling draagvlak te creëren voor maatregelen op het gebied van riolering en drinkwater. Het nut van die maatregelen zelf werd door bijna niemand betwist, maar de hoge uitgaven en de daarmee onontkoombare belastingverhoging lagen slecht bij de burgerij en een deel van de raad, met name (uiteraard) de Commissie van Financiën.

De Katwijkse watertoren van de Leidsche Duinwater Maatschappij, met een waterwinkkanaal in aanleg. Coll. RAL.

De vereniging functioneerde plenair als pressiegroep voor de aanleg van het Liernurstelsel,¹⁵ maar kende daarnaast ook drie secties die zich met onderzoek bezighielden. De tweede sectie deed onderzoek naar de aard van het drinkwater (na 1871 ook naar voedingsmiddelen). Deze sectie bestond uit vijf leden, met professor A.H. van der Boon Mesch¹⁶ als voorzitter. De eerste jaren hield de sectie zich bezig met de scheikundige analyse van drinkwater binnen Leiden. Het onderzoek betrof particuliere putten en regenwaterreservoirs, openbare pompen en (31!) grachten waaruit veel gedronken werd. Het hoeft niet te verbazen dat de uitkomst van het onderzoek bedroevend was,¹⁷ wat weer gebruikt werd door de vereniging als pressiegroep.

Op 1 november 1867 schreef de vereniging een brief naar de minister van Binnenlandse Zaken. In de brief stond dat op 151 vergaarplaatsen het water was onderzocht op helderheid, bezinksel, kleur, reuk en smaak. Slechts in zestien gevallen was het drinkwater zuiver. De conclusie van de vereniging in de brief aan de minister was dat het duingebied bij Katwijk voor Leiden gereserveerd moest worden en niet – waar men bang voor was – aan Den Haag uitgegeven voor drinkwaterwinning. Niet iedereen vond overigens dat nog onderzoek naar het drinkwater nodig was. Het *Leidsch Dagblad* schreef dat het nodig was om zaken te verbeteren. Daarvoor was geen onderzoek nodig. 'Wij rekenen hiertoe vooral de verbetering van ons drinkwater. Moge toch eindelijk eens tot de aanleg eener duinwaterleiding besloten worden.'

Drinkwatervoorziening als publieke taak en een kostbaar plan van H. de Veer

Drinkwatervoorziening door middel van publieke pompen werd in Leiden¹⁸ als een gemeentelijke taak gezien. Dat was natuurlijk alleen van belang voor degenen die niet rijk genoeg waren voor een eigen waterput met pomp. In de begroting stond de post *Gewoon onderhoud riolen en pompen*.¹⁹ Tot 1861 was dit een klein bedrag, f 700 of iets lager. (Alleen in 1854 werd het bedrag uitgesplitst, f 200 voor onderhoud van de pompen, de rest voor de riolen.) In 1861 werd f 1.000 extra uitgetrokken voor: *Het plaatsen van enige ijzeren pompen in de geringere gebuurten ten einde de bewoners aldaar van beter water te voorzien*.²⁰ Uit het gemeenteverslag blijkt dat het ging om pompen op de zojuist gedempte Marendorpse Achtergracht (de tegenwoordige Van der Werfstraat) en de Volmolengracht. Ook in 1862 werd geld uitgetrokken voor het plaatsen van vijf pompen met bijbehorende putten, waarvan een voor de nieuw aan te leggen Verwerstraat.

Dat waren voornamelijk pompen die nodig waren door grachtdempingen. In de daarop volgende jaren werd nog van tijd tot tijd geld ter beschikking gesteld voor nieuwe pompen, maar bij de begrotingsbehandeling voor 1866 trapt de Commissie van Financiën op de rem: weggegooid geld, de pompen geven toch slecht water. De begrotingspost werd verlaagd.

De hierna volgende ontwikkelingen in Leiden werden sterk beïnvloed door die in Den Haag. In die gemeente, grenzend aan een groot duingebied, waren al sinds 1863 vage plannen voor een duinwaterbedrijf. De heftige cholera-epidemie van 1866 was reden voor Den Haag om een open aanbesteding voor een concessie te organiseren. Een van de gegadigden was een groep rondom H. de Veer uit Delft, die niet alleen Den Haag, maar ook Rotterdam/Schiedam, Delft en Leiden wilde opnemen in zijn onderneming en daarom ook een rijksconcessie had aangevraagd.²¹ Op 21 juli kregen B en W van Leiden het verzoek mede te delen onder welke voorwaarden een concessie verleend kon worden. Daar was nog helemaal niet over nagedacht en B en W reageerden een beetje terughoudend. Al snel echter constateerden deskundigen dat de capaciteit van de Wassenaarse duinen niet groot genoeg was voor de vijf steden en Rotterdam besloot een eigen plan te maken met een rivierwaterleiding. Hierdoor viel ook Schiedam af en was er vanaf september 1866 sprake van een driestedenplan.²² De bedoeling was het hele duingebied tussen Den Haag en Katwijk te benutten met twee stoomgemalen, een bij de Waalsdorper Vlakte voor Den Haag/Delft en een bij Valkenburg voor Leiden.²³ Het enthousiasme in Leiden was groot, ook al was er zorg over de kosten, want het hele plan vergde een kapitaal van f 1.400.000, en de vijfeneenhalve kilometer lange²⁴ transportbuis maakte dat het Leidse aandeel relatief groot was: f 800.000. De Veer vroeg uiteraard om subsidie van de betrokken gemeenten. Leiden zou vijf procent dividendgarantie over zijn aandeel moeten betalen, oftewel f 40.000 per jaar voor de duur van de concessie (zestig jaar) zolang er geen winst gemaakt werd. Die dividendgarantie vond in de raad geen bijval.²⁵

Maar het gerucht ging dat Den Haag niet veel voelde voor een gemeenschappelijk bedrijf en dat de minister van plan was het hele duingebied tussen Den Haag en Katwijk aan Den Haag uit te geven.²⁶ Dat zou betekenen dat Leiden definitief geen duinwaterbedrijf kon krijgen. De alternatieven waren niet aantrekkelijk: water uit de Zijl (te veel veendeeltjes), uit de Maas net zoals Rotterdam (te ver weg) of uit de Amsterdamse Waterleidingduinen bij Vogelenzang (eveneens ver weg, maar te doen). B en W stuurden een brief naar de betrokken ministers²⁷ en gingen op audiëntie bij minister Heemskerk. De Leidse afdeling

van de Maatschappij voor Nijverheid hield op 8 december een druk bezochte bijeenkomst waarin bij acclamatie besloten werd het belang van Leiden onder de aandacht van de ministers te brengen.²⁸ Vervolgens besloot ook de gemeenteraad om een adres aan de Hoge Regering te sturen.²⁹

In schril contrast tot dit enthousiasme stond de uitslag van een peiling van de groep-De Veer onder de burgerij. Eind januari 1867 werd een circulaire aan de huizen rondgebracht met de vraag of men te zijner tijd abonnee wilde worden. Er was een prijslijst bijgevoegd gebaseerd op de Amsterdamse tarieven. Een groep politici en medici deed een warme aanbeveling en de Leidse contactpersoon van De Veer, mr. Jan van Heukelom, plaatste een advertentie en een ingezonden stuk.³⁰ De respons was zeer teleurstellend. Het plan ging uit van betaalde abonnementen voor de welgestelden en (op verzoek van het college) een 25-tal standpijpen in de armere buurten met gratis water.³¹ Veel welgestelden dachten echter het duinwater voor zichzelf niet nodig te hebben en reageerden niet.

In mei 1868 kreeg De Veer eindelijk de gevraagde rijksconcessie,³² maar al in augustus van dat jaar besloot de Haagse raad de onderhandelingen met hem af te breken³³ en zelf een plan te maken voor een bedrijf, alleen voor Den Haag. Toen dit in de krant stond, interpelleerde het raadslid Buys het Leidse college. Hij vroeg nog eens met Den Haag te gaan praten. Er werd verder geen besluit genomen, maar de vage hoop gekoesterd dat er een particulier zou komen met een betaalbaar plan. Toch werd in de Leidse gemeenteraad bij herhaling de noodzaak gesteld van een betere drinkwatervoorziening, en dan bij voorkeur met duinwater. Om een voorbeeld te noemen, prof. J. Goudsmit bij de behandeling van een krediet om de Lakenhal tot museum in te richten: *Er zijn andere uitgaven te doen in het meer dringend belang der ingezetenen. En daarom zeg ik: eerst zuiver water en dan de kunst.*³⁴

Het enige dat dus in deze periode bereikt werd, was dat de minister bereid was het noordelijk deel van de duinen tussen Katwijk en Den Haag voor Leiden te reserveren.³⁵ Daarmee was de angst weggenomen dat Leiden een dure pijpleiding naar de Maas³⁶ zou moeten leggen of op veenhoudend water uit de Zijl zou zijn aangewezen.

Plan-Henket: ook te duur

Na de mislukking van het plan-De Veer wist Leiden niet goed wat te doen. Op verzoek van de raad ging het college (tegen beter weten in) nog een keer met Den Haag praten. Daar was men ook de beroerdste niet. De Delftse hoogleraar N.H.

Henket³⁷ had inmiddels opdracht om een plan voor een duinwaterbedrijf voor Den Haag te maken en die opdracht werd uitgebreid (uiteraard door Leiden zelf te betalen): Henket zou nu drie plannen maken: een voor Den Haag en een voor Leiden, elk apart, en een gecombineerd plan. Eind 1868 bracht Henket zijn plannen uit (in wezen dezelfde als die van De Veer, maar met gedetailleerde kostenramingen) en de conclusie was (uiteraard) dat een gecombineerd bedrijf duurder was dan twee afzonderlijke bedrijven. Maar er was nu tenminste een uitgewerkt plan voor Leiden.³⁸ Het bleek even duur als de raming van De Veer: een benodigd kapitaal voor Leiden alleen van f 700.000 tot f 784.000, afhankelijk van de prijs van de pijpen. Bij deze investering moest nog worden opgeteld het exploitatieverlies tijdens de aanleg van f 37.246. Verder berekende Henket dat in ieder geval de eerste twaalf jaar de gewone exploitatie (exclusief kapitaallasten) verliesgevend zou zijn.

Waterschuit

Terwijl Henket bezig was, voerde het college ook halfhartige onderhandelingen met de (toen nog particuliere) Amsterdamse Duinwaterleiding Maatschappij (hierna: ADM) voor waterlevering met een pijpleiding vanaf Vogelenzang³⁹ langs de Haarlemmertrekvaart. De ADM reageerde met nauw verholen ergernis op de lange periodes van stilte uit Leiden.⁴⁰ Terwijl Henket een plan maakte, en er brieven gewisseld werden met de ADM, probeerde het college nog steeds of er geen goedkopere oplossing was door de pompen te verbeteren. Er werd geëxperimenteerd met filters op de pompen en met diepboringen. De resultaten werden telkens veelbelovend gevonden, maar bleken na een paar maanden alsnog tegen te vallen. De diepboringen (Nortonse pijpwelken) gaven na korte tijd zout water en de filters hadden een veel te kleine capaciteit en raakten bovendien verstopt. In 1870 werd de knoop doorgehakt.⁴¹ Op voorstel van B en W besloot de raad de dure uitgewerkte plannen voor een waterleiding en een riolering⁴² buiten beschouwing te laten en met beide een beperkte proef te nemen. Voor de watervoorziening betekende dit dat er water per schip uit Vogelenzang werd gehaald. Bij het (nog steeds bestaande) pompgebouw aan de trekvaart zette de Amsterdamse Duinwaterleiding Maatschappij een standpijp met kraan, zodat een ijzeren waterschuit gevuld kon worden. Die schuit voer om de andere dag op en neer en werd gebruikt om in Leiden duinwaterreservoirs te vullen. Er werd afgezien van een pijpleiding, want die kostte f 400.000.⁴³ Leiden betaalde aan de ADM dertig cent per kubieke meter en overwoog het water weer te verkopen voor het

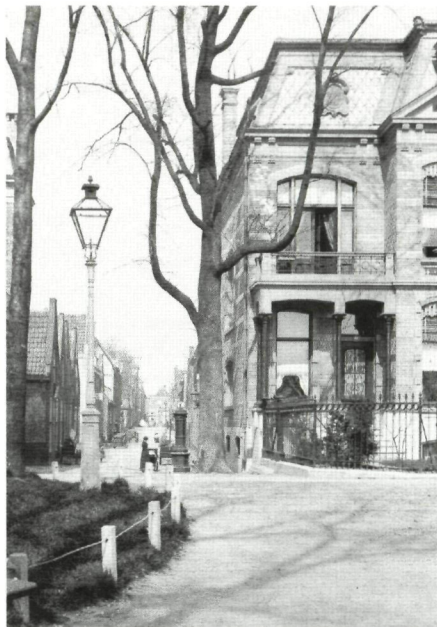
gebruikelijke bedrag van ½ cent per emmer van tien liter (in plaats van liter werd nog vaak het woord *kan* gebruikt). Voor dat bedrag zouden de aankoop van het water, de transportkosten en het toezicht op de reservoirs⁴⁴ gedekt zijn, zodat alleen de investering in de waterschuiten en de reservoirs overbleef. Armlastige bewoners konden met een knipkaart het water gratis halen. Maar hoewel een raadsmeerderheid besloot dat het water verkocht moest worden, voerde het college dat besluit niet uit, uit angst dat de bevolking dan door zou gaan met gratis ongezond water te drinken. Het college had dat goed ingeschat, want toen in 1874 alsnog geld gevraagd werd, daalde de afname van duinwater dramatisch.⁴⁵

Op 27 juni 1870 arriveerde de eerste waterschuit en was het duinwater op tien plaatsen te krijgen.⁴⁶ Al snel moest de schuit elke dag varen en in 1872 werd besloten een tweede waterschuit te huren en het aantal duinwaterreservoirs uit te breiden van 26 tot 30.⁴⁷

Een belangrijk effect was wel dat de begrotingspost drinkwater in deze perio-

*Pomp op de Pieterskerkgracht.
Foto J. Goedeljee (detail). Coll. RAL.*

*Pomp in de Kraaijerstraat bij het Plantsoen.
Foto J. Goedeljee (detail). Coll. RAL.*

de groeide tot f 10.000, de grootste begrotingspost in het hoofdstuk publieke werken. Dat zou in 1875 de besluitvorming vergemakkelijken.

De liberalen rond de kiesvereniging Het Algemeen Belang werden ongeduldig. Het werken met een of twee waterschuiten was geen alternatief voor een echte waterleiding.⁴⁸ In 1871 schreef voorzitter prof. Vissering een open brief waarin hij het stadsbestuur onder druk zette: *Ons plaatselijk bestuur is welgezind genoeg, maar men kan het ook met de beste wil niet vrijspreken van zekere wijfelmoedigheid, die oorzaak schijnt te zijn dat de zaken noch flink aangepakt noch vlug afgedaan worden.* Met name het belastingstelsel, de volksgezondheid en de bebouwing van de ruïne (een overblijfsel van de buskruitramp) werden door Vissering genoemd. Bij de begrotingsbehandeling legde ook het raadslid Buys in een geruchtmakend betoog de zweep over het college en met name de burgemeester. Het ging allemaal te traag, volgens Buys.

In datzelfde jaar 1871 kwam het spookbeeld van de Haagse aanspraken op het

Pomp in het Annahofje, tussen Middelsegracht en Hooigracht. Coll. RAL.

Pomp in de Wintersteeg bij de Hooglandse Kerk. Coll. RAL.

hele duingebied weer terug. Daar had de raad eindelijk zijn aarzelingen overwonnen en het besluit genomen op basis van het plan-Henket zelf een bedrijf op te richten. Voor alle zekerheid stuurde Leiden opnieuw een adres aan de ministers, ook al was er geen concreet voornemen eveneens een bedrijf te stichten.⁴⁹

Op 2 november 1871 besloot de raad een commissie⁵⁰ in te stellen om de stagnerende besluitvorming vlot te trekken. Drie vooraanstaande liberale raadsleden namen zitting: prof. J.C.G. Evers, P.L.C. Driessen en Jan van Heukelom. Het zal voorzitter Vissering niet vrolijk hebben gestemd dat ook deze commissie geen knopen wist door te hakken. Dat neemt niet weg dat de commissie veel werk verzette. Er werd nog eens contact gezocht met Den Haag; maar op een gegeven moment werden de brieven niet eens meer beantwoord. Vervolgens werd gekeken of een drinkwaterbedrijf aan de Zijl gesticht kon worden. Een studiereis naar Engeland, waar men ervaring had met grootschalige filters, was teleurstellend. Bovendien bleek dat het Zijlwater een sterk wisselend gehalte aan veengrond had, wat zuivering extra moeilijk maakte. Voor alle zekerheid vroeg de commissie aan professor Henket of hij nog eens naar zijn plan uit 1869 wilde kijken. Als de commissie hoopte dat er een lagere investering uit zou komen, kwam ze bedrogen uit. In 1869 had Henket nog geraamd dat een investering van f 700.000 tot f 784.000 nodig was; nu kwam hij uit op een bedrag van f 1.350.000. Het verschil werd met name veroorzaakt doordat de plannen wat robuuster waren: grotere stoommachines, toevoeging van een hoogreservoir (watertoren).⁵¹ Het eindrapport van de commissie,⁵² dat met veel excuses pas in 1875 uitgebracht werd, concludeerde dat een duinwaterleiding door Leiden niet te betalen was. Vervolgens kwam er een konijn uit de hoge hoed in een passage die de indruk wekt op het laatste moment toegevoegd te zijn. Als men toch een duinwaterleiding wilde, dan was misschien in plaats van een volledige waterleiding – zoals Henket die had ontworpen – een sober bedrijf – zoals dat in Den Helder/Nieuwediep bestond – een haalbaar alternatief.

Dit bedrijf was in 1854 voor f 150.000 opgericht door Charles Bosch Reitz, om de marinebasis Nieuwediep en de schepen van drinkwater te voorzien; en omdat de transportleiding door Den Helder liep, werden daar de huizen van de welgestelden en andere grootafnemers op aangesloten. Arme mensen konden tegen betaling emmers water halen bij een standpijp. Of ze bleven gratis uit de grachten drinken. Dat scheelde niet alleen in de kosten van de aanleg van de distributieleidingen, maar ook in de omvang van de winningmiddelen en de grootte van de transportleiding. Toen de gemeente Den Helder in 1900 het

waterleidingbedrijf overnam, telde het 972 aansluitingen; vijfduizend huizen waren niet aangesloten.

Het is niet duidelijk wie de raadscommissie op Den Helder heeft gewezen. Het zou een van de oud-marinemensen in de Leidse politiek (Juta of De Laat de Kanter) kunnen zijn. Een andere, en naar mijn mening de meest waarschijnlijke, mogelijkheid is dat het contact via Willem van der Vliet, president-directeur van de Amsterdamse Waterleiding, heeft gelopen. Van der Vliet en Bosch Reitz waren beiden lid van de Amsterdamse sociëteit Onder Ons.⁵³

Discussie: particulier bedrijf of gemeentebedrijf

Toen de gemeenteraad in 1868 discussieerde over de mislukking van het plan-De Veer zei de conservatief-liberale voorman B.F. Krantz *eigen exploitatie heeft naar mijn mening in vele opzichten voor*, en hij verzocht naast de andere mogelijkheden ook de optie gemeentebedrijf uit te zoeken.⁵⁴ Zijn argumentatie was puur pragmatisch: de ervaringen met het Leidse gemeentelijke gasbedrijf waren beter dan

*Mr Charles Bosch Reitz (1829-1879),
oprichter/directeur van de Leidsche Duinwater
Maatschappij. Coll. RAL.*

die in Den Haag met het particuliere gasbedrijf. Hij kreeg weinig respons: Buys was bang dat zo'n onderzoek tot vertraging zou leiden en wethouder Stoffels was bang dat het geld zou kosten. In de hierop volgende jaren zou Krantz als voorstander van een overheidsbedrijf naar voren blijven treden. Medestanders waren Hettinga Tromp en, iets genuanceerder, Van Itterson, Van der Lith en wethouder de Fremery. Buiten de raad was de VVVL er voorstander van dat activiteiten voor de volksgezondheid in overheids handen bleven. Maar de overheersende mening in de raad was dat *eerst* de mogelijkheid van private exploitatie onderzocht moest worden. Als dat zou mislukken, was gemeentelijke exploitatie een optie. In Rotterdam en Den Haag was dat eveneens de gang van zaken geweest, daar met de uitkomst dat er een gemeentebedrijf kwam.

De voorstanders van een gemeentebedrijf hadden het liberale tij tegen. Voor al in kringen van de Vereniging van en voor Nederlandsche Industriëlen werd geageerd tegen commerciële activiteiten door overheidsorganen. In 1869 verzocht deze vereniging de regering de exploitatie van gasfabrieken door gemeentebesturen voortaan te willen beletten en de bestaande gemeentelijke gasfabrieken aan de particuliere industrie te doen overleveren.⁵⁵ De minister antwoordde dat er geen wettelijke basis was om tegen gemeentelijke gasfabrieken op te treden, ook al was het economisch gezien onjuist dat gemeentebesturen bedrijven zouden exploiteren.⁵⁶

In de ogen van deze liberalen was winst bij een gemeentebedrijf een verkapte en onwenselijke vorm van belastingheffing.⁵⁷ Winst bij een particulier bedrijf werd als iets geheel anders gezien, ook al maakte dat in de portemonnee van de klanten geen verschil. Krantz zag dat anders. Hij vertrouwde er op dat de *zoete winst* van het duinwaterbedrijf tot lagere belastingen zou leiden. Een groot deel van de raad dacht overigens dat er helemaal geen winst zou worden gemaakt en dat daarom een particuliere ondernemer maar de risico's moest dragen.

Toen op 30 september 1875 de raad het college machtigde om naar particuliere gegadigden voor een concessie te zoeken, had Krantz daar geen bezwaar tegen onder voorwaarde dat in de besluitvorming de raad vrij was om te kiezen tussen een gemeentelijk bedrijf en particuliere aanvragers. De voorzitter verzekerde hem dat die keuze mogelijk bleef.⁵⁸ Voor alle zekerheid vroeg Krantz een paar vergaderingen later of een gemeentebedrijf nog steeds tot de mogelijkheden behoorde. Opnieuw kreeg hij een geruststellend antwoord. Toen in 1876 het besluit⁵⁹ doorgedrukt werd om een concessie te verlenen aan particulieren, zei Krantz verbitterd te zijn over de gang van zaken. Hij voorspelde dat de raad

binnen 25 jaar innig spijt zou krijgen over dit besluit. Hij kreeg gelijk, al duurde het geen 25 jaar: al in 1892 stonden de gemeente en de duinwatermaatschappij in een geruchtmakend proces tegenover elkaar.

1875: Plan-Schaap

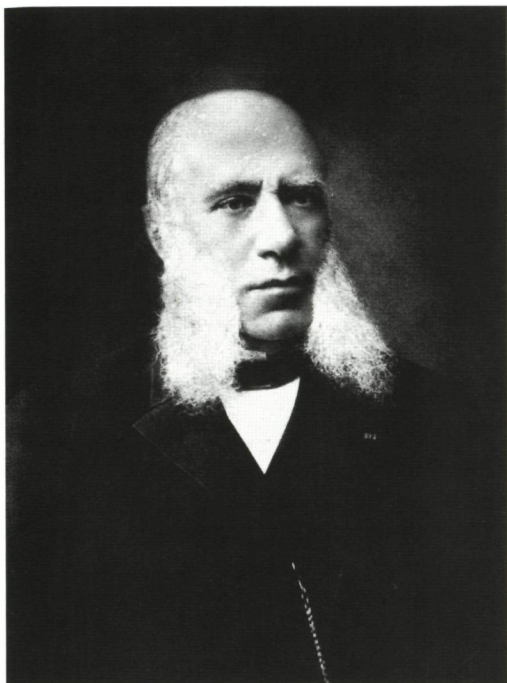
Toen het eindrapport van de Commissie van Drie werd uitgebracht, ging de Commissie van Fabricage⁶⁰ tot actie over. De vooraanstaande liberaal en landmeter A.G. Hessels⁶¹ had geattendeerd op een beek in de Zanderij Westerbaan in Katwijk, waar het hele jaar door veel en goed duinwater naar de Rijn vloeide. Dat betekende dat waterwinning in dat deel van de duinen zonder al te kostbare voorzieningen mogelijk was.

De Commissie van Fabricage bezocht Den Helder om de waterleiding daar te bezichtigen en gaf vervolgens stadsarchitect Schaap opdracht een schetsplan met kostenraming op basis van het Helderse model uit te werken, het zogeheten avant-project.⁶² Schaap werd hierbij geassisteerd door de meesterknecht ('ingenieur') C. van Spall van de Helderse Duinwaterleiding.⁶³ Schaap concludeerde dat in deze opzet voor f 250.000 het duinwater tot aan de stad gebracht kon worden. Met een beperkt pijpleidingennet in de stad kwam de totale investering op f 400.000. Dat betekende dat het merendeel van de Leidse bevolking niet rechtstreeks op de waterleiding kon worden aangesloten, maar net als bij de stadspompen met emmers moest sjouwen.

De Commissie van Fabricage adviseerde dat de (door een economische crisis) lage ijzerprijs het inderdaad mogelijk maakte een plan zoals beschreven in het rapport-Schaap tegen een acceptabele prijs te realiseren – maar dan moest niet te lang gewacht worden – en dat de raad het college moest machtigen in onderhandeling te treden met particulieren.

Hoewel er nu een plan lag met een redelijke prijs, dreigde de besluitvorming opnieuw te stagneren. Twee vragen moesten nog beantwoord: was Leiden wel gebaat bij een waterleiding met beperkte omvang? En de tweede vraag was of de gemeente het zelf zou moeten doen.

In september 1875 discussieerde de raad over de voorstellen. Het ging met name over de rechtsvorm; slechts in de marge werd gesproken over de vraag of het uitgangspunt van een sober bedrijf wel aan de bedoelingen recht deed. Ondanks het gesputter van de voorstanders van een gemeentebedrijf eindigde het ermee dat B en W toestemming kregen een particuliere exploitant te zoeken binnen de financiële voorwaarden die in het avant-project geformuleerd waren.⁶⁴

Mr. Willem van der Vliet (1820-1902), oprichter/directeur van de Leidsche Duinwater Maatschappij. Coll. RAL.

De burgemeester dacht dat die particulieren wel te vinden zouden zijn, en inderdaad: vier dagen later verscheen drukker en uitgever A.W. Sijthoff in het college. Hij was net terug van een reis naar Berlijn, waar hij de waterleiding had bestudeerd, en nu vroeg hij concessie om een waterleidingbedrijf voor Leiden op te richten. Een week later kon hij berichten dat de financiering rond was.⁶⁵

Het college hield de boot af; mogelijk omdat het wist dat er nog een Leidse industrieel belangstelling had, maar ik sluit niet uit dat er toezeggingen waren gedaan aan Bosch Reitz, als beloning voor zijn vriendelijke hulp bij de vervaardiging van het plan-Schaap. Eind oktober verscheen een advertentie⁶⁶ waarin belangstellenden werden uitgenodigd voor 1 februari met een uitgewerkte aanvraag voor een concessie te komen. Sijthoff voelde zich beledigd, maar diende toch een aanvraag in. Hij was niet de enige. De Leidse metaalfabrikant Schretlen en een rivierwaterleidingbedrijf uit Frankfurt dienden ook aanvragen in. En de vierde concessieaanvraag was van de al eerder genoemde Charles Bosch Reitz en Willem van der Vliet.⁶⁷

Een daadkrachtig wethouder

De gezondheid van de wethouder Fabricage, H.P.C. Stoffels, was slecht. Eind 1875 bedankte hij voor de raad en dus ook als wethouder. Vlak daarna overleed hij. In kringen van de VVVL was men bang dat hierdoor de verbetering van de drinkwatervoorziening op de lange baan zou raken; voorzitter Boogaard schreef een brochure⁶⁸ en er werd een actiecomité opgericht.⁶⁹ Uit de samenstelling van dit actiecomité (voorzitter prof. Vissering, secretaris C.A. Pekelharing) blijkt dat er in liberale kring bezorgdheid was over de voortgang van een aantal zaken. De liberale kiesvereniging voerde daarom een campagne om in de raadsvacature-Stoffels De Laat de Kanter gekozen te krijgen, met de bedoeling dat hij de nieuwe wethouder Fabricage zou worden. Het argument was dat De Kanter in zijn Indische carrière bewezen had een zeer daadkrachtig man te zijn. Hoewel er in de stad weerstand was tegen bestuurders van buiten de stad, lukte de opzet. De Kanter werd als raadslid en wethouder gekozen.⁷⁰ Hij zou de reputatie van daadkracht waarmaken. Hij schreef een rapport waarin de vier concessievragers werden vergeleken en concludeerde dat Van der Vliet en Bosch Reitz de beste aanvraag hadden ingediend. Hierbij moet worden aangetekend dat Sijthoff zich niet aan het plan-Schaap had gehouden, omdat hij van mening was dat in de stad niet een beperkt leidingnet gelegd moest worden, maar dat iedereen aangesloten zou kunnen worden. Dat betekende een grotere investering (f 600.000), zodat Sijthoff niet binnen de ramingen van het plan-Schaap bleef. Bosch Reitz en Van der Vliet bleven dat nagenoeg wel. De gemeentelijke bijdrage die zij vroegen was een garantie van vijf procent van het aandelenkapitaal (f 450.000) van de op te richten vennootschap, ofwel f 22.500 per jaar; een verdubbeling van de bestaande begrotingspost aanvoer duinwater.

Sijthoff was het niet eens met de gang van zaken en ontketende een kleine publiciteitsoorlog.⁷¹ Ook in de hiernavolgende periode zou hij bij herhaling kritiek uitoefenen op de te beperkte opzet van het drinkwaterbedrijf.

Op 24 december 1876 werd aan Willem van der Vliet en Charles Bosch Reitz de concessie verleend. Onmiddellijk na de goedkeuring door de provincie gingen de heren met ongekende voortvarendheid aan het werk, zodat al in mei 1878 de waterleiding gereed was.

Amsterdams kapitaal

De werkzaamheden voor de waterleiding moesten door de concessiehouders privé gefinancierd worden. Tegelijk zouden ze een Naamloze Vennootschap

oprichten met een aandelenkapitaal van maximaal f 450.000. De voltooiide en door de gemeenteraad goedgekeurde werken zouden dan aan de NV verkocht worden.

Op 3 april 1877 verscheen een advertentie in de *Leidsche Courant*⁷² dat op 6 april ingetkend kon worden bij Lezwijn & Eigeman, kassiers te Leiden, op het aandelenkapitaal van f 450.000, verdeeld in aandelen van f 1.000 van de NV Leidsche Duinwater Maatschappij (LDM). Op 13 april berichtte de *Leidsche Courant* dat voor f 700.000 was ingetkend en dat naar rato zou worden toegewezen. Hoewel de depressie van 1873 nog niet voorbij was, hadden beleggers klaarblijkelijk vertrouwen in de commerciële vooruitzichten van een Leids duinwaterbedrijf. Dat vertrouwen was echter niet aanwezig bij kapitaalverschaffers uit Leiden zelf: slechts dertien procent van de aandelen werd in Leiden geplaatst.⁷³ Enige aandelen werden geplaatst in Den Helder, de woonplaats van Bosch Reitz. De overige aandelen werden in Amsterdam geplaatst, een groot deel bij leden van de Sociëteit Onder Ons – waarvan Willem van der Vliet een prominent lid was.⁷⁴ Van der Vliet zelf nam 183 aandelen en Bosch Reitz 117. Na hun overlijden⁷⁵ bleef een groot deel van het aandelenpakket van Bosch Reitz binnen de (aangetrouwde) familie,⁷⁶ en dat verklaart welke directeuren en commissarissen werden benoemd door de aandeelhouders, tot in 1930 de gemeente Leiden de vennootschap opkocht.

Verwachtingspatroon

Op 15 mei 1878 werd de drinkwaterleiding feestelijk in gebruik genomen met klokgelui, muziek en het spuiten van de fontein op de Vismarkt. De zorg van de raad dat de LDM tot in lengte van jaren verliesgevend zou zijn en de gemeente dus voor het gegarandeerd dividend zou moeten opdraaien, bleek ongegrond.⁷⁷ Al in 1879 kon wethouder De Laat de Kanter in de raadsvergadering meedelen dat het daarop volgende jaar slechts een deel van de garantie nodig zou zijn. De opgeluchte raad applaudisseerde. In 1886 begon een reeks groeiende winstuitkeringen aan de gemeente.⁷⁸ In totaal had de gemeente een bedrag van f 119.387,59 aan garantie moeten verstrekken, in 1893 bedroegen de bij elkaar opgetelde winstuitkeringen aan de gemeente al meer dan dat bedrag. Je zou kunnen denken dat de raad tevreden kon zijn, want Leiden had een drinkwatermaatschappij die de gemeente geen geld kostte, maar integendeel elk jaar geld in de kas stortte. De realiteit was anders.

De raad vond dat de LDM de volksgezondheid moest bevorderen en liefst zo

dat het de gemeente zelf geen geld kostte. Het lijkt wel alsof de gemeenteraad zich niet realiseerde dat de LDM een private maatschappij was die winst-maximalisatie tot doel had. De tegenstelling kwam al snel tot uiting bij het aansluitingsbeleid. Nadat de LDM voldaan had aan de verplichting uit de concessie om tenminste twintig kilometer buizen in de stad te leggen, was de directie niet genegen het leidingnet uit te breiden, tenzij er voldoende afname was.⁷⁹ Dat betekende dat er geen waterleiding in de arbeiderswijken met hun onrendabele aansluitingen⁸⁰ werd gelegd. Dat hoefde geen verrassing te zijn: buiten de raad had Sijthoff hiervoor in brochures en krantenstukken gewaarschuwd. De LDM kwam wel regelmatig met verzoeken om toestemming voor winstgevende leveringen aan villawijken in de regio.

In 1882 probeerde het gemeentebestuur alsnog de arbeiderswijken aangesloten te krijgen. Met name De Kanter (inmiddels burgemeester) maakte zich hier hard voor. Maar noch de huiseigenaren in die wijken, noch de LDM werkten mee. In eerste instantie bestreed de LDM zelfs dat de gemeente een belanghebbende was als bedoeld in artikel 5 van de concessie. Het bracht de burgemeester tot de verzuchting dat een gemeentelijk bedrijf voor dit soort zaken handiger zou zijn geweest. Uiteindelijk besloot de raad geld beschikbaar te stellen voor de wijk Herengracht/Zijlsingel, door garant te staan voor de omzet van tenminste tien procent van de aanlegkosten. De gemeente moest inderdaad fors bijbetalen. Het was wel een doorbraak: omstreeks 1892 lagen er in bijna alle straten leidingen, al waren nog lang niet alle huizen aangesloten.

Samenvatting

Hoewel na 1866 de noodzaak van een snelle en drastische verbetering van de drinkwatervoorziening, bij voorkeur met duinwater, door weinigen werd betwist, werd de houding van het Leidse gemeentebestuur bijna tien jaar gekenmerkt door grote besluiteloosheid. Het gemeentebestuur nam geen initiatieven,⁸¹ maar reageerde alleen (negatief) op de plannen van particulieren. De kosten van deze plannen en de gevraagde gemeentelijke subsidie bleken veel te hoog. De trage besluitvorming in Leiden was overigens niet uniek, eerder exemplarisch. Ook in andere gemeenten werd langdurig gediscussieerd voordat een dergelijk groot en duur project gerealiseerd werd.

Onverwacht snel werden echter in 1875/6 de nodige besluiten genomen en ten uitvoer gebracht. Leiden was daarmee na de drie grote steden (en de marinebasis in Den Helder) de eerste middelgrote stad in Nederland met een drink-

waterbedrijf.⁸² Het betekent niet dat elders de nood minder, maar dat de besluiteloosheid er nog groter was.

Na de oprichting van de NV Leidsche Duinwater Maatschappij bleek de gemeenteraad er grote moeite mee te hebben dat het beleid van de particuliere vennootschap andere uitgangspunten had dan de raad.

Afkortingen

Handelingen: Verslag der Handelingen van den Gemeenteraad (van de genoemde gemeente). Ook wel: Gedrukt Verslag van het besprokene in den Gemeenteraad.

LDM: NV Leidsche Duinwater Maatschappij.

SA III: Stadsarchief van Leiden, 1816-1929.

VVVL: Vereniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden.

Tenzij anders aangegeven zijn de bronnen aanwezig op het Regionaal Archief Leiden (RAL).

Noten

- 1 Als voorbeeld advertenties in de *Leidsche Courant* van 17 december 1828 respectievelijk 24 januari 1842, respectievelijk 25 april 1864 over de bestrijding van loodvergiftiging van het regenwater. Vooral apothekers adverteerden voor chemische reiniging.
- 2 Wethouder P.I. de Fremery, over de matige kwaliteit van het pompwater: 'Het is in ieder geval beter dan grachtwater dat nog zo vaak wordt gebruikt.' *Handelingen* Leiden, 30 oktober 1865, p. 6. Maar in het verslag van de VVVL over 1875 staat dat grachtwater niet altijd slechter is dan putwater. Bibl. RAL nr. 30107 deel.
- 3 Briefwisseling tussen de burgemeester en de garnizoenscommandant dat de militairen niet zoveel drinkwater moeten pompen, want dat de pomp dan droogvalt. SA III, inv.nr. 390, Missivenboek 3X (1867-1868), nr. 493, 496.
- 4 In 1854 verwijderde de arts John Snow de zwengel van een drinkwaterpomp in Broadstreet, Londen, omdat hij door statistisch onderzoek ervan overtuigd was dat dit pompwater cholera veroorzaakte.
- 5 Rapport aan den Koning van de Commissie, benoemd bij Zijner Majesteits besluit van den 16 juli 1866 nr. 68 tot

onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding van cholera en tot aanwijzing der middelen ter voorziening in zuiver drinkwater. ('s-Gravenhage 1868), p. 69, 70. Rapport aanwezig in Bibliotheek TU Delft.

- 6 In het verslag van de Tweede Sectie van de Vereniging tot Verbetering van de Volksgezondheid, met prof. A.H. van der Boon Mesch als voorzitter, uitgebracht in 1872, staat dat er geen relatie is tussen de kwaliteit van drinkwater in een woning en de sterfte aan cholera en tyfus bij de recente epidemieën. Goed drinkwater is wel van belang voor de gezondheid in het algemeen. Ook prof. J.A. Boogaard verkondigde dit in zijn brochure *Een volksbelang. De waarde eener duinwaterleiding voor de bevolking van Leiden* (Leiden 1876). Bibliotheek RAL, cat.nr. 22554.

Het jaarverslag 1911 van de LDM is het eerste waarin sprake is van bacteriologisch onderzoek. In eerdere verslagen staat dat de kwaliteit van het drinkwater goed is voor zoverre dit langs scheikundige weg is uit te maken.

- 7 In Rotterdam kon de waterversing wel gecombineerd worden met de drinkwatervoorziening, omdat daar de mogelijkheid bestond bovenstrooms grote hoeveelheden Maaswater van redelijke kwaliteit in te nemen dat voornamelijk werd gebruikt om de riolen en stadsgrachten door te spoelen en in combinatie met simpele zuivering na 1874 als drinkwater werd geleverd.
- 8 Die mening werd niet door iedereen gedeeld. In 1871 stelde stadsarchitect J.W. Schaap in een lezing dat goede riolering de oplossing was voor het drinkwaterprobleem. *Leidsch Dagblad*, 25 maart 1871.
- 9 In 1878 zei G. Wilhelmy Damsté dat hij en gelijkgezinden slechts uit idealisme een aansluiting op de LDM hadden, want dat

- ze over voortreffelijk putwater beschikten. *Handelingen* Leiden, 28 oktober 1878.
- 10 *Handelingen* Leiden, 9 mei 1867.
 - 11 Er waren natuurlijk personen die de oplossing in een geheel andere richting zochten: 13 juni 1866 riepen de predikanten Donner en Holster op tot een bededag ter bestrijding van de cholera.
 - 12 *Handelingen* Leiden, 29 oktober 1877, p. 96.
 - 13 De eerste keer in januari 1867 (plan van H. de Veer), de tweede keer in oktober 1874 door B en W (circulaire in SA III, inv.nr. 3106, Stukken betreffende de levering van duinwater, 1873-1875). Er waren slechts 34 positieve reacties. Er is een exemplaar van de circulaire in Archief Krantz, inv.nr. 33, met op de achterzijde een aantekening van B.F. Krantz dat hij niet minder dan vier emmers per week wil, voor drie cent per emmer; zie ook het sectieverslag bij de begrotingsbehandeling voor 1875, volgnr. 88).
 - 14 *De Gemeentestem*, 11 maart 1867 en volgende afleveringen. Ik heb niet gevonden wie de (zeer goed ingevoerde!) correspondent is.
 - 15 L. Barendregt, 'De Vereniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden, 1867-1900. Milieu-activisme en elitaire sociale bewogenheid in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1995 (Leiden 1995) 102-127.
 - 16 Van der Boon Mesch was in 1851 al als adviseur bij de oprichting van de Amsterdamse Duinwaterleiding betrokken. De andere werkende leden van sectie twee waren A. Montagne Iz., prof. P.L. Rijke, dr. C.C.J. Teerlink, mr. H.P.J. Tollens.
 - 17 Bibliotheek RAL cat.nr. 30107 deel, Jaarverslagen VVVL. De eerste jaarverslagen geven een zeer gedetailleerd overzicht van het drinkwateronderzoek. Als bedacht wordt dat dit alleen maar om een chemisch onderzoek ging en niet om een bacteriologisch, is het beeld inderdaad zorgwekkend.
 - 18 Dat was niet overal zo. Gouda bijvoorbeeld kende slechts drie publieke pompen.
 - 19 De terminologie van de begroting is verwarrend. Het betreffende volgnummer in de begroting heeft als titel *Onderhoud van pompen en riolen*. In de Memorie van Toelichting is dit volgnummer gesplitst in vier tot zes onderdelen. Een hiervan heet *Gewoon onderhoud van pompen en riolen*.
 - 20 Memorie van Toelichting op de Begroting in SA III, inv.nr. 519, Gemeentebegroting 1853-1862.
 - 21 Concessieaanvraag in Den Haag 2 juli 1866. Het *Leidsch Dagblad* berichtte hierover op 5 juli.
 - 22 Het gedetailleerde plan van De Veer is niet in Leiden of Den Haag bewaard gebleven. In de Haagse raad zei de voorzitter dat de stukken teruggestuurd waren naar De Veer. Een beschrijving van de plannen is te vinden in het rapport dat Delprat als adviseur van het Haagse gemeentebestuur op 25 maart 1867 heeft uitgebracht. Bibliotheek Gemeentearchief Den Haag 18A s 115: J.P. Delprat, *Rapport over de aanvragen naar de concessie voor het aanvoeren van drinkwater te 's Gravenhage met de daarbij behorende bescheiden* (Den Haag 1867).
 - 23 *Leidsch Dagblad*, 26 april 1867.
 - 24 Hemelsbreed gemeten.
 - 25 Terugblik wethouder H.P.C. Stoffels. *Handelingen* Leiden, 20 augustus 1868.
 - 26 Die angst was gegrond. In de Haagse gemeenteraad werd bij herhaling uitgesproken dat men geen gemeenschappelijk bedrijf wilde en dat het hele duingebied tot Katwijk nodig was voor de Haagse behoefte. Zie bijvoorbeeld *Handelingen* Den Haag 1866, pp. 242, 348 en 1867, pp. 22,

- 87, 129. Pas na het rapport Delprat van 25 maart 1867 accepteerde de Haagse raad een beperking van het gebied tot aan Wassenaarse Slag. *Handelingen* Den Haag, 30 april 1867.
- 27 Binnenlandse Zaken voor de rijksconcessie en Financiën voor de uitgifte van domein-gronden.
- 28 *Leidsch Dagblad*, 11 december 1866.
- 29 *Handelingen* Leiden, 27 december 1866. Het adres in SA III, inv.nr. 390, Missivenboek 3X (1867-1868), nr. 35. Onder druk gezet door de gemeente Den Haag nam de minister geen besluit. In het najaar van 1867 richtten de VVVL en het Leidse college zich opnieuw tot de minister. Deze besloot in 1868 een voorlopige concessie te verlenen aan De Veer voor het hele duingebied tussen Den Haag en Katwijk. (KB 6 mei 1868.) Den Haag vond dat inmiddels geen probleem, het duingebied voorbij Wassenaarse Slag kon voor Leiden dienen.
- 30 De circulaire in het archief van de Leidse Zoutkeet, inv.nr. 1312. Advertentie in *Leidsch Dagblad*, 30 januari 1867.
- 31 Terugblik wethouder De Fremery. *Handelingen* Leiden, 23 april 1870.
- 32 Notulen B en W 11 mei 1868, bijlage 280. Hierin schrijft De Veer de onderhandelingen zo spoedig mogelijk te willen hervatten. B en W namen de brief voor kennisgeving aan en zwegen er over bij de interpolatie Buys die in de kranten over de rijksconcessie had gelezen. *Handelingen* Leiden, 28 mei 1868.
- 33 De Veer had de financiering niet rond gekregen en kwam daarom met grote aanvullende financiële eisen. Er werden in de Haagse Raad bittere woorden gesproken. *Handelingen* Den Haag, 18 augustus 1868, p. 162. De Leidse raad was laconieker, daar had men de eisen van De Veer altijd al te hoog gevonden.
- 34 *Handelingen* Leiden, 24 februari 1870.
- 35 Voor alle zekerheid had Leiden ook een aantal duingrondeigenaren in Rijksdorp (nabij Wassenaarse Slag) aangeschreven of zij bij vervreemding van hun grond rekening wilden houden met de Leidse belangen. SA III, inv.nr. 390, Missivenboek 3X (1867-1868), nr. 452.
- 36 Hoofdingenieur Beyerinck van Rijkswaterstaat was voorstander van een provinciaal Maaswaterbedrijf.
- 37 Henket had de plannen voor de groep-De Veer gemaakt en kon dus snel werken.
- 38 Bibliotheek RAL cat.nr. 22550 port. Dit zijn twee brochures: een plan alleen voor Leiden en een gecombineerd plan. Beide met kostenraming en zonder de tekeningen.
- 39 Die pijpleiding zou 23 kilometer lang zijn, bijna vier keer de lengte van de transportbuis van uit de Katwijkse duinen.
- 40 SA III, inv.nr. 390, Missivenboek 3X (1867-1868), nr. 453 en Notulen B en W Leiden 1867 bijlage 308.
- 41 *Handelingen* Leiden, 23 april 1870.
- 42 Zie L. Barendregt, 'Het Liernurstelsel en Leiden, of het gemeentebestuur van Leiden als mesthandelaar', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 78-104.
- 43 *Leidsche Courant*, 5 maart 1870.
- 44 Kladberekening De Fremery in het archief van de Leidse Zoutkeet, inv.nr. 1312.
- 45 *Leidsch Dagblad*, 26 juni 1875.
- 46 De Grofsmederij, waar de liberaal Wolfson directeur was, was behulpzaam door bovengrondse ijzeren reservoirs met een kraan en een capaciteit van 100 tot 130 emmers aan de gemeente te verhuren, tot dat de grondreservoirs met een pomp er op klaar waren. De reservoirs stonden: Korte Langegracht, 2x Langegracht, Middelste-gracht, Nieuwe Rijn, Levendaal, Zijdgracht, Groenhazengracht, Galgewater en

- Mare. Uiteindelijk kwamen er 26 reservoirs in de stad. SA III, inv.nr. 3106, Stukken betreffende de levering van duinwater, 1873-1875.
- 47 *Handelingen* Leiden, 24 oktober 1872.
 - 48 Er van uitgaande dat alleen al voor drinken en voedselbereiding ongeveer 2½ liter per dag per hoofd van de bevolking nodig is, had tenminste het viervoudige aangevoerd moeten worden van de maximale aanvoer bij gratis water. Ook de beperkte openingstijden van de reservoirs veroorzaakt door het beperkte aantal toezichthouders maakte het natuurlijk verleidelijk om de drinkwateremmer uit de gracht te vullen.
 - 49 Adres Gemeenteraad aan de ministers van Binnenlandse Zaken en Financiën in de Raad van 14 december 1871. Geruuststellend bericht van de minister van Financiën aan Leiden in *Handelingen* Leiden, 17 januari 1872.
 - 50 Het College van B en W werd in deze periode terecht vaak het *College van Dageelijks Bestuur* genoemd. Voor nieuw beleid benoemde de raad gewoonlijk een Commissie ad hoc. De rol van B en W werd verder beperkt door twee machtige raadscommissies, Fabricage en Financiën. Zie hiervoor R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het Stadsarchief van Leiden (1359) 1816-1929 (1963)* (Leiden 2000), inleiding.
 - 51 Herziening 1873 met begroting en memorie van toelichting in SA III, inv.nr. 3107, Stukken betreffende concessieverlening aan W. van der Vliet en Ch. Bosch Reitz.
 - 52 SA III, inv.nr. 165, Besluiten van de Raad 2V (1875), bijlage 253. Voor het Rapport van Henket, dat als bijlage aanwezig zou moeten zijn maar hier ontbreekt, zie hierboven.
 - 53 Bibl. Gemeentearchief Amsterdam, Gedenkboek Onder Ons: Jhr. F.J.E. van Lennep, *Klimaat van Onder Ons 1843-1968* (Amsterdam 1968, ledenuitgave). Ook via de vereniging Amsterdams Casino was er een relatie tussen Willem van der Vliet en de familie Bosch Reitz. Jhr. F.J.E. van Lennep, *Als vorsten* (Haarlem 1967).
 - 54 *Handelingen* Leiden, 20 augustus 1868, bij de interpellatie Buys naar aanleiding van het besluit van Den Haag om geen intergemeentelijk bedrijf voor Den Haag, Delft en Leiden te willen.
 - 55 *Leidsch Dagblad*, 19 juni 1869.
 - 56 *Leidsch Dagblad*, 14 november 1871.
 - 57 Bijvoorbeeld Ingekomen Stuk 120 van 1872 (nota van het raadslid Dercksen), of Goudsmit: het maken van winst door de gemeente behoort noch tot hare taak noch tot hare roeping. *Handelingen* Leiden, 13 juli 1876.
 - 58 *Handelingen* Leiden, 30 september 1875.
 - 59 Ingekomen Stuk 145 van juli 1876. Hierin werd kort gesteld dat een particulier goedkoper en sneller zou werken dan de gemeente en bovendien een deel van het risico zou dragen. Discussie hierover werd niet aangemoedigd, want het college vroeg de raad meteen een besluit te nemen.
 - 60 De voorzitter van deze commissie, wethouder Stoffels, was negentien jaar wethouder Burgerlijke Stand geweest voor hij in november 1872 C.W. Hubrecht opvolgde bij Fabricage. Evenals de burgemeester was Stoffels een (niet-praktiserend) medicus.
 - 61 In de stukken wordt gesproken over 'een geacht ingezetene'. Hessels verklaarde in 1892 voor de rechtbank dat het om hem ging.
 - 62 Van het plan-Schaap zijn de Memorie van Toelichting en de globale begroting gedrukt in SA III, inv.nr. 3107, Stukken betreffende concessieverlening aan W. van der Vliet en Ch. Bosch Reitz. De vijf tekeningen en plattegronden die in de

- Memorie worden genoemd heb ik niet teruggevonden. De brief van de Commissie van Fabricage ten geleide van het rapport Schaap is van 14 juli 1875, de behandeling in de raad is op 30 september van dat jaar.
- 63 Rapport Commissie van Fabricage augustus 1875. De zoon en kleinzoon van Van Spall zouden overigens later in de directie van de LDM zitten.
 - 64 *Handelingen* Leiden, 30 september 1875.
 - 65 Sijthoff liet in het midden wie de financier was. In 1884 schreef A. Montagne dat het om Duitsers ging. (*Leidsche Courant*, 8 september 1884.)
 - 66 *Nieuws van de Dag*, 29 oktober 1875, *Algemeen Handelsblad*, 30 oktober 1875.
 - 67 Beiden waren directeur van een waterleidingbedrijf, en daarnaast ook betrokken bij andere industriële en financiële ondernemingen; beiden waren afkomstig uit zeer welgestelde Amsterdamse families.
 - 68 Boogaard, *Een volksbelang*.
 - 69 In de Notulen B en W heet het comité in januari Vereniging voor het tot stand komen van een duinwaterleiding, in juni is sprake van een Comité. Plannen voor een grote publieksactie werden opgeschort, men wilde eerst de vier concessieaanvragen gepubliceerd hebben.
 - 70 In januari 1876 gekozen als raadslid en in februari als wethouder. In 1880 werd hij benoemd als burgemeester van Leiden.
 - 71 Hij doorbrak de geheimhouding die het college hanteerde en publiceerde in brochures de concessieaanvragen van zichzelf en Schretlen (Bibl. RAL nr. 22555 port. en 22556 port.) en schreef (of liet schrijven) artikelen in het *Leidsch Dagblad*, bijvoorbeeld 12 en 25 juli; 31 augustus en 24 oktober 1876; 2 januari 1877.
 - 72 Niet in het *Leidsch Dagblad* van Sijthoff!
 - 73 Een paar jaar eerder had zich iets vergelijkbaars voorgedaan bij de totstandkoming van de spoorlijn Leiden-Woerden. Ook dit werd een wenselijke zaak gevonden, waarvoor veel actie gevoerd werd, maar het aantal Leidse aandeelhouders was klein.
 - 74 Lijst van aandeelhouders in de oprichtingsakte van notaris Wijnstroom (Archief LDM, niet genummerd); (niet-volledige) ledenlijst Onder Ons in Gedenkboek, pp. 30-32.
 - 75 Charles Bosch Reitz overleed in 1879 en werd opgevolgd door zijn broer Jean Philippe; Willem van der Vliet overleed in 1902.
 - 76 N.A. Bosch Reitz en F.G.L.O. van Kretschmar, *The Bosch Reitz Genealogy c. 1510-1994* (Melbourne 1995). Particuliere uitgave, 2 dln. In het tweede deel worden de verwante families behandeld. Een exemplaar is aanwezig bij het Centraal Bureau voor Genealogie.
 - 77 Rapport Commissie van Financiën bij de begroting voor 1877.
 - 78 De verdeling van de winst van de LDM was ingewikkeld. Allereerst werd een dividend van vijf procent aan de aandeelhouders uitgekeerd, zonodig op kosten van de gemeente. De winst boven de vijf procent, indien aanwezig, heette de *overwinst*. Deze overwinst werd als volgt verdeeld: de helft van de overwinst was voor de gemeente, een kwart van de overwinst was voor de aandeelhouders, een vijfde deel van de overwinst was voor de concessionarissen, en het resterende twintigste deel was voor commissarissen en directie. (Artikel 13 van de statuten van de NV.) Van der Vliet en Bosch Reitz kregen dus een winstuitkering als aandeelhouders, als concessionarissen en als directieleden!
 - 79 Artikel 5 van de concessie: de LDM moest om te beginnen twintig kilometer pijpen in de gemeente leggen en daarmee verder gaan indien door belanghebbenden een

- opbrengst van het waterverbruik per jaar van minstens tien procent van de aanlegkosten werd gegarandeerd.
- 80 Artikel 11 van de concessie regelde de vaststelling van de tarieven. Het tarief voor een arbeiderswoning met één tappunt, zonder dat daar een afvoer onder zat, was laag: f 4,50 per jaar of in een enkel geval f 2,00 per jaar. Maar als er geen distributieleiding in de betreffende straat was, kwam er geen aansluiting – niet eens een standpijp in de straat voor collectief gebruik.
- 81 Een groot verschil met 1844, toen gemeentearchitect S. van der Paauw een plan ontwierp voor de gemeentelijke gasfabriek (zie G.L. Driessen, 'Het leven en de geschriften van den stadsarchitect Salomon van der Paauw (1794-1869)', *Leidsch Jaarboekje* 23 (1930-1931) 1-46.
- 82 Haarlem profiteerde in beperkte mate van de Amsterdamse transportleiding die door de stad liep. In 1884 richtte de stad een eigen bedrijf op.

Einstein in Leiden / in Leiden Einstein

Dirk van Delft

Einstein kwam graag in Leiden. Met niemand onderhield hij zo'n intieme band als met Paul Ehrenfest.

Juli 2005 stuitte de Utrechtse student Rowdy Boeyink in de Ehrenfest-bibliotheek van het Instituut-Lorentz voor theoretische natuurkunde van de Universiteit Leiden op een verloren gewaand manuscript van Albert Einstein.¹ Het betrof deel twee van het artikel 'Quantentheorie van het eenatomige ideale gas', gedaateerd 'december 1924'. Einstein, sinds 1914 hoogleraar in Berlijn, bood het artikel op 8 januari 1925 aan in de reguliere vergadering van de Pruisische Academie van Wetenschappen, waarna publicatie volgde in de *Sitzungsberichte* van die academie.²

Bijzonder aan het artikel is dat het Einsteins laatste grote ontdekking betreft: die van de zogeheten Bose-Einsteincondensatie (zoals het snel werd genoemd). Dit exotische effect, waarbij atomen bij extreem lage temperatuur in hun laagste energietoestand 'condenseren' en als het ware één groot superatoom vormen, is pas in 1995 experimenteel bevestigd (zes jaar later bekroond met de Nobelprijs voor de natuurkunde). De dertig jaar die Einstein na zijn ontdekking van de Bose-Einsteincondensatie nog leefde, waren een aaneenschakeling van vruchteloze pogingen om de (toen bekende) natuurkrachten in een geünificeerde theorie onder te brengen.

Een bericht van ondergetekende over de vondst van de zestien handgeschreven velletjes in *NRC Handelsblad*³ ontketende, met hulp van het 'Einsteinjaar 2005', wereldwijd een lawine van media-aandacht.⁴ Als tastbare herinnering aan baanbrekende creatieve arbeid van de grootste wetenschapper van de twintigste eeuw zijn ze van onschatbare culturele waarde en het Einstein-archief in Jeruzalem

Dr. Dirk van Delft is directeur van Museum Boerhaave. Daarnaast is hij universitair hoofddocent wetenschaps-geschiedenis aan de Sterrewacht, Universiteit Leiden.

Albert Einstein, geschilderd door Harm Kamerlingh Onnes, 1920

reageerde enthousiast op de vondst. Bovendien vond Boeyink die julimaand tussen de papieren van Ehrenfest nog twee Einsteindocumenten, typoscripten van artikelen uit 1914 en 1920 die wetenschapshistorisch interessante verschillen te zien geven met de versies zoals die in druk verschenen.

Verder trof ondergetekende in het archief van het Huygens Laboratorium, de vestiging van de Leidse experimentele natuurkunde, in oktober 2005 overdrukken aan van 22 artikelen van Einstein uit de periode 1902-1915. In enkele gevallen, waaronder het beroemde artikel over de speciale relativiteitstheorie uit 1905, bevatten ze handgeschreven 'verbeteringen' die door Einstein zelf zijn aangebracht.

Dat alles werpt vragen op. Wie was Paul Ehrenfest en hoe kon tussen hem en Einstein zo'n intieme band groeien? Hoe raakten de drie manuscripten en typoscripten van Einstein in de bibliotheek van Ehrenfest verzeild? Wat was überhaupt Einsteins band met Leiden? En wat waren Einsteins contacten met twee andere vooraanstaande wetenschappers uit die stad: de experimenteel fysicus Heike Kamerlingh Onnes, in 1911 de ontdekker van de supergeleiding, en de astronoom Willem de Sitter?

Paul Ehrenfest (1880-1933) was in 1912 in Leiden de opvolger van Hendrik Antoon Lorentz.⁵ Lorentz werd dat jaar conservator van het Fysisch Kabinet van Teylers Museum en secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, beide gevestigd aan het Spaarne in Haarlem – als buitengewoon hoogleraar bleef hij iedere maandagmorgen in Leiden college geven over specialistische onderwerpen. Het liefst had Lorentz Einstein gestrikt als opvolger, maar die koos voor Zürich. Ehrenfest, in Wenen gepromoveerd bij Ludwig Boltzmann, werkte sinds 1907 in Petersburg. In Leiden betrok het gezin na een jaar Groenhovenstraat, op de hoek van de Witte Rozenstraat en de Jan van Goyenkade een nieuwe witgepleisterde villa in Russische stijl, ontworpen door Ehrenfests echtgenote Tatiana Afanashewa, wiskundige en didactica van de meetkunde.⁶ Zo lag de voorkant van het huis aan de tuinzijde, ontbraken schoorstenen en bestond de centrale verwarming uit zigzag lopende buizen, en was er op de begane grond een grote studeerkamer met schoolbord – aan de muur de fotoportretten van Boltzmann, Maxwell, Tolstoj en Dostojevski.

Mee uit Petersburg kwam de traditie van het wekelijks colloquium, waar frank en vrij en zonder aanzien des persoon de nieuwste ontwikkelingen in de fysica werden besproken – in eerste instantie afwisselend bij Ehrenfest thuis en

bij gevorderde studenten, later in het instituut voor theoretische natuurkunde op de hoek van de Zonneveldstraat en de Langebrug. Waar de formele Lorentz zijn mond hield tot hij zijn gedachten op orde had, zag de temperamentvolle Ehrenfest discussies en rumoer met collega's als pure noodzaak. Met studenten ging hij informeel om (zelfs bemoeide hij zich met de keuze van verloofdes), zijn colleges en voordrachten waren levendig en glashelder en Ehrenfest kruidde zijn Duits met schitterende uitdrukkingen als 'Das ist wo der Frosch ins Wasser springt' of 'Das ist der Patentanspruch'.

Wel had hij een hartgrondige hekel aan roken, drinken en parfum, en studenten die vóór een mondeling tentamen het waagden bij de kapper langs te gaan, werden zonder pardon naar huis gestuurd. Wanneer Einstein aan de Witte Rozenstraat logeerde, rookte hij pijp in de tuin. Ehrenfest, aldus zijn leerling Hendrik Casimir, was 'een hartstochtelijk bewonderaar van het schone en diepzinnige'.⁷ Tegelijk werd hij in de loop der jaren steeds sterker bevangen door een

Huize Ehrenfest in de Witte Rozenstraat.

fundamentele twijfel aan zijn vermogen de ontwikkelingen binnen de nieuwe fysica, met name op quantumgebied, te kunnen bijbenen. 'Zit toch niet zo te jammeren', schreef Einstein hem in augustus 1920. 'En schend je gevoel van eigenwaarde niet. Wij hebben toch zeker ook het mensenrecht om op leeftijd dommer en luier te worden?'⁸ Zo diep werden Ehrenfests depressies dat hij in 1933 een eind aan zijn leven maakte (en aan dat van een geestelijk gehandicapte zoon). Ook huwelijksproblemen met Tatiana kunnen bij die tragedie een rol hebben gespeeld, evenals de opmars van Hitler in nazi-Duitsland.

Einstein en Ehrenfest waren boezemvrienden. Hun eerste ontmoeting was in februari 1912 in Praag, waar Einstein toen een aanstelling als hoogleraar had. Het klikte meteen. De twee voerden intensieve gesprekken, onder andere over het zogeheten 'ergodisch principe' uit de statistische mechanica⁹ en over Einsteins ontluikende ideeën over gravitatie, en speelden ter afwisseling sonates van Brahms: Ehrenfest op de piano, Einstein op de viool. Een week lang logeerde Ehrenfest in huize Einstein en hij genoot. 'Ja, we zullen vrienden zijn', noteerde hij in zijn dagboek. 'Was vreselijk gelukkig.'¹⁰ De genegenheid was wederzijds. Einstein in 1934 in zijn 'in memoriam' voor Ehrenfest: 'Binnen een paar uur waren we dikke vrienden – alsof onze dromen en idealen voor elkaar bedoeld waren.'¹¹

Einsteins eerste bezoek aan Leiden was in februari 1911. Hij was door studenten uitgenodigd een lezing te komen geven¹² en omdat hij graag kennis wilde maken met Lorentz (wiens werk hij zeer waardeerde en die een vaderfiguur voor hem was) en met Kamerlingh Onnes en zijn vermaarde koudelaboratorium, had hij ja gezegd.¹³ Overigens liet Kamerlingh Onnes in 1901 een sollicitatiebrief van Einstein, toen net afgestudeerd aan het Polytechnicum in Zürich (later Eidgenössische Technische Hochschule gedoopt), onbeantwoord. De 22-jarige Einstein bood zich aan als assistent en had een gefrankeerde antwoordbriefkaart (en zijn eerste publicatie, in 1900 in *Annalen der Physik* verschenen en handelend over intermoleculaire krachten) meegestuurd. Die antwoordbriefkaart verdween in huize Onnes in een map:¹⁴ de hoogleraar-directeur van het Natuurkundig Laboratorium zocht assistenten met twee rechterhanden en Einstein was geen held in experimenteren.¹⁵ De *Communications from the Physical Laboratory of the University of Leiden* die Onnes in 1910 met het oog op Einsteins komst naar Praag had gestuurd (vooral het verschijnsel 'kritische opalescentie'¹⁶ was een gemeenschappelijke interesse), beantwoordde Einstein met een zending over-

drukjes van eigen werk. Die *Sonderabdrucke* vonden hun weg naar het overdrukkenarchief van het Leidse Natuurkundig Laboratorium, op zolder aan het Steenschuur. Onnes' opvolgers zijn tot 1960 doorgegaan met verzamelen – de collectie omvatte op dat moment zo'n 30.000 stuks. Na de verhuizing van de Leidse natuurkunde naar de rand van de stad, in 1998 voltooid, is het overgrote deel van dit materiaal weggegooid. Circa vijf procent is bewaard op basis van nogal zachte criteria als 'bekendheid van de auteur' en 'het belang van het onderwerp'. Wat resteert bevat 22 overdrukken van artikelen van Einstein (in enkele gevallen met een co-auteur) uit de jaren 1902-1915.

Twee daarvan bevatten opvallende aanpassingen in zwarte inkt, gezien het handschrift aangebracht door Einstein zelf. Het betreft het artikel over de speciale relativiteitstheorie uit 1905¹⁷ en Einsteins proefschrift uit datzelfde *annus mirabilis*: 'Een nieuwe bepaling van de moleculaire afmetingen', in 1906 in licht gewijzigde vorm eveneens gepubliceerd in *Annalen der Physik*.¹⁸ In het laatste geval gaat

Albert Einstein thuis bij Paul Ehrenfest, met Paul junior op schoot, omstreeks 1920.

het om de term 'rekenfout', door Einstein in de marge van pagina 296 aangebracht. De fout zou, aldus een aanvulling op het artikel, 'begin 1911' door een assistent van Einstein zijn ontdekt, wellicht iets eerder.¹⁹ Einstein stuurde zijn proefschrift samen met andere overdrukken op 31 december 1910 naar Leiden. De mogelijkheid bestaat dus dat Einstein, toen hij in februari in Leiden arriveerde, Kamerlingh Onnes heeft gevraagd de fout die een maand eerder in Zürich boven water was gekomen eigenhandig in de overdruk te mogen markeren.

In het artikel over de speciale relativiteitstheorie heeft Einstein aan het begin van het 'Kinematischer Teil', drie aanpassingen gepleegd. Ten eerste wijzigt hij de titel van paragraaf 1: 'Definitie van gelijktijdigheid' wordt uitgebreid tot 'Definitie van gelijktijdigheid. Principe van de constante lichtsnelheid'.²⁰ Ten tweede preciseert Einstein het coördinatenstelsel dat hij in de eerste zin van de bewuste paragraaf introduceert. 'Coördinatenstelsel' verandert in het scherpere 'Een coördinatenstelsel K, waarin Newtons mechanische wetten gelden, bestaan uit drie vaste loodrecht op elkaar staande staven'.²¹ En ten derde gooit Einstein in de derde alinea van die paragraaf de tweede zin om. In de oorspronkelijk, wat wollige versie luidde deze: 'Wanneer we de *beweging* van een puntmassa willen beschrijven, geven we de plaatscoördinaten als functie van de tijd. Nu moeten we ons terdege realiseren dat een dergelijke wiskundige beschrijving fysisch inhoudeloos is als we niet ondubbelzinnig weten wat we met "tijd" bedoelen.' Dat is verbeterd tot: 'Zo'n wiskundige beschrijving is pas nuttig als we duidelijke afspraken hebben gemaakt over wat we onder "tijd" verstaan'.²²

Waarom die aanpassingen? Eind 1910 - begin 1911, toen de overstap van Zürich naar Praag aanstaande was, heeft Einstein in *Annalen der Physik* aanvullingen gepubliceerd op eerder verschenen artikelen. Taal was belangrijk bij Einstein. In de woorden van Einstein-biograaf Abraham Pais: 'Zijn aanleg voor Duits was haast even groot als zijn aanleg voor natuurkunde'.²³ Einstein heeft vaker wijzigingen aangebracht in overdrukken van zijn artikel over speciale relativiteit. De Duitse wetenschapshistoricus Gerald Holton had in zijn collectie een exemplaar waarin een enkel foutje (onder andere een minteken) is rechtgezet terwijl de zinsnede 'verbindingsslijn lichtbron-waarnemer' is doorgestreept en vervangen door het krachtiger 'bewegingsrichting'.²⁴

In 1913, dus nadat Einstein de voor Kamerlingh Onnes bestemde overdruk had aangepast, verscheen een 'tweede druk' van het artikel over de speciale relativiteitstheorie. Het behoorde tot een bundel artikelen over 'het relativiteitsprincipe', van de hand van Einstein, Lorentz en Hermann Minkowski (de man

die de vierdimensionale ruimtetijd introduceerde).²⁵ Aldaar is de eerste zin van Einsteins paragraaf 1 voorzien van een noot: 'Bedoeld is: in eerste benadering gelden.'²⁶ De correcties zoals Einstein die aanbracht in beide hierboven vermelde overdrukken, zijn niet overgenomen.

Terug naar Einsteins eerste bezoek aan Leiden. Einstein en zijn vrouw Mileva Maric (die hij kende van hun studententijd in Zürich) logeerden die februari-week in 1911 bij Lorentz. Weer terug in Praag schreef Einstein naar Leiden dat hij zeer genoten had, van de gastvrijheid en van de wetenschappelijke discussies.²⁷ Zeer geïnteresseerd toonde Einstein zich in Onnes' onderzoek naar de temperatuurafhankelijkheid van de elektrische weerstand van metalen en de theoretische overwegingen daarbij. Onnes stond februari 1911 op het punt supergeleiding (het verschijnsel dat de elektrische weerstand in een stof beneden een zekere temperatuur ineens volledig wegvalt; tegenwoordig onder andere toegepast in de krachtige elektromagneten van MRI-scanners) waar te nemen bij kwik, welke ontdekking hij in bijzijn van Einstein en twintig andere topfysici presenteerde op de eerste Solvay-conferentie, najaar 1911 in Hotel Métropole in Brussel.

Einstein kwam graag naar Leiden. Met Ehrenfest kon hij onbekommerd over zijn werk aan de algemene relativiteitstheorie praten, terwijl in Berlijn de theoretisch fysici zich maar weinig ontvankelijk toonden voor brede discussies over grondslagen. Maart 1914, kort voor zijn verhuizing vanuit Zürich naar de Duitse hoofdstad, logeerde Einstein een week op de Witte Rozenstraat. Er werd uitvoerig over de problemen met de quantentheorie gesproken, en over Ehrenfests idee van het 'adiabatisch principe'.²⁸ Na afloop kreeg Ehrenfest een warme brief uit Berlijn waarin Einstein hem, ten teken van hechte vriendschap, niet langer met het formele 'Sie' aansprak maar met 'Du'.²⁹

Bij dat eerste bezoek aan Ehrenfest liet Einstein in Leiden een typoscript achter van zijn laatste artikel uit Zürich. De titel: 'Co-variante eigenschappen van de veldvergelijkingen van de op de algemene relativiteitstheorie gebaseerde theorie van de zwaartekracht';³⁰ het zou op 29 mei 1914 in druk verschijnen in het *Zeitschrift für Mathematik und Physik*. Het betrof een coproductie met de wiskundige Marcel Grossmann, een kameraad uit Zürich, en was een vervolg op hun 'Ontwerp van een veralgemeniseerde relativiteitstheorie en een theorie van de zwaartekracht'³¹ uit 1913.

Einstein moet het typoscript bij Ehrenfest thuis of op diens werkkamer op het instituut voor theoretische natuurkunde hebben achtergelaten. Latere bezoeken

aan Leiden leverden nog eens twee Einstein-documenten op. Uiteindelijk verdwenen ze in Ehrenfests werkkamer aan de Langebrug tussen de bladzijden van tijdschriften. In 1955 is die werkbibliotheek, waartoe ook honderden boeken behoorden, aan de familie overgedragen, om na het overlijden in 1984 van Ehrenfests dochter Tanja terug te keren naar wat inmiddels het Instituut Lorentz voor Theoretische natuurkunde heette. Aldaar bleven de stapels papier, in totaal 36 stuks, twintig jaar onaangeroerd. Tot een Utrechtse student ze in het kader van een doctoraalscriptie stuk voor stuk doorbladerde en tientallen interessante brieven, artikelen en andere losse papieren aantrof.³²

Paul Ehrenfest, geschilderd door Harm Kamerlingh Onnes, omstreeks 1920.

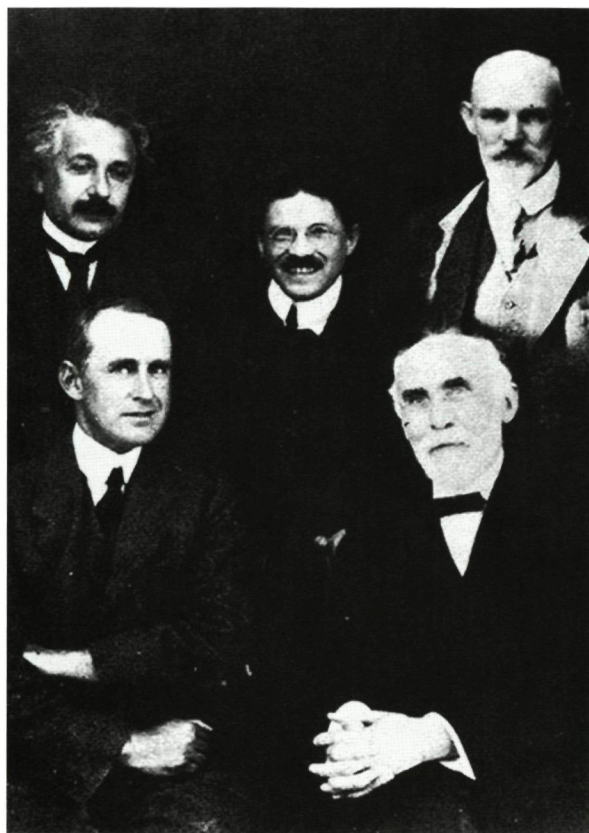
Het dertien pagina's tellende typoscript uit 1914, met nette formules in zwarte inkt in het handschrift van Marcel Grossmann, bevat enkele door Einstein aangebrachte correcties en een aanvulling – alle zijn in de gedrukte definitieve versie overgenomen. Ook bevat de titelpagina twee opmerkingen van de hand van Ehrenfest: 'Heeft het zin x, t te scheiden' en iets over 'evenwijdige lichtkegels' in relatie tot het ontbreken van 'gesloten wereldlijnen'. Ze getuigen van de intensieve discussies die beide vrienden voerden tijdens de worsteling die november 1915 in Einsteins algemene relativiteitstheorie zou resulteren, de theorie die brak met de zwaartekrachtstheorie van Isaac Newton en die stelt dat massa de omringende ruimte kromt. Op de achterzijde van het Einstein-Grossmann-typoscript heeft Ehrenfest wat onduidelijke figuren gekrabbeld.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) greep Einstein een uitnodiging van Ehrenfest dankbaar aan voor een bezoek aan het neutrale Nederland. Einstein verafschuwde de golf van nationalisme die ook de Duitse wetenschap overspoelde – als een der weinigen weigerde hij in oktober 1914 de 'Aufruf an der Kulturwelt', die de Duitse oorlogshandelingen (waaronder het in brand schieten van de beroemde bibliotheek van de universiteit in Leuven) rechtvaardigde, te ondertekenen – en graag zou hij, al was het maar voor even, aan de patriottistische hysterie ontsnappen: 'Iedere vezel van mijn bestaan kriebelt om hier weg te komen.'³³ Reizen in oorlogstijd was niet eenvoudig en het duurde maanden eer Einstein de vereiste papieren op orde had.

September 1916 arriveerde hij dan toch in Leiden voor een bezoek van twee weken. In Haarlem zocht het tweetal Lorentz op, met wie Einstein eveneens diepgaand over de algemene relativiteitstheorie had gecorrespondeerd. Terug in Berlijn schreef Einstein aan boezemvriend Michele Besso genoten te hebben van zijn trip naar Nederland: 'Ik bracht met Ehrenfest, en in het bijzonder ook met Lorentz, uren door om nooit te vergeten, niet alleen stimulerend maar ook verfrissend. Die mensen zijn me onvergelijkbaar na.'³⁴ In de Witte Rozenstraat opende Einstein zijn gastheer de ogen voor de muziek van Bach en de eerstvolgende maanden leek Ehrenfest meer in de ban van koralen dan van fysica.³⁵

November 1915 had Einstein zijn algemene relativiteitstheorie voltooid. 'Zufrieden aber ziemlich kaputt', schreef hij zijn vriend Michele Besso.³⁶ In het verscheurde Europa was van vrij wetenschappelijk verkeer geen sprake en het was de Leidse astronoom Willem de Sitter (1872-1934), directeur van de Sterrewacht, die de nieuwe denkbeelden doorspeelde naar Engeland.³⁷ Bij zijn bezoek aan Leiden hadden Einstein en De Sitter elkaar ontmoet. De Sitter had zojuist

het artikel 'De relativiteit der rotatie in de theorie van Einstein' geschreven³⁸ en de twee spraken uitvoerig over de algemene relativiteitstheorie en het restant absolute ruimte en tijd dat daar nog in aanwezig was.³⁹ Er volgde een uitvoerige briefwisseling⁴⁰ waarin De Sitter in maart 1917, als reactie op Einsteins gesloten statische heelal (inclusief kosmologische constante om het heelal voor uitdijning te behoeden, later door Einstein als 'mijn grootste blunder' bestempeld), zijn lege heelal introduceerde als oplossing van Einsteins vergelijkingen: de start van de relatieve kosmologie. De Britse astronoom Arthur Eddington, die De Sitter schreef 'immensely interested' in de nieuwe denkbeelden te zijn,⁴¹ keek tijdens de zonsverduistering van 29 mei 1919 naar de afbuiging van sterlicht dat vlak langs de zon scheerde en vond overeenstemming met de algemene relativiteitstheorie.

Albert Einstein, Paul Ehrenfest, Hendrik Antoon Lorentz, Willem de Sitter en Arthur Eddington, september 1923.

Einstein vernam het blijde nieuws in september van Lorentz (die het op zijn beurt wist van een collega op Teylers die aanwezig was op de jaarbijeenkomst van de British Association for the Advancement of Science, waar Eddington de voorlopige eclipsresultaten had gepresenteerd). Na de officiële bekendmaking, op 6 november 1919 in Londen, was Einstein op slag een internationale superster.

Op dat moment waren Ehrenfest, Lorentz en Kamerlingh Onnes druk doende om Einstein als gasthoogleraar aan de Leidse universiteit te verbinden – in Martin Kleins Ehrenfest-biografie is de rol van Onnes sterk onderbelicht.⁴² Een gewoon hoogleraarschap zat er niet in. Dat lag niet aan het aanbod. ‘De zaak ligt heel simpel’, schreef Ehrenfest op 2 september 1919 na overleg met zijn collega’s, ‘als jij nu gewoon *ja* zegt, is het mogelijk alles [...] extreem snel met inachtneming van jouw wensen in te richten’.⁴³ Waarna een Leids walhalla in het vooruitzicht werd gesteld: Einstein mocht zelf zijn salaris bepalen (‘ons *maximum* van 7500 gulden is jouw *minimum*’), college geven hoefde niet en Einstein mocht onbeperkt reizen. Onnes, benadrukte Ehrenfest, was een warm voorstander van het plan. ‘Wees ervan verzekerd dat je hier omringd bent door mensen die je persoonlijk liefhebben, en niet alleen maar het denkwerk dat bij je naar buiten druppelt.’ Alles was mogelijk, zolang men tenminste zeggen kon: ‘Einstein is in Leiden – in Leiden is Einstein.’

Maar Einstein ging er niet op in. Zeker, het was een prachtaanbod en hij was opgetogen over Leiden, maar simpel zijn hart volgen zat er niet in. Max Planck⁴⁴ had hem gesmeekt te blijven en overweldigd door de beroerde omstandigheden in het naoorlogse Berlijn wist Einstein die loyaliteit op te brengen. Wel snakte hij ernaar zijn Leidse vrienden weer eens op te zoeken. De tweede helft van oktober logeerde hij bij Ehrenfest. Terug in Berlijn, drie dagen na het losbarsten van de heksenketel omtrent de bevestiging van zijn algemene relativiteitstheorie, schreef Einstein een roerende brief. ‘Het voelt alsof jij een deel van mij bent, en ik aan jou toebehoor. Van nu af aan zullen we in nauw persoonlijk contact met elkaar blijven. Dat doet ons beiden goed, ieder van ons voelt zich minder ontheemd in deze wereld door toedoen van de ander.’⁴⁵

Toen bleek dat een gewoon hoogleraarschap er niet inzate, stapte Leiden over op plan B: Einstein binnenhalen als gasthoogleraar. Op 9 november 1919 klopte Kamerlingh Onnes, als gewiekst organisator veel beter dan Ehrenfest in staat de autoriteiten te bespelen, aan bij het Leids Universiteits Fonds. Dit financierde de bijzondere leerstoelen, en wie maakte daar nu meer aanspraak op dan

Einstein, een 'ster van de eerste grootte' en 'te vergelijken met Newton?'⁴⁶ De timing was perfect: enkele dagen geleden was Einstein tot wereldnieuws gebombardeerd. 'Wij hebben hier een paar weken geleden de grote Zwitser Einstein in ons midden gehad', begon Onnes – zo kort na de oorlog was 'Zwitser' geen loze toevoeging. Ook stelde Onnes dat 'Einstein tot zijn ontdekkingen werd geleid door op het Leidse werk van Lorentz voort te bouwen'. Onnes stelde voor Einstein voor drie jaar te benoemen, met een traktement van 2.000 gulden per jaar. Hetgeen geschiedde.⁴⁷

Op 24 november stelde Ehrenfest Einstein van de nieuwe plannen op de hoogte.⁴⁸ Het ging om een Leids verblijf van drie à vier weken per jaar, een 'kometenbestaan' dat Einstein zeer aansprak.⁴⁹ Kamerlingh Onnes had bij het Leids Universiteits Fonds het belang van Einstein voor Leiden extra aangezet door zijn eigen lage temperaturenwerk erbij te betrekken. Het belangrijkste was de relativiteitstheorie, geen twijfel mogelijk, maar, aldus Onnes, 'ook op ander gebied heeft Einstein werk van hoge betekenis afgeleverd'. Waarna hij op Einsteins bijdragen aan de quantentheorie wees. 'Over vele van de verschijnselen op welke deze leer betrekking heeft is eerst door onderzoekingen bij lage temperatuur licht geworpen' en 'Prof. Einstein stelt dan ook groot belang in het werk van het cryogeen laboratorium' en graag zou Onnes zijn 'voorlichting' aanhoren.⁵⁰

Het was Lorentz die in december Einstein namens het faculteitsbestuur een officieel aanbod deed en nog eens benadrukte dat Kamerlingh Onnes met Einstein graag vragen zou bespreken die voortvloeiden uit het werk dat het cryogeen laboratorium opwierp.⁵¹ Einstein liet op 12 januari 1920 weten blij te zijn met het aanbod. Zijn intrede, zo kondigde hij aan, zou over 'ether en relativiteitstheorie' gaan – een verzoek van Lorentz⁵² (met ether bedoelde Einstein gravitatieveld). Het Leids Universiteits Fonds ging op 9 februari akkoord. Lorentz' hoop dat de Nederlandse regering de benoeming snel zou bekrachtigen bleek ijdel. In maart schreef Ehrenfest dat het koninklijk besluit nog altijd in 'regeringsbureaus rondslingerde' maar dat een intrede op 5 mei moest lukken. In één moeite door lichtte hij Einstein in over de Leidse gewoontes. Zo maakte de verplichte toga tijdens de intrede het 'spreken met de handen' onmogelijk en na afloop van de rede, voor het uitspreken van de dankwoorden, deed Einstein er goed aan op zijn gemak een glas water te drinken opdat de oudere heren in de zaal wakker konden schrikken.⁵³

Mei 1920 was Einstein inderdaad in Leiden, maar de papieren voor zijn aanstelling waren toen nog niet rond. Bij die gelegenheid liet Einstein opnieuw bij

Ehrenfest een typoscript achter. Ditmaal betrof het een drukproef van het artikel 'Geluidssnelheid in gedeeltelijk ontlede gassen', dat Einstein op 8 april 1920 bij de Pruisische Academie had ingediend en dat op 29 april in de *Sitzungsberichte* was gepubliceerd.⁵⁴ Einstein was op dat moment directeur van het Kaiser Wilhelm Institut für Physik in Berlijn en, gevoed door zijn recent verworven sterstatus, ontving hij vele verzoeken en suggesties voor 'wetenschappelijke zijpaden'. Een van deze uitstapjes betrof onderzoek naar de vraag of de geluidssnelheid frequentieafhankelijk is, dus qua waarde verschilt al naar gelang de toonhoogte. Het artikel over de geluidssnelheid in gassen trok betrekkelijk weinig aandacht. Niettemin sloot het aan bij het experimentele programma in het laboratorium van Walther Nernst, een van de grote Duitse fysici uit die jaren, en op Einsteins suggestie is in de jaren 1920-1922 bij de Physikalisch-Technische Reichsanstalt in Berlijn (waar Einstein in het curatorium zat) onderzoek gedaan naar de frequentieafhankelijkheid van de geluidssnelheid. Die bleek afwezig.⁵⁵

Albert Einstein en Heike Kamerlingh Onnes. Tekening door Harm Kamerlingh Onnes, 1920.

Interessant aan het geluidssnelheidartikel is dat Einstein in de drukproef die hij in Leiden achterliet, de laatste twee bladzijden heeft doorgestreept en er een nieuw handgeschreven slot voor in de plaats heeft gesteld. Einstein paste in de oorspronkelijke versie van zijn artikel een vereenvoudiging toe op een gecompliceerde uitdrukking betreffende de geluidssnelheid. In zijn afleiding van de geluidssnelheid voor dat vereenvoudigde geval beging Einstein enkele slordigheden. In de nieuwe, gepubliceerde versie leidde hij een algemener resultaat af. Ook dan maakt Einstein fouten: vier maal hanteert hij een minteken waar het een plus moet zijn. In deel 7 van de *Collected Papers* is daar geen melding van gemaakt, terwijl het exemplaar dat in het kader van het ECHO-project (European Cultural Heritage Online) is gebruikt wel handmatig is verbeterd (niet door Einstein).⁵⁶

Pas op 27 oktober 1920 kon Einstein in het Groot Auditorium zijn intrede houden – de titelpagina van de gedrukte versie⁵⁷ vermeldt de ‘5 mei’ die Ehrenfest in maart als datum suggereerde. Waarom deze forse vertraging? Bij naspeuringen in het Nationaal Archief in Den Haag ontdekte wetenschapshistoricus Jeroen van Dongen voorjaar 2005 dat er een persoonsverwisseling in het spel was. De autoriteiten in Den Haag meenden met de Duitse schrijver, kunstkenner en linkse revolutionair Carl Einstein van doen te hebben. Einstein, aldus een commissie die de minister over de benoeming moest adviseren, zou in Brussel met de ‘Rode Gravin’ Ada von Hagen, een bekend propagandiste uit die tijd, hebben gehokt. Een geschrokken minister wilde van het Leids Universiteits Fonds tekst en uitleg. ‘Prof. Einstein doet niet aan gravinnen’, schreef prof. C. van Vollenhoven terug. ‘Hij heeft nooit op het genoemde adres gewoond, is getrouwd met een jodinnetje die evenals hij Einstein heet. Hij heeft tijdens de oorlog niet in Brussel gewoond of vertoefd.’⁵⁸

De minister ging overstag, maar het duurde tot 21 september 1920 eer het koninklijk besluit afkwam. Intussen was Einstein op een bijeenkomst van de Arbeitsgemeinschaft deutscher Naturforscher in de Philharmonie in Berlijn uitgemaakt voor ‘publiciteitsgeile hond’, ‘plagiator’, bedrieger’ en ‘wetenschappelijke dadaïst’. Einstein sloeg hard – maar aangedaan – terug in het *Berliner Tageblatt*. Zodra Ehrenfest van de commotie hoorde, bood hij Einstein op eigen gezag opnieuw een gewoon hoogleraarschap aan, maar Einstein hield het op gasthoogleraar.

Kamerlingh Onnes greep Einsteins debuut als gasthoogleraar aan om in zijn hoe-

danigheid van voorzitter van de wetenschappelijke commissie van het Institut International du Froid⁵⁹ in Leiden een conferentie over magnetisme te organiseren.⁶⁰ Deelnemers waren Einstein, Ehrenfest, Lorentz, Onnes, Kuener⁶¹ en twee autoriteiten op het gebied van magnetisme: Paul Langevin (Collège de France, Parijs) en Pierre Weiss (die zojuist was overgestapt van Zürich naar het weer Franse Straatsburg). Weiss was vanaf 1910 diverse keren naar Leiden afgereisd – aanvankelijk nam hij uit Zürich zijn loodzware magneet mee – voor magnetisch onderzoek bij lage temperaturen en ook Onnes had assistenten op magnetisme gezet. Na 1914 was het magnetisch onderzoek in Leiden in de versukkeling geraakt en met de miniconferentie van oktober 1920 wilde Onnes het nieuw leven inblazen.

Ehrenfest, die zich na de wereldoorlog vooral met econometrie had beziggehouden,⁶² had zich in de zomer van 1920 op het magnetisme gestort en zag uit naar *die Magnetenwoche*. 'Ik brand van verlangen deze zaken te bediscussieren,' schreef hij Einstein.⁶³ Die achte van zijn kant het magnetisme 'compleet rijp voor theoretische behandeling'.⁶⁴ Onnes maakte op basis van het besprokene een rapport voor de Solvay-conferentie van 1921.⁶⁵ Ehrenfest, die in de aanloop naar de conferentie het magnetisme uitvoerig met Onnes had bediscussieerd, vatte zijn gedachten samen in een artikel over het magnetisme van vaste stoffen.⁶⁶ Einstein had zijn handen vol aan het toepassen van de algemene relativiteitstheorie.

November 1921 gaf Einstein in Leiden colleges over supergeleiding. Die zomer had Onnes laten weten uit te zien naar zijn komst en of Einstein ditmaal in Huize ter Wetering aan het Galgewater wilde komen logeren – een kosmopolitisch trefpunt van wetenschap en kunst.⁶⁷ Onnes was nieuwsgierig naar Einsteins mening over eventuele quantumcorrecties op de toestandsvergelijking en de wet der overeenstemmende toestanden, de thermodynamische wetten⁶⁸ die hem zijn leven lang hadden beziggehouden.⁶⁹ In 1924 kwam Einstein erop terug en voorzag Onnes op basis van speculatieve redeneringen van enkele formules waarvan het belang onduidelijk bleef en die Onnes maar aan de gemeten afwijkingen van de wet der overeenstemmende toestanden moest zien te toetsen.⁷⁰ Onnes antwoordde dat Einsteins suggesties, al had hij hier en daar bezwaren, hem 'kolossale Freude' hadden gebracht en dat het idee dat quantumregels de tijd dat moleculen in elkaars nabijheid vertoeven mede bepalen voor hem 'ein Lichtblitz' was geweest.⁷¹ Maar het bleven vage noties en Onnes was, ondanks zijn verzekering dat er 'vast iets moois' uit zou voortvloeien, met zijn 71 jaar te

oud om er iets mee te doen. Ook was hij geen Ehrenfest. In 1953 schreef Einstein aan de toenmalige directeur van Museum Boerhaave dat wetenschappelijke discussies met Onnes tamelijk stroef verliepen. Met zijn intuïtie was niets mis, aldus Einstein, maar zich trefzeker uitdrukken was er niet bij en ook stond Onnes weinig open voor de gedachtegang van anderen.⁷²

De gedachten die Einstein over supergeleiding ontwikkelde, legde hij november 1922 neer in een artikel bestemd voor het jubileumboek ter gelegenheid van Onnes' veertigjarig professoraat.⁷³ Na discussies met Ehrenfest over het onderwerp kwam hij tot een model van 'ketens met quasi in ganzenmars lopende atoom-elektronen', wat hij in een briefkaart vanuit Amerika toelichtte.⁷⁴ Bij supergeleiding zouden die ketens 'bestendig en ongestoord' zijn. Waarna Einstein opperde zijn theorie te toetsen via meting van de zelfinductie (via zwakke wisselstroom) van een niet-supergeleidende spoel, geplaatst onder een supergeleidende, kortgesloten spoel. In het artikel van 1922 is dat (nogal vage) experiment gesneuveld, maar de elektronenketen houdt Einstein overeind. Het vermoeden dat die ketens niet uit verschillende soorten atomen konden bestaan, moest Einstein in een naschrift intrekken: Kamerlingh Onnes had de twee supergeleiders lood en tin tegen elkaar geklemd en op het grensvlak geen weerstand geconstateerd.⁷⁵

Opvallend is dat Einstein niet verwijst naar Onnes' tweede bijdrage aan de Solvay-conferentie, in april 1921 ingediend en handelend over supergeleiding.⁷⁶ Ook Onnes komt met het idee van elektronen die via lage 'draden' van atoom naar atoom bewegen – met meer details dan Einstein. De laatste was op het Solvay-congres in Brussel niet aanwezig en heeft wellicht Onnes' bijdrage gemist.

Zeven keer kon Leiden van Einsteins optredens als gasthoogleraar profiteren en bijna altijd logeerde hij in huize Ehrenfest aan de Witte Rozenstraat. In de eetkamer stond altijd een tafeltje voor hem klaar met melk, brood, cake en fruit. Een bewoner van de Jan van Goyenkade herinnerde zich in 1955 (toen Einstein overleed) Einsteins uiterlijk als dat van 'een goede, enigszins slaperige Sint Bernard'. Regelmatig zag hij Ehrenfest en Einstein langs komen. 'Gearmd liepen ze voorbij mijn kamer, Einstein sloffend en met een uitdrukking op zijn gezicht of hij geen tien kon tellen! Samen gingen ze dan naar de Sterrewacht of naar het cryogeen-laboratorium van prof. Kamerlingh Onnes, waar de koudste plek ter wereld was, voor leken ook al weer zoiets griezelig-onbegrijpelijks.⁷⁷

Bij Ehrenfest thuis werd dikwijls gemusiceerd. Bij een van Einsteins logeerpartijen nodigde Ehrenfest de toen jonge componist Willem Andriessen uit om te komen eten. 'Mijn tragere geest dreigde verstrikt te raken in de paradoxen en

hyperbolen, die als raketten over tafel werden afgeschoten', wist Andriessen zich later te herinneren. 'Ehrenfest fluisterde me dan ook in: "Ziet u, wij hebben hier in huis de kunst van het polyphone spreken ingevoerd.'" Na de maaltijd vertrouwde de gastheer Andriessen toe dat Einstein zich erop had verheugd wat muziek te maken. Einstein had geen trek in nieuwere composities maar wilde Mozart. 'Einstein was geen virtuoos violist', aldus Andriessen. 'Zijn spel was zui-

Albert Einstein en Paul Ehrenfest musicerend. Tekening door Marijke Kamerlingh Onnes, 1920.

ver, maar met een wat bedeesde gelijkmatigheid. Het miste felle, hartstochtelijke accenten en stellig zag hij Mozart als een zuivere, klare geest, een onvertroebelde bron van schoonheid, meer dan als de grote dramaticus, die hij ook kon zijn.⁷⁸

In het Leidse academische leven was Einstein een aparte verschijning. Het liefst, zo herinnerde Tatiana zich, 'droeg hij een Schillerhemd met open kraag en kleren die als een jutezak om zijn leden hingen'.⁷⁹ Van de weeromstuit verscheen hij bij de erepromotie van koningin Wilhelmina in 'een fantastisch kostuum van hemelsblauwe Atlas-zijde en een dito muts met grote struisveren die wiegelden bij elke stap' en kon hij het niet laten om – tegen de professorenmores in – naar het publiek te wuiven. Toen Tatiana Einstein eens meenam naar een lerarenbijeenkomst waarop vereenvoudiging van het wiskundeleerplan ter discussie stond, en op schoolborden alle stellingen die leerlingen zich volgens het toenmalige programma eigen moesten maken op een rijtje waren gezet, was Einsteins reactie: 'Was ein Misthaufen von Theorem!' Graag ging hij met de kinderen van Paul en Tatiana een dagje naar het Katwijkse of Noordwijkse strand.

Behalve typo- en manuscripten liet Einstein in de Witte Rozenstraat in 1921 bij wijze van geschenk zijn vulpen achter (nu in Museum Boerhaave). Ehrenfest was er zeer mee verguld en noteerde op een briefje dat Einstein al zijn artikelen en berekeningen aangaande de algemene relativiteit ermee had geschreven.⁸⁰ Ook plaatste Einstein diverse keren zijn autogram – vergezeld van formules die hem op dat moment bezighielden – op de muur in de logeerkamer in huize Ehrenfest. In 1928 deed hij dat nogmaals op een vergelijkbare muur in het instituut voor theoretische natuurkunde. De muur in de Witte Rozenstraat is nog altijd intact, die in het theoretisch instituut is uitgezaagd en verplaatst naar de nieuwbouw aan de Zonneveldstraat, en in 1998 bij het vertrek van de natuurkunde uit de Leidse binnenstad opnieuw verplaatst naar de hal van het Oortgebouw, tussen het nieuwe Kamerlingh Onnes Laboratorium en het Huygenslaboratorium.

Einsteins handtekening is ook te vinden in het gastenboek van het Spinozahuisje te Rijnsburg. Spinoza woonde er in een landarbeidershuisje en tussen de filosofische bedrijvigheden door sleep hij lenzen voor de kost. Einstein bezocht het huisje op 2 november 1920 in gezelschap van de schilder Harm Kamerlingh Onnes, een neef van de fysicus.⁸¹ Later zou hij opmerken 'in de God van Spinoza' te geloven⁸² en het is opmerkelijk dat Einstein eveneens in 1920 (precieze datum onbekend) Spinoza voor het eerst in schrift vermeldt, en wel in een versje: *Wie lieb' ich diesen edlen Mann / Mehr als ich in Worten sagen kann*. Zou het bezoek aan het Spinozahuisje Einstein hebben geïnspireerd?⁸³

Bij zijn voorlaatste verblijf als gasthoogleraar in Leiden liet Einstein in februari 1925 het sinds augustus 2005 wereldberoemde manuscript met de voorstelling van de Bose-Einsteincondensatie achter. Inmiddels is het overgebracht naar de Universiteitsbibliotheek Leiden. De gepubliceerde versie van het artikel wijkt slechts op ondergeschikte punten af van het manuscript.⁸⁴

April 1930 bezocht Einstein Leiden voor het laatst. Twee jaar later vertrok hij naar Amerika, waar het nieuw opgerichte Institute for Advanced Study in Princeton hem de rest van zijn leven wetenschappelijk onderdak zou bieden. Het gasthoogleraarschap in Leiden is op 23 september 1952 officieel beëindigd.

Noten

- 1 Zie: www.lorentz.leidenuniv.nl/history/einstein/einstein.html.
- 2 A. Einstein, 'Quantentheorie des einatomigen idealen Gases. Zweite Abhandlung'. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1925 (I) 3-14.
- 3 Dirk van Delft, 'De laatste Einstein', *NRC Handelsblad* 20 augustus 2005, pagina 1 (voorpagina) en bijlage Zaterdag &cetera. Het was Carlo Beenakker, hoogleraar theoretische natuurkunde op het Instituut-Lorentz, die me op de vondst van het Einstein-manuscript attenteerde.
- 4 Voor een overzicht van de media-aandacht zie: www.phys.uu.nl/~Boeyink.
- 5 Voor informatie over Ehrenfest, zie de biografie van Martin Klein: *Paul Ehrenfest. Volume 1: The Making of a Theoretical Physicist* (Amsterdam 1970). Deel 1 loopt tot 1920, deel 2 is nooit verschenen.
- 6 Het echtpaar Paul en Tatiana Ehrenfest publiceerde in 1911 een veelgeprezen artikel over de grondslagen van de statistische mechanica in de *Encyclopädie der mathematischen Wissenschaften*.
- 7 H.B.G. Casimir, *Het toeval van de werkelijkheid – Een halve eeuw natuurkunde* (Amsterdam 1983) 82.
- 8 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 13 augustus 1920. ETN-bibliotheek Zürich, Albert Einstein Duplikatsarchiv. Contro no 9 506. Geciteerd in Sybe Izaak Rispens, *Einstein in Nederland* (Amsterdam 2006) 127.
- 9 Het ergodisch principe is een kernbegrip uit de statistische mechanica, de tak van natuurkunde die naar grote verzamelingen van bijvoorbeeld moleculen kijkt en werkt met gemiddelden.
- 10 Paul Ehrenfest, dagboek E, 23-29 februari 1912. Archief Museum Boerhaave.
- 11 A. Einstein, 'Paul Ehrenfest in Memoriam'. In: *Out of my later years* (New York 1950) 215.
- 12 Het onderwerp was 'fluctuaties'; zie: *The Collected Papers of Albert Einstein* 3 (Princeton 1993) 450-455.
- 13 Albert Einstein aan Heike Kamerlingh Onnes, 31 december 1910. *Collected Papers* 5, 269-270. Albert Einstein aan H.A. Lorentz, 27 januari 1911. *Collected Papers* 5, 276-277.
- 14 Albert Einstein aan Heike Kamerlingh Onnes, 17 april 1901. Museum Boerhaave, brievenarchief Kamerlingh Onnes, 17 april 1901.
- 15 Wel legde Einstein zijn leven lang een warme belangstelling aan de dag voor experimenten. Samen met Wander Johannes de Haas ontdekte hij in 1912 in Berlijn het Einstein-De Haaseffect (magnetisme op atomaire schaal) en ook was hij betrokken bij uitvindingen van bijvoorbeeld een gyroscoop en een koelmethode.
- 16 Kritische opalescentie is lichtverstrooiing door een gas in de kritische toestand: de temperatuur waarboven alleen de gasfase bestaat. Kamerlingh Onnes en zijn leerling (en latere opvolger) Willem Keesom hadden aan het verschijnsel experimenteel onderzoek gewijd, terwijl Einstein in de theorie was geïnteresseerd.
- 17 A. Einstein, 'Zur Elektrodynamik bewegter Körper', *Annalen der Physik* 17 (1905) 891-925.
- 18 A. Einstein, 'Eine neue Bestimmung der Moleküldimensionen', *Annalen der Physik* 19 (1906) 289-305.
- 19 *Collected Papers* 2, 179-182 en 3, 415-417. Einstein spreekt van 'enkele weken geleden' terwijl hij zijn correctie op 21 januari bij *Annalen der Physik* indiende.
- 20 'Definition der Gleichzeitigkeit. Prinzip von der Konstanz der Lichtgeschwindigkeit

keit.'

- 21 'Es liege ein aus drei zu einander Senkrechten star mit einder verb[unden] Staben best[ehenden] Koordinatensystem K vor, in welchem die Newtonschen mechanischen Gleichungen gelten.'
- 22 'Eine derartige mathematischen Beschreibung hat erst dann einen bestimmten Sinn, wenn klar definiert ist, was wir unter "Zeit" zu verstehen haben.'
- 23 Abraham Pais, *'Subtle is the Lord...': The Science and the Life of Albert Einstein* (Oxford 1982) 16.
- 24 *Collected Papers* 2, 309 (noot 28 en 29). Inmiddels heeft Gerald Holton zijn collectie Einstein-overdrukken verkocht (persoonlijke mededeling Jürgen Renn).
- 25 H.A. Lorentz, A. Einstein en H. Minkowski, *Das Relativitätsprinzip* (Leipzig 1913).
- 26 Gemeint is: „in erster Annäherung gelten". Er zijn nog enkele voetnoten aangebracht, wellicht door Arnold Sommerfeld. Waarschijnlijk was Einstein van de inhoud op de hoogte. Voor het overige zijn de verschillen met het oorspronkelijke artikel uit 1905 minimaal. Een enkele taalfout is verbeterd, technische foutjes zijn blijven staan. Zie *Collected Papers* 2, 307 (noot 8).
- 27 Albert Einstein aan H.A. Lorentz, 15 februari 1911. *Collected Papers* 5, 281-283.
- 28 Het adiabatisch principe zegt dat wanneer de quantumregels voor een bepaald systeem bekend zijn, ze ook voor andere systemen duidelijk zijn.
- 29 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 10 april 1914. *Collected Papers* 8A, 12-14.
- 30 Albert Einstein en Marcel Grossmann, 'Kovarianzeigenschaften der Feldgleichungen der auf die verallgemeinerte Relativitätstheorie gegründeten Gravitationstheorie', *Zeitschrift für Mathematik und Physik* 63 (1914) 215-225.
- 31 Albert Einstein en Marcel Grossmann, *Entwurf einer verallgemeinerten Relativitätstheorie und einer Theorie der Gravitation* (Leipzig 1913).
- 32 Voor een overzicht van de door Rowdy Boeyink aangetroffen documenten zie: www.phys.uu.nl/~Boeyink.
- 33 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 26 december 1915. *Collected Papers* 8A, 228-229.
- 34 Albert Einstein aan Michelle Besso, 31 oktober 1916. *Collected Papers* 8A, 347-350.
- 35 Klein, *Paul Ehrenfest*, 304-305.
- 36 Albert Einstein aan Michele Besso, 10 december 1915, *Collected Papers* 8A, 218.
- 37 Op verzoek van Arthur Eddington (correspondentie aanwezig in het archief van de Leidse Sterrewacht) schreef De Sitter het artikel 'On Einstein's Theory of Gravitation, and its Astronomical Consequences', dat in drie afleveringen verscheen in de *Monthly Notices* van de Royal Astronomical Society (1916-17).
- 38 W. de Sitter, 'De relativiteit der rotatie in de theorie van Einstein', Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Wis- en Natuurkundige Afdeling, Verslagen van de gewone vergaderingen 25 (29 september 1916) 499-504. Engelse editie: 'On the Relativity of Rotation in Einstein's Theory, KNAW, *Proceedings* 19 (1916-17) 527-532.
- 39 *Collected Papers* 8A, editorial note: 'The Einstein-De Sitter-Weyl-Klein debate', 351-357.
- 40 Carla Kahn & Franz Kahn, 'Letters from Einstein to de Sitter on the nature of the Universe', *Nature* 257 (1975) 451-454. Voor de correspondentie over de periode 1916-1918 zie *Collected Papers* 8.
- 41 Arthur Eddington aan Willem de Sitter, 11 juni 1916, archief Leidse Sterrewacht.
- 42 Dirk van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes*.

- Een biografie* (Amsterdam 2005) 524-528.
- 43 Paul Ehrenfest aan Albert Einstein, 2 september 1919. *Collected Papers* 9, 145-146.
 - 44 Max Planck, hoogleraar theoretische natuurkunde in Berlijn, was een van de voor-aanstaandste en machtigste Duitse fysici en had samen met Walther Nernst Einstein in 1914 naar Berlijn gehaald.
 - 45 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 8 november 1919. *Collected Papers* 9, 227-228.
 - 46 Heike Kamerlingh Onnes aan G. Vissering, 9 november 1919. Gemeentearchief Leiden, archief LUF, inv.nr. 72.
 - 47 Het geld werd gezien de inflatie in Duitsland overgemaakt op een Nederlandse bankrekening. Ehrenfest gaf in zijn brieven aan Einstein de hoogte van het saldo aan via het noemen van een goudconcentratie.
 - 48 Paul Ehrenfest aan Albert Einstein, 24 november 1919. *Collected Papers* 9, 246-250.
 - 49 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 4 december 1919. *Collected Papers* 9, 266-270.
 - 50 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 4 december 1919. *Collected Papers* 9, 266-270.
 - 51 H.A. Lorentz aan Albert Einstein, 21 december 1919. *Collected Papers* 9, 320-321. Onnes zou zijn hoop op discussies met Einstein over lage temperaturen gerelateerde quantenverschijnselen op 8 februari 1920 in een brief naar Berlijn zelf ook uitspreken. *Collected Papers* 9, 417-418.
 - 52 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 12 januari 1920. *Collected Papers* 9, 352-354. Albert Einstein aan H.A. Lorentz, 12 januari 1920. *Collected Papers* 9, 355-356.
 - 53 Paul Ehrenfest aan Albert Einstein, 10 maart 1920. *Collected Papers* 9, 468-472.
 - 54 A. Einstein, 'Schallausbreitung in teilweise dissoziierten Gasen', Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften, *Sitzungsberichte* (1920) 380-385.
 - 55 *Collected Papers* 7, p. XXIX en 331.
 - 56 J.L. van Velsen, 'Notes on the page proof and publication of "Schallausbreitung in teilweise dissoziierten Gasen" by A. Einstein' (November 2005). Zie www.lorentz.leidenuniv.nl/Einstein_archive/
 - 57 Albert Einstein, *Äther und Relativitätstheorie* (Berlijn, 1920).
 - 58 C. van Vollenhoven aan de minister van Binnenlandse Zaken, 27 maart 1920, Nationaal Archief Den Haag. Jeroen van Dongen ontdekte de correspondentie tijdens het werken aan deel X van de *Collected Papers of Albert Einstein*, zie ook de *Volkskrant*, 14 mei 2005. Tatiana Ehrenfest kwam op 22 oktober 1960 in de *Leidsche Courant* met het verhaal dat Einstein een keer te laat was op een Leidse inauguratie en als smoes opgaf 'een lieve vriendin' te hebben opgezocht. Dat bleek een vrouw die hem voor een 'bekende internationale spion' had gehouden en hem van plan was geweest dood te schieten. Einstein had het misverstand uit de wereld willen ruimen, aldus Tatiana.
 - 59 Het Instituut International du Froid is in 1909 in Parijs opgericht, in welke stad het hoofdbestuur zetelde. Het Instituut kende diverse secties, waaronder een voor wetenschappelijke koudeonderzoek met Kamerlingh Onnes als voorzitter.
 - 60 Dirk van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Amsterdam 2005) 454-455.
 - 61 Johannes Petrus Kuenen was in 1906 in Leiden benoemd als tweede hoogleraar experimentele natuurkunde.
 - 62 Jan Tinbergen promoveerde in 1929 bij Ehrenfest op een econometrisch onderwerp (wiskundig modelleren).
 - 63 Paul Ehrenfest aan Albert Einstein, 24 juli 1920. Albert Einstein Archives, Jeruzalem.
 - 64 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 30 juli 1920. Albert Einstein Archives, Jeruzalem.
 - 65 H. Kamerlingh Onnes, 'Paramagnétisme

- aux basses températures', *Atomes et électrons, Rapport IIIieme Conseil Solvay* (Parijs 1923) 131-164. De bedoeling was het rapport samen met Langevin op te stellen maar die werd ziek.
- 66 Paul Ehrenfest, 'Note on the Paramagnetism of Solids', *Proceedings KNAW* 23 (1921) 989-992.
- 67 Heikes broer Menso was kunstschilder en architect, Heikes zus Jenny was getrouwd met Floris Verster en tot de kunstenaars die regelmatig over de vloer kwamen behoorden de literator Albert Verwey, de schilder Jan Toorop en Carel Lion Cachet (o.a. ontwerper van Jugendstil-interieurs van passagiersschepen).
- 68 De toestandsvergelijking is een betrekking tussen druk, temperatuur en volume (het eenvoudigste geval is de wet van Boyle). De wet van de overeenstemmende toestanden zegt dat de toestandsvergelijking er voor iedere stof er hetzelfde uitziet mits druk, volume en absolute temperatuur in de zogenoemde kritische maat worden uitgedrukt. Ze zijn opgesteld door J.D. van der Waals.
- 69 Heike Kamerlingh Onnes aan Albert Einstein, 13 augustus 1921, Museum Boerhaave.
- 70 Albert Einstein aan Heike Kamerlingh Onnes, 4 november 1924, Museum Boerhaave, archief HKO.
- 71 Heike Kamerlingh Onnes aan Einstein, 13 november 1924, Museum Boerhaave.
- 72 Albert Einstein aan Maria Rooseboom, 27 februari 1953, *Albert Einstein & Museum Boerhaave* (Leiden 1993) 40-41.
- 73 Albert Einstein, 'Theoretische Bemerkungen zur Supraleitung der Metalle', *Het Natuurkundig Laboratorium der Rijksuniversiteit te Leiden in de jaren 1904-1922* (Leiden 1922) 429-435. Vertaald door Bjoern S. Schmekel: 'Theoretical remark on the superconductivity of metals', arXiv, physics/0510251.
- 74 Albert Einstein aan Paul Ehrenfest, 2 september 1921. Albert Einstein Archives, Jeruzalem.
- 75 Paul Ehrenfest aan H.A. Lorentz, 13 maart 1921. Rijksarchief Noord-Holland (Haarlem), Lorentz-archief.
- 76 H. Kamerlingh Onnes, 'Les superconducteurs et les modèles de l'atome Rutherford-Bohr', *Atomes et électrons. Rapport IIIieme Conseil Solvay* (Parijs 1923) 165-197.
- 77 *Algemeen Handelsblad*, 18 april 1955.
- 78 *Haarlems Dagblad*, 22 april 1955.
- 79 *Leidsche Courant*, 22 oktober 1960.
- 80 Nu in Museum Boerhaave. De letterlijke tekst van het briefje: 'Diese Füllfeder hat Einstein jahrelang benützt und jedenfalls in der Zeit von 1912 bis 1921 – so dass alle seine Entwürfe und Rechnungen über algem. Relat. Und Gravitation in diesem Zeitraum mit dieser Feder geschrieben sind. Er schankte sie mir 1921. P. Ehrenfest'. Zie: Dirk van Delft, 'Einsteins vulpen'. In *Uit het depot* (Leiden 1999) 23-25.
- 81 Harm Kamerlingh Onnes zou in 1920 een schilderij van Einstein maken, en ook maakte hij potloodschetsen van Einstein in gezelschap van Heike Kamerlingh Onnes.
- 82 Carl Seelig, *Albert Einstein. Leben und Werk eines Genies unserer Zeit* (Zürich 1960) 258.
- 83 Een suggestie van Carlo Beenakker, zie: 'Einstein's poem on Spinoza', www.lorentz.leidenuniv.nl/history/
- 84 Er zijn enkele tientallen kleine verschillen. Doorgaans betreft het spelling ('in der That' werd 'inderthat', 'Energie-Gebiet' veranderde in 'Energiegebiet'), terwijl de redacteur van de Sitzungsberichte op een paar plaatsen superscripts aanbrengt waar Einstein die is vergeten.

Een illegaal gaat zijn eigen weg

Lex Bernard en zijn Nederlandse Verzetsorganisatie

Alphons Siebelt

Op 9 mei 1986, ruim een week voor zijn 71ste verjaardag, overleed Alexander M.G. Bernard, een van de markantste personen uit de Leidse illegaliteit.¹ Bernard staat bekend als leider van de 'groep Lex', ook wel Nederlandse Verzetsorganisatie (NVO) genoemd. Als een van de weinigen heeft hij een persoonlijk archief nagelaten met zowel stukken uit de bezettingstijd als uit de periode van de afwikkeling van de illegaliteit.²

Over de persoon van Lex Bernard is niet zo heel veel bekend. Bij het uitbreken van de oorlog was hij als militair geleverd in de Peel. Na de demobilisatie van het Nederlandse leger in juni 1940 vond hij een betrekking op het kantoor van de Distributiedienst van de gemeente Leiden. Daar maakte hij eind 1940 mee hoe twee joodse collega's, G. Barnstijn en J. Cahen, werden ontslagen.³ In oktober 1942 kwam er een nieuwe directeur, lid van de NSB. Aanvankelijk woonde Bernard bij zijn ouders aan de Witte Singel, maar spoedig vond hij eigen woonruimte. Langzaam maar zeker rolde hij in de illegaliteit. Er waren joodse kennissen die hulp nodig hadden. Daarnaast steeg de vraag naar distributiepapieren buiten de officiële kanalen om. Begin februari 1944 dook hij onder en ging hij zich volledig op het illegale werk richten.

In dit artikel wordt eerst ingegaan op de beeldvorming rond Bernard en de NVO in de bestaande literatuur. Daarna worden enkele van Bernards belangrijkste illegale activiteiten beschreven. Vervolgens komt het ontstaan van de NVO aan de orde. Tot slot wordt het bestaande beeld getoetst aan de resultaten van het onderzoek.

Beeldvorming na de oorlog

Na de oorlog was Lex Bernard de eerste die over de Leidse illegaliteit publiceerde. In 1946 verscheen een artikel in twee afleveringen in de *Leidsche Post* onder

A.S.M. Siebelt studeerde middeleeuwse geschiedenis en Nederlands recht.

STRIJDEND NEDERLAND

S.O.S. S.O.S. S.O.S. . . .

Sinds mensenheugenis heeft ons Vaderland nog nimmer zulke droeve tijden doorleefd als thans; nog nooit heeft het in zulk een grote mate bloot gestaan aan verbeurdverklaringen, plunderingen, brandstichtingen van have en goed, van huis en bedrijf, aan ronsselarijen, deportaties, drijfjachten op mensen, gevangenissen en concentratiekampen, aan moordpartijen en bloedbaden als in de huidige omstandigheden.

Hoe verschrikkelijk het ook mag klinken, wij verhalen het niet, het zal nog erger, nog schrikwekkender worden.

Met alle energie heeft de illegale wereld getracht het meest afschuwelijke te voorkomen.

DUIZENDEN werden aan levensmiddelen geholpen.

DUIZENDEN werden van beveiligende papieren voorzien.

DUIZENDEN werden heimelijk te werk gesteld.

DUIZENDEN werden financieel gesteund.

DUIZENDEN werden schuilplaatsen aangeboden.

DUIZENDEN werden gevrijwaard voor de verschrikkelijke bombardementen in Duitsland.

DUIZENDEN werden uit gevangenissen en concentratiekampen verlost.

DUIZENDEN werden aan de honger- en marteldood ontrukkt.

Wat dit zeggen wil, kunnen U alleen ingewijden vertellen. Het eist de volledige inzet van persoon en leven. We willen niet spreken van de moeilijkheden op het gebied van drukken, vervalsen, overvallen, vervoer, verlichting, voor de gevaren van de kletspraatjes van interessant doende mensen rondom.

Met trots mogen we op het verleden terugzien. THANS echter staan we voor de grootste moeilijkheden van de gehele oorlog. Met lede ogen zien we in een geldkist waarin niets anders liggen dan schuldboekentnissen van duizenden en duizenden guldens, ja zelfs tienduizenden. Met loden schoenen brengen onze mensen ons dagelijks de hulpkreten over.

— Staan we dan machteloos? — Er zijn mensen die in geen maanden financiële steun mochten genieten, bij gebrek aan geldmiddelen.

Hoe gaarne hadden we hen met Kerstmis willen helpen. Alles hadden we in het werk gesteld. Het mocht ons niet baten. Als het nu zo slecht gesteld is, hoe dan over enkele dagen, wanneer de meeste mannen zonder inkomsten zullen zitten. Men hoort zo dikwijls vertellen: „Bij de ondergrondse is geld genoeg”. Bij de ondergrondse wordt zo dikwijls gezegd: „Ga hierheen of daarheen. Ben je bij die al geweest?”, met praktisch nimmer resultaten.

We schreeuwen het U toe van de daken: HULP! HULP! HULP!

Uit naam van Uw man, Uw vrouw, Uw Vader, Uw Moeder, Uw zoons, Uw dochters, Uw broers, Uw zusters. HULP!

Bijna VIJF JAREN LANG hebben wij U geholpen. Helpt U ons NU.

Niet om ONS, maar om U.

De Nederlandse Verzetsorganisatie.

de titel 'De Nederlandsche verzetsorganisatie te Leiden'.⁴ Tegen de achtergrond van globale ontwikkelingen binnen de landelijke illegaliteit beschreef hij een aantal specifieke illegale activiteiten die in Leiden hadden plaatsgevonden. Daarbij memoreerde hij zeven personen die de oorlog niet hadden overleefd. Uit het artikel ontstaat de indruk dat de NVO op zeer veel terreinen actief is geweest. De activiteiten van andere organisaties komen in het hele stuk niet of slechts zijdelings voor. Wel wordt in bedekte termen kritiek geuit op verschillende richtingen binnen de illegaliteit. Ondanks de vele verdiensten werd bijvoorbeeld het Nationaal Steunfonds⁵ toch wel gekenmerkt door *ambtelijke stroefheid*. Lex Bernard was duidelijk een voorstander geweest van een plaatselijke of regionale organisatie zonder gecentraliseerde structuur.

Het artikel is geschreven op een nuchtere en beschrijvende toon, zonder heldenverering of romantiek, maar wel met een nauwelijks verholen frustratie. Kennelijk voerde volgens de auteur in de naoorlogse beeldvorming de sfeer van actie en avonturisme de boventoon, terwijl er geen aandacht was voor het moeizame en minder spectaculaire werk. Toch was dat van grote betekenis geweest, omdat op die manier het moreel van de bevolking was ondersteund. Diezelfde bevolking overigens had de illegaliteit na de oorlog overgelaten aan de *willekeur van het dagelijksche leven*.

Toen het artikel in 1946 verscheen, hadden de lezers nog geen kennis kunnen nemen van het verslag van de gehele Leidse illegaliteit. Dat zou pas in november in het *Leidsch Jaarboekje* verschijnen. Het was samengesteld door Jan van Stralen, de uitgever van het illegale blad de *Kroniek van de Week*. In dit geautoriseerde verslag wordt over vrijwel alle illegale groeperingen iets geschreven. Het is opvallend dat de beschrijving van het werk van de 'groep Lex' vrij beperkt is. Er is ook sprake van samenwerking met andere organisaties.

Van Stralens verslag is zeer positief van toon; voor tegenstellingen, ruzies of mislukkingen is geen plaats. Zo leek het alsof het verzet eensgezind te werk was gegaan. Precies het motto dat Bernard aan zijn artikel had meegegeven: *eendracht maakt macht*. Maar dat was niet helemaal waar, zoals zal blijken.

In de jaren na de oorlog verdween de illegaliteit snel uit de belangstelling. Bernard verhuisde naar Utrecht, maar schreef zo af en nog een korte necrologie in de krant.⁶ Pas in mei 1977 trad hij voor het eerst sinds lange tijd weer voor het voetlicht met een rede in de Marekerk ter gelegenheid van Dodenherdenking. Zijn verhaal is in feite een korte samenvatting van het artikel in de *Leidsche Post*

van 1946. In 1980 en twee jaar later verschenen er, onder andere in verband met de uitreiking van het Verzetsherdenkingskruis, interviews in het *Leidsch Dagblad*.⁷ Niet gepubliceerd werden de verslagen van gesprekken met hemzelf en met mensen die met hem hadden gewerkt, in het kader van het onderzoek voor *Ook in Leiden*.⁸ In 1983 verscheen de dissertatie van A. Klumper, waarin de mogelijkheden van 'sociale verdediging' aan de hand van de ervaringen van het verzet werden geanalyseerd. Klumper had gebruik gemaakt van standaard vragenlijsten en gaf de respons geanonimiseerd weer. Desondanks kunnen de passages die van Bernard afkomstig zijn, relatief gemakkelijk worden aangewezen. In dit boek geeft hij een zeer uitgebreide opsomming van zijn activiteiten. Zijn verhalen wekken de indruk afkomstig te zijn van de leider van een zeer omvangrijk illegaal netwerk, bijna het enige dat in Leiden actief was geweest (de plaatsnaam wordt niet genoemd), met activiteiten op nagenoeg ieder terrein.⁹ Uit dit overzicht blijkt dat het vooral Bernard zelf is geweest, die publiekelijk over zijn eigen illegale activiteiten heeft gesproken en zo het beeld van zijn organisatie heeft gecreëerd. In de na zijn dood verschenen literatuur kwamen zijn activiteiten slechts zijdelings ter sprake.¹⁰

De Nederlandse Verzetsorganisatie 'Strijdend Nederland'

Uit alle beschikbare bronnen blijkt dat de Nederlandse Verzetsorganisatie als zodanig niet vóór het einde van 1944 heeft bestaan. De naam is voor het eerst eind september gebruikt als ondertekening van een pamflet waarin het personeel van de NZHTM tot staking werd opgeroepen. Dit pamflet was op initiatief van Bernard opgesteld en verspreid.¹¹ Overigens is er geen exemplaar van dit pamflet bekend. De NVO was feitelijk de voortzetting van Bernards activiteiten onder een andere naam. Daarnaast bleef ook de benaming 'groep Lex' in gebruik.

Om te kunnen begrijpen onder welke omstandigheden de NVO is opgericht, moeten we eerst ingaan op de belangrijkste activiteit van de NVO, namelijk de financiële steunverlening aan onderduikers. Door verschillende oorzaken steeg het aantal onderduikers vanaf het begin van 1944 met sprongen. Onderduikers hadden vaak geen reguliere inkomsten meer en konden ook niet meer op legale wijze aan distributiebescheiden komen. Uit het archief van Bernard blijkt dat hij vanaf januari 1944 op eigen initiatief en voor eigen rekening onderduikers is gaan ondersteunen.

In zijn archief bevindt zich een kaartsysteem op naam, waarop alle uitbetaalde bedragen zijn genoteerd. Het is waarschijnlijk pas na de oorlog aangelegd, maar

wel grotendeels gebaseerd op authentieke kwitanties. Het gaat in totaal om ongeveer 170 gevallen, die soms kort, maar merendeels langer door Bernard maandelijks van een inkomen zijn voorzien. Enkele malen werd er steun verleend aan mede-illegalen. In totaal is bijna f 73.000 uitgegeven. Op een paar duizend gulden na is dit gehele bedrag direct uitbetaald aan onderduikers.

Het geld is vanuit verschillende bronnen bijeengebracht. Ruim f 15.000 was afkomstig van giften. Daarnaast deelde Bernard vanaf augustus 1944 in de opbrengst van de illegale pers, in totaal ruim f 24.000. Dat was aanvankelijk afkomstig van de *Kroniek van de Week*. Bernard was bij de verspreiding van dat blad betrokken. Het blad *Srijdend Nederland* werd pas later (in januari 1945) uitgegeven. Bij de inkomsten uit de pers moet men niet denken aan abonnementsgeld of iets dergelijks. Via de verspreider werden giften opgehaald, welke in de krant werden verantwoord.

Opvallend zijn de grote giften van andere illegale organisaties (tabel 1): Trouw, de Voedselorganisatie¹² en de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). De bijdragen van het Nationaal Steunfonds (NSF) hadden meer het karakter van een subsidie, omdat ze bestemd waren voor de uitbetaling aan specifieke personen. Begin februari 1945 is er een inzameling of collecte gehouden in Sassenheim, waarover echter geen bijzonderheden te vinden zijn.

Tabel 1. Bijzondere inkomsten

Datum	Verstrekker	Bedrag (f)
21-10-1944	Trouw	1.000
28-11-1944	Voedselorganisatie Leiden	3.000
09-01-1945	collecte in Sassenheim	750
05-02-1945	LO	5.000
21-03-1945	LO	2.800
10-04-1945	NSF (financiering)	1.395
15-04-1945	NSF (financiering)	955

In september 1944 veranderde de situatie in Nederland radicaal. Na Dolle Dinsdag (4 september) was het gewone Duitse burgerlijke gezag verdwenen. Kort daarop begon met de slag om Arnhem de bevrijding van Brabant en Limburg. De spoorwegstaking ontwrichtte het dagelijkse leven. Veel mannen doken onder.

Vanaf deze maand nam het aantal ondersteunde gevallen sterk toe, maar de inkomsten stegen niet navenant. Dit leidde al snel tot een fors tekort.

In december en januari was er zó weinig geld in kas, dat een deel van de onderduikers niet kon worden uitbetaald. Door een inzameling in Sassenheim en een financiële injectie van f 5.000 van de LO werd het tekort weer aangezuiverd, zodat in februari ook over voorgaande maanden kon worden uitgekeerd. De LO schonk in maart nog eens een bedrag van f 2.800.

Een grote klapper maakte de NVO met een in maart 1945 gehouden loterij. Via enkele tientallen tussenpersonen, goede bekenden van Bernard, werden vermoedelijk 6.000 of meer loten verkocht. De prijsjes waren bescheiden: houten brochures, theemutsen, asbakken, schoensmeerborstels, boekjes en dergelijke. In totaal werden zo ongeveer 800 prijsjes verloot. De uitslag werd bekend gemaakt in twee keurig gedrukte nummers van *Strijgend Nederland*. De opbrengst bedroeg iets meer dan f 6.000.

Het acute geldgebrek in september werd opgevangen door het aangaan van twee leningen bij particuliere personen van elk f 3.000. De eerste werd eind november alweer afgelost, de andere pas in maart 1945. In januari en maart 1944 had

Loterijbriefje uit het archief van Bernard. Op dit lot viel de prijs 'een grote glazen asbak'.

Bernard privé al tweemaal geld voorgeschooten aan de organisatie om aan de lopende verplichtingen te voldoen. Het ging hierbij om een bedrag van *f* 100 respectievelijk *f* 50. Deze bedragen werden snel terugbetaald. Vanaf september moest hij echter maandelijks grotere bedragen van enkele honderden guldens voorschieten. In november zelfs *f* 1.900. Deze leningen werden tot in maart 1945 afgelost, daarna hoogstwaarschijnlijk niet meer. Daarop komen we straks terug.

Eén leenovereenkomst, die van 29 september, is bewaard gebleven. Het tram-personeel in Leiden en omgeving was toen al enkele dagen in staking. De tekst is om verschillende redenen interessant. De overeenkomst wordt aangegaan door een privé-persoon en door *Het Nationaal Verzetsscomité in het Koninkrijk der Nederlanden*. Bernard ondertekent als 'secretaris'. Vermoedelijk is dit na de verspreiding van het pamflet onder het trampersoneel de tweede maal dat een dergelijke benaming werd gebruikt. Allereerst wordt in deze renteloze lening uitdrukkelijk gestipuleerd dat de organisatie *deze gelden aanwendt ten bate van de oorlogslachtoffers in den ruimsten zin van het woord, met uitzondering van het stakingspersoneel van de Ned. Spoorw. en de N.Z.H.T.M.* Bernard stelde zich borg voor het bedrag, maar voor het geval hij in gebreke zou blijven werd bepaald *dat de verstrekker het bovenvermelde bedrag kan terugvorderen van den na de Deutsche bezetting aanwezig zijnde Burgemeester van Leiden*.

Het uitroepen van de staking bij de NZHTM leidde tot grote ergernis bij het NSF. Volgens het NSF had Bernard de betaling van de lonen gegarandeerd, maar de financiering van deze staking was in tegenstelling tot die van het spoorwegpersoneel niet geregeld, waardoor het NSF deze taak er bij moest nemen.¹³ Zoals uit de cijfers blijkt, kon Bernard de tramstaking inderdaad niet financieren. Hij had net een fors bedrag geleend en de organisatie verkeerde in acute geldnood. Kort na het begin van de tramstaking moest hij opnieuw een fors bedrag lenen om aan de lopende verplichtingen te kunnen voldoen.

De behoefte aan geld was permanent. Begin 1945 verscheen een pamflet dat was ondertekend door *De Nederlandse Verzetorganisatie* en dat door de groep van Bernard was uitgegeven. Het bevatte een noodkreet: onder de kop 'Strijdend Nederland' stond vet gedrukt driemaal 'S.O.S.'. Er werd dringend gevraagd om geld. Met Kerstmis had men niet iedereen kunnen helpen en in de 'geldkist' lagen alleen maar 'schuldbekenenissen'.¹⁴ Inderdaad waren verschillende leningen nog niet afgelost.

Enkele duizenden guldens zijn uitgegeven aan andere kostenposten. Het gaat

daarbij om papier, stencilinkt, huur en onderhoud van typemachines ten behoeve van de illegale pers. Kleine posten betreffen de aanschaf van *Ausweise*, persoonszegels, falsificatiemateriaal, wapens en fietsen.

Distributiebescheiden

Onderduikers konden door zwart te werken, zwarte handel of via familie nog wel aan geld komen voor de noodzakelijk kosten van levensonderhoud. Het grote probleem was echter dat zij geen recht meer hadden op distributiebescheiden. De illegale bewegingen hadden verschillende methoden om aan voldoende materiaal te komen. Via persoonlijke contacten op de distributiekantoren kon een beperkt aantal kaarten worden verkregen.¹⁵ Spectaculair, maar zeer omstreken waren de overvallen op distributiekantoren.

Bernards grootste verdienste voor de illegaliteit is ongetwijfeld zijn centrale rol in de illegale verstrekking van distributiebescheiden aan onderduikers. Wat dat betreft is hij de juiste man op de juiste plaats geweest. Hij heeft op het distributiekantoor een vaste kern van minstens vijf medewerkers kunnen rekruteren.

Zijn activiteiten bleven uiteindelijk niet onopgemerkt. Nadat hij eind 1943 al eens was verhoord, merkte hij begin 1944 dat er opnieuw ernstige verdenkingen tegen hem waren gerezen. Daarom besloot hij begin februari 1944 onder te duiken. Ofschoon hij nu niet meer op het kantoor kwam, behield hij het nodige contact in de persoon van Menno Hoexum. Op 6 september 1944 besloot ook Hoexum onder te duiken, maar andere betrouwbare mensen namen het over. Hoexum belandde op een avond in december 1944, nadat hij bij Bernard langs was geweest, in een gracht en verdronk. Zijn gezin kreeg daarna ondersteuning van de NVO.

In een brief aan Bernard van 23 november 1944 gaat Menno Hoexum uitgebreid in op verschillende actuele problemen rond de illegale praktijken op het distributiekantoor. Kennelijk vormde het feit dat hij was ondergedoken geen belemmering voor het voortzetten van zijn illegale werk. Het blijkt dat hij voor drie verschillende groeperingen zaken regelde. Niet voor de LO, want die had eigen contacten, waaronder To B., over wie Hoexum weinig te spreken was. Hij had haar met moeite kunnen beschermen toen zij een blunder had gemaakt. De verdenking van fraude had hij kunnen ombuigen naar een NSB-medewerker, zodat de zaak in de doofpot was beland. Enkele dagen later verzocht de LO voor hen te gaan werken, maar dat had hij afgewezen. Hun manier van werken beviel hem

niet. De LO werkte met een kaartsysteem van onderduikers en daar was hij toch wel bang voor. Wel wilde hij zijdelings voor de LO werken, mits de controle van het geheel in handen van Bernard zou blijven. *Met de thans werkende organisaties was dat niet moeilijk, daar uiteindelijk alles over één schijf, Lex, liep*, zo schrijft Hoexum.

Het archief bevat lijsten met tientallen namen van mannen die hun stamkaart hebben teruggekregen (of anderszins werden geholpen) over de periode september-oktober 1944. Niet alleen in Leiden, maar ook in Katwijk en Noordwijk. Men mag aannemen dat dit ook eerder én later is gebeurd, zeer zeker ook voor onderduikers van de LO. Hoexum benadrukt dat hij alleen voor Bernard wilde werken om het overzicht niet te verliezen en de omvang van de onregelmatigheden binnen zekere grenzen te houden. Uit alles blijkt dat Bernard tot aan de bevrijding de regie voerde over de activiteiten op het distributiekantoor.

Begin 1944 werd de Tweede Distributiestamkaart (TD) uitgereikt ter vervanging van de eerste stamkaart, die in 1939 was ingevoerd. Wanneer de TD op het distributiekantoor werd afgehaald, werden alle personalia gecontroleerd. Een TD kon alléén worden afgegeven wanneer er een afgeknipt hoekje van de eerste stamkaart werd ingeleverd. Op dat hoekje én op het persoonsbewijs moest door de ambtenaar een controlezegeltje worden geplakt. Door dit systeem konden onderduikers hun TD niet in ontvangst nemen en zouden zij dus verstoken blijven van distributiebonnen. De illegaliteit heeft verschillende mogelijkheden gevonden om dit probleem op te lossen, onder meer door de zegeltjes en hoekjes na te drukken, maar in Bernards archief is hier verder niets over te vinden. We mogen aannemen dat Bernard de noodzakelijke hoekjes en zegeltjes van andere organisaties heeft gekregen.

Persoonsbewijzen

De meeste onderduikers voor de arbeidsinzet konden worden geholpen met geld en distributiebescheiden. Dat lag anders voor mensen die om andere redenen werden gezocht of gevaar liepen, zoals joden en illegale werkers. Voor hen kon na verloop van tijd een vals persoonsbewijs worden geregeld. In 1946 heeft Cor van Wijk, een ambtenaar van de afdeling Bevolking van de gemeente Leiden, zijn illegale activiteiten beschreven. Hij heeft ruim 400 valse persoonsbewijzen vervaardigd.¹⁶ Volgens Van Wijk werd hij door zijn collega Cees Montanus in contact gebracht met een groepje illegalen. Montanus was al eerder dan Van Wijk werkzaam op de afdeling Bevolking, maar over hem weten we vrij weinig. Op een

avond in februari 1944 was een flink gezelschap aanwezig ten huize van Koos en Thea de Jong¹⁷ op de Jan van Houtkade: Chris Opdam, Cor Kromhout, Wieb Pera, Lex Bernard (die toen net was ondergedoken) en een ambtenaar van het GAB, die echter niets durfde te ondernemen. De bedoeling was contacten te leggen tussen mensen op nuttige posten. Aan Van Wijk werd gevraagd of hij persoonsbewijzen kon regelen. Opdam, Kromhout en Pera waren medewerkers van de in april/mei 1943 in Leiden actief geworden Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Volgens Van Wijk gingen de laatste twee erg op in het werk voor deze groepering. Na enkele weken goed nagedacht te hebben, vond men een methode die de toets der kritiek kon doorstaan. Half april werd het eerste valse persoonsbewijs uitgereikt aan een joodse kennis van Bernard.

Het verslag van Van Wijk over zijn activiteiten op het stadhuis vormt een unieke bron. Hij heeft in een aparte lijst per persoon genoteerd wat er precies aan het persoonsbewijs is vervalst en wie de contactpersoon is geweest. Ook noteerde hij of er een distributiestamkaart was uitgereikt. Jammer genoeg vermeldt Van Wijk niet de datum waarop hij het persoonsbewijs heeft gemaakt. Toch kan men zien dat er zeer veel in het laatste halfjaar van de bezetting zijn uitgegeven. Wanneer men die lijst analyseert, valt meteen op dat Van Wijk door zeer veel mensen is benaderd. Het betreft bijna vijftig verschillende contactpersonen uit vrijwel alle geledingen van de Leidse illegaliteit. Dat zijn grotendeels mensen die niet tot de 'groep Lex' hebben behoord. Eén van hen was bijvoorbeeld Hijme Stoffels, die voor een grote groep joodse onderduikers heeft gezorgd, net als Lies Bos uit Oegstgeest. Dit laatste contact kwam pas in februari '45 tot stand.¹⁸

Lex Bernard vinden we 33 keer terug als contactpersoon. Goudriaan schrijft in zijn boek over Leiden dat de NVO 77 joden heeft gered, maar dat berust op een minder juiste interpretatie van de lijst van Van Wijk.¹⁹ Daar staan inderdaad 77 joden op, die van Van Wijk een vals persoonsbewijs hebben gekregen, maar dat is via nogal wat verschillende contactpersonen gelopen.

Meer nog dan het 'losmaken' van blanco persoonsbewijzen was het regelen van de legeszegels een probleem. Met deze zegels werden de pasfoto's op het persoonsbewijs vastgezet. De uitgifte werd nauwgezet gecontroleerd en de zegels werden in de kluis bewaard. Illegaal waren ze te moeilijk te krijgen. Hoewel Van Wijk een persoonsbewijs heeft geregeld voor George van Elburg uit Warmond, die dergelijke zegels illegaal had gedrukt, is het onbekend of hij op die manier zegels heeft verkregen. Een kasboek van de NVO bevat op 15 januari 1945 een post van f 100 voor 'persoonszegels'. In de literatuur vindt men zelden iets over de kosten

die de illegaliteit in rekening bracht. Maar er moet op veel grotere schaal dan wij weten zijn betaald voor papieren. Van Wijk kreeg ze van de LO, net als de hierboven genoemde zegeltjes, die in verband met de uitreiking van de TD op het persoonsbewijs moesten worden geplakt.

600 ondergedoken joden

Dat Bernard nauw betrokken is geweest bij de verzorging van ondergedoken joden lijkt geen enkele twijfel. In 1982 kreeg hij samen met Cees Montanus en Cor van Wijk de onderscheiding van Yad Vashem als 'Rechtvaardige onder de volkeren'.

Zowel in de *Leidsche Post* als in zijn verzoekschrift aan de Koningin stelde Bernard dat er door samenwerking tussen mensen uit Leiden en Amsterdam ongeveer zeshonderd joden uit Westerbork zouden zijn ontsnapt. Deze bewering wordt in het rapport van de Vertrouwensraad als onzin bestempeld. Uit welke bron deze informatie is gekomen, zal wel een raadsel blijven; er zijn uit Westerbork nauwelijks mensen ontsnapt. Het verhaal is in iets andere vorm ook al te vinden in het nummer van *Strijdend Nederland* van juni 1945. Een Amsterdams meisje zou met behulp van vervalste papieren dit aantal mensen uit Westerbork hebben kunnen laten ontsnappen. Naar de oorsprong van dit verhaal kan men slechts gissen. Wellicht bedoelde Bernard te zeggen dat er niet zoveel mensen uit, maar aan Westerbork waren ontsnapt.

Het getal zeshonderd komt in 1977 in zijn toespraak weer terug, maar dan in een andere context. Er zouden in totaal zoveel joden in Leiden ondergedoken hebben gezeten. Later heeft Bernard dit herhaald. Blijft toch de vraag hoe hij aan dat getal is gekomen en wat we ons er precies bij moeten voorstellen. Het aantal van zeshonderd in Leiden ondergedoken joden moet ergens vandaan komen. Het zou kunnen worden verklaard, wanneer we ervan uitgaan dat zij direct of indi-

325. de Severin, Alexander Raymond Philibert, geboren te Heerlen, 27 Dec 14
illegaal werker (N.VoO.); gegevens vals: echte naam: Lex Bernard;
contact: "myself"; gelegaliseerd. L16/67978

Fragment uit de lijst die Van Wijk als bijlage toevoegde aan zijn typescript Mijn werk in de Nederlandse Verzetorganisatie 'Strijdend Nederland', waaruit blijkt dat Bernard een vals persoonsbewijs had op naam van Alexander Raymond Philibert de Severin. Coll. RAL.

rect bonkaarten hebben gehad. Daarover heeft Bernard waarschijnlijk een goed overzicht gehad, maar de gegevens zullen tijdens de bezetting niet exact zijn vastgelegd. Daar was hij principieel op tegen.

In de financiële administratie zijn vijf gevallen genoteerd, waaronder twee echtparen. In totaal gaat het om hooguit acht personen. Twee ervan betreffen mensen die oorspronkelijk uit Duitsland afkomstig waren. Vanaf september 1944 werd steun verleend aan F.M., die al in 1941 bij de Rotogravure was ontslagen vanwege de anti-joodse maatregelen. Aangezien hij met een niet-joodse was gehuwd, kreeg hij voorlopig uitstel van deportatie, maar moest wel aan het werk in kamp Havelte. Het orthodox-joodse echtpaar B. uit Den Haag had zich lang op eigen kosten schuil kunnen houden, maar kreeg via via een adres in Leiden en contact met Bernard. Vermeldenswaard is in dit verband het lot van PTT-beambte J. Kloots, die in augustus 1944 werd gearresteerd wegens het verbergen van joden. Zijn gezin werd vanaf september '44 in de ondersteuning opgenomen.²⁰ Het getal 600 blijft dus raadselachtig en wordt nergens bevestigd. Vermoedelijk is Bernard zelf de enige bron van deze informatie.

Een eigen blad: *Strijdend Nederland*

In 1944 was Bernard betrokken bij de verspreiding van het illegale blad de *Kroniek van de Week*. Ook al was hij na september een beetje uit de gratie bij andere groeperingen (waarover straks meer), de inkomsten uit dat blad bleven komen. Begin september 1944 ontstond de Persraad, een overkoepelend orgaan dat de productie en verspreiding van verschillende illegale bladen coördineerde met het oog op de beschikbare voorraad papier.²¹ Kennelijk heeft Bernard de behoefte gevoeld de financiering van zijn activiteiten in eigen hand te houden en zich op enige manier te profileren als zelfstandige organisatie. Op 11 januari 1945 verscheen het eerste nummer van *Strijdend Nederland*. Het nummer bevatte een beginselverklaring om uit te leggen waarom er nóg een illegaal blad was verschenen. *Strijdend Nederland* zou géén partijpolitiek orgaan zijn en méér brengen dan alleen het laatste nieuws. Er zou ook aandacht komen aan wat algemener nieuws, ook uit bevrijd gebied. Tevens zou – als extra service – een overzicht worden gegeven van de geldende distributiebronnen.²² Tot aan de bevrijding verschenen er veertien nummers. De claim in de *Leidsche Post*, dat dagelijks 6.000 exemplaren van de illegale pers waren verspreid, heeft dus geen betrekking op *Strijdend Nederland*. Hoeveel er dan werkelijk werden verspreid, is niet te achterhalen.

Dat er via de pers veel geld is opgehaald, is wel duidelijk. De bezorgers van de krantjes fungeerden als collectanten. In één geval werd vermoed, dat het geld niet geheel werd afgedragen; daarom werd de financiële ondersteuning van deze persoon tijdelijk stopgezet.

In totaal zullen ongeveer dertig mensen direct betrokken zijn geweest bij de NVO, maar het persoonlijke netwerk van Bernard was groter. Het gaat echter te ver om al deze contacten tot de NVO te rekenen. Velen van hen waren óók (of misschien zelfs wel méér) betrokken bij andere illegale organisaties. Als een soort hoofdkwartier fungeerde het Volksgebouw aan de Herengracht 34. In het Volksgebouw hebben enige tijd geëvacueerde kinderen van een school uit Katwijk gezeten en later woonden er onderduikers. Vanaf november 1944 steunde Bernard de beheerder Ab Nicolaas met een maandelijks bedrag. Diens zoon was al vroeg in de oorlog gearresteerd wegens het schilderen van anti-Duitse leuzen en zat in een concentratiekamp.

Bernard lid van de LO?

Over de vraag of Bernard nu wel of niet lid geweest is van de LO zijn de meningen verdeeld. Volgens LO-leider J. Kranenburg (in een nog te behandelen brief) was Bernard lid van de LO *tot diep in het najaar van 1944*, maar dat lijkt toch twijfelachtig. Bernard had in ieder geval in februari 1944 goed contact met mensen van de LO, maar in de volgende maanden ging hij steeds meer zijn eigen weg. Op het gebied van de distributiepapieren bleef er een zekere afstand en bleven de 'groep Lex' en de LO naast elkaar werken. De LO probeerde in november rechtstreeks, dus buiten Bernard om, zaken te doen met Hoexum, de belangrijkste man op het distributiekantoor. Hoewel dat niet lukte, werd wel met de LO overeengekomen dat via Bernard een bepaalde hoeveelheid kaarten zou worden geleverd.

Volgens Van Wijk verzocht de LO in januari 1945 om een fusie, wat werd afgewezen. Noch Hoexum noch Van Wijk voelde behoefte zich bij die organisatie aan te sluiten. Of de financiële perikelen in de gesprekken een rol hebben gespeeld, is nergens terug te vinden. Er was, zoals we zagen, bij de NVO geen geld meer in kas. Hoewel een formele samenwerking niet totstandkwam, deden de betrokkenen wel iets voor elkaar. Na januari '45 zorgde Van Wijk voor persoonsbewijzen, de LO voor de benodigde materialen. Door de besproken giften van de LO in februari en maart '45 van in totaal f 7.800 werd het waardevolle werk van Bernard behouden.

Uit bovenstaande gegevens kan worden geconcludeerd dat Bernard geen lid is geweest van de LO, maar wel zeer veel contact met deze organisatie heeft gehad. Waarschijnlijk was hij al eerder illegaal actief dan de LO, maar dat moet nader worden onderzocht.

Zoals reeds vermeld, leidde de afsplitsing van Bernard tot spanningen binnen de illegale gelederen. In oktober of november 1944 schreef Bernard een 'open brief' aan alle illegale organisaties die in Leiden werkzaam waren. Daarin verdedigde hij zich tegen een aantal beschuldigingen aan het adres van zijn groep. Problemen rond de verspreiding van distributiebonnen en de controverse rond de uitgebleven financiering van de tramstaking speelden daarbij een belangrijke rol. In deze brief keerde hij zich ook tegen het toenemend aantal overvallen onder de vlag van 'de ondergrondse', waarvan lang niet altijd duidelijk was door wie en met welk doel ze werden gepleegd. Misschien zou hij door zijn gedrag bij de illegaliteit op een zijspoor zijn beland, maar door zijn centrale rol bij het verkrijgen van distributiepapieren kon men moeilijk om hem heen.

Na de oorlog: afwikkeling van de illegale periode

De eerste weken na de bevrijding waren tamelijk chaotisch. Al heel snel (op 13 mei) werd het NSF aangewezen om de financiële taken van de voormalige illegale organisaties over te nemen en te beëindigen.²³ Alleen in bepaalde gevallen kon het NSF steun blijven verlenen. Men moest aankloppen bij de bestaande organisaties als het Arbeidsbureau en de gemeentelijke Sociale Dienst of Maatschappelijk Hulpbetoon of bij nieuwe instellingen als Nederlands Volksherstel, de Hulp-Actie Rode Kruis (HARK) of de Stichting '40-'45.

Het Leidse NSF heeft de uitbetaling van verschillende organisaties overgenomen, waaronder zestien gevallen van de NVO.²⁴ Vrij spoedig maakte het NSF bekend dat *particuliere* ondersteuning, welke na 1 juni nog zou worden uitbetaald, niet door het NSF zou worden vergoed. Een dergelijke ondersteuning kwam dus voor eigen rekening.²⁵

Het werd tijd om de illegale periode af te sluiten. Op 8 mei 1945 had de NVO nog een 'batig saldo' van f 636,35 in kas. Enkele maanden na de bevrijding werd begonnen met het opstellen van een financiële eindafrekening. Daarbij werd waarschijnlijk het eerder genoemde kaartsysteem op naam aangelegd. Dat was nog een heel probleem, omdat de administratie niet echt goed was bijgehouden. Zo dat niet al lang duidelijk was, werd een groot tekort vastgesteld van f 7.500. Daarop werd het bedrag van f 636,35 in mindering gebracht. Gelet op de onvol-

ledige boekhouding kunnen we de exactheid van dit tekort niet beoordelen, maar de werkelijkheid zal er niet ver van zijn verwijderd.

Er is een overzicht van door Bernard privé verstrekte leningen en van opnamen van geld bij de verschillende (spaar)banken, maar er is niet gesaldeerd met de aflossingen. Volgens de aanwezige kasboeken waren alle, óók door hem op of vóór 1 mei 1945 aangegane leningen afgelost. Het is niet mogelijk dit overzicht geheel te reconstrueren, maar op die datum was er vermoedelijk geen ernstig tekort.

Het latere tekort is vrij eenvoudig te verklaren. Na de bevrijding is een aantal mensen doorbetaald zonder dat er nog inkomsten tegenover stonden. Voor de maanden mei en juni 1945 wordt daarvoor een totaal aan inkomsten van f 10.360 genoteerd, terwijl er maar f 4.472 in de stukken is terug te vinden. Het verschil bedraagt bijna f 5.900. Dat zijn geen algemene inkomsten geweest, maar leningen/voorschotten door Bernard betaald. We kunnen niet exact berekenen

WehrmachtKommandantur Leiden	Leiden, den 21.1.45
<i>Wissen Schriftl. Assistent H. van der Meer.</i>	
<u>B e s c h e i n i g u n g .</u>	
Der <i>A.R.Ph. de Severin</i>	Wohnort <i>Leidensdorp Rindden 28</i>
Kennkarte <i>216/064948</i> geb. <i>14.4.1914</i> und sein Fahrzeug	
ist für lebenswichtige Versorgung der Wehrmacht eingesetzt und	
darf von keiner militärischen Dienststelle ohne Genehmigung der	
WehrmachtKommandantur festgehalten, bzw. beschlagnahmt werden.	
Zu widerhandlung wird bestraft.	
	<i>H. van der Meer</i> Leutnant u. Adjutant.

Een zogenaamd 'fietsbriefje': een Bescheinigung ter voorkoming van inbeslagname van een fiets door de Wehrmacht. Dit valse document staat op naam van A.R.Ph. de Severin, zoals ook een vals persoonsbewijs dat Bernard had gekregen van Cor van Wijk. Archief van Bernard.

welk bedrag Bernard ná de bevrijding nog heeft uitbetaald. Vermoedelijk heeft Bernard dat ook niet kunnen berekenen, maar heeft hij het opgemaakt uit zijn (spaar)banksaldi. Hoe hij als dertigjarige over een dergelijk bedrag kon beschikken, is niet uit het archief op te maken. Op het distributiekantoor verdiende hij tot aan zijn onderduiken iets meer dan f 125 per maand.

Om een of andere reden hebben sommige mensen zich na de bevrijding niet bij de aangewezen instanties gemeld. Het is zonder meer vreemd dat Bernard ná de bevrijding is doorgegaan met hen te ondersteunen. Het geheel speelt zich natuurlijk af in een periode van grote onduidelijkheid. Waarschijnlijk vond Bernard het moeilijk opeens 'nee' tegen hen te zeggen en bleef hij doorbetalen, ook na 1 juni.

In de maanden na de bevrijding is Bernard zich blijven inzetten voor de mensen die hij tijdens de bezetting had ondersteund, bijvoorbeeld door het schrijven van aanbevelingsbrieven. Daarnaast probeerde hij bij hen of bij werkgevers en instanties de aan onderduikers uitbetaalde steun terug te krijgen. De resultaten vielen tegen, omdat hij vrijwel uitsluitend afwijzende reacties kreeg. Daarover valt nog een heel artikel te schrijven. Vermoedelijk heeft alléén het orthodox-joodse echtpaar B. uit Den Haag in 1946 de volledige steun (f 850) aan hem terugbetaald. Verder ontving hij uit vriendelijkheid nog wat donaties, maar van de meeste voormalige onderduikers heeft hij geen enkele reactie meer ontvangen. En als ze al reageerden, was hun mededeling dat ze helaas geen geld hadden. In de naoorlogse correspondentie duikt een aantal malen een nadelig saldo op van f 6.500. Dit bedrag zal een redelijk nauwkeurige, maar afgeronde schatting zijn geweest. Na enkele jaren illegaal werk te hebben gedaan en veel mensen te hebben geholpen, bleef Bernard zitten met een forse strop.

Verzoekschrift aan de Koningin

De kans, dat Bernard dat geld zou terugzien werd met de dag kleiner. Uiteindelijk heeft hij in augustus 1946 een declaratie ingediend bij het Nationaal Steunfonds, dat door het ministerie van Financiën met de afhandeling van financiële claims voor de voormalige illegaliteit was belast. Over de afloop is echter niets bekend. Wellicht heeft hij een negatieve reactie van het NSF gekregen op zijn ingediende declaratie, maar daar is geen aanwijzing voor te vinden.²⁶ Daarmee waren dan alle mogelijkheden uitgeput. Hoe lang hij er over heeft nagedacht weten we niet, maar op 26 september 1946 schreef Bernard een rekest aan de Koningin. Een brief naar Wilhelmina was zo gek nog niet, omdat zij voortdu-

rend een buitengewone belangstelling toonde voor de situatie van mensen uit het verzet.

In dit rekest gaf Bernard een overzicht van de aard van zijn contacten en van zijn betrokkenheid bij vele specifieke activiteiten. Zonder hier en detail op de tekst in te gaan, kwam het er op neer dat hij een team had opgebouwd *dat het verzet in vele streken heeft beheerst*. Hij had contacten gehad bij verschillende instanties en bedrijven, zoals verschillende afdelingen van de gemeente, het GAB, de politie en de PTT. Ook had hij *rechtstreeks contact opgenomen met talrijke illegale groepen in binnen- en buitenland*, waardoor het mogelijk was geworden ongeveer 600 joden geleidelijk uit Westerbork te doen ontsnappen en vliegtuigbemanningen naar het buitenland te brengen. Verder had hij dagelijks een illegaal blad uitgegeven, wat tevens een belangrijke bron van inkomsten was geweest. Daarnaast had hij meegewerkt aan de opbouw van de Binnenlandse Strijdkrachten. Vervolgens rechtvaardigde hij zijn optreden van eind september '44 inzake de staking bij de NZHTM. Verder had hij plannen gemaakt en uitgevoerd om levensmiddelen in natura te verstrekken aan de *meestbehoeftegen*. Na de bevrijding was hij door de gezamenlijke illegaliteit aangewezen als Vertrouwensman bij het Militair Gezag. In die hoedanigheid had hij gezorgd voor de nabestaanden van zijn gevallen vrienden. In overleg met de andere groeperingen was hij nog enkele weken financiële steun blijven verlenen. Met dit geheel aan illegale activiteiten had zijn groep ongeveer f 100.000 uitgegeven. Vervolgens gaf hij een opsomming van al zijn pogingen bij de verschillende bedrijven en instanties geld los te krijgen, wat niet tot het gewenste resultaat had geleid. Na dit overzicht van zijn activiteiten verzocht hij onder meer²⁷ om restitutie van het door hem persoonlijk voorgeschoten bedrag van f 6.500.

Vooraf dat laatste verzoek is toch wel merkwaardig, omdat hij óók al een verzoekschrift bij het NSF had ingediend. In het geval hij daarover nog geen bericht had gehad, was zijn verzoek voorbarig. Wanneer hij een afwijzende beschikking van de minister had ontvangen, zou hij daar toch wel gewag van hebben moeten maken.

Op een of andere manier moet de inhoud van het verzoekschrift ter kennis zijn gekomen van een aantal Leidse oud-illegalen. Wellicht had het Kabinet van de Koningin inlichtingen gevraagd bij de Leidse Vertrouwensraad, het NSF of de Stichting '40-'45. Het is niet terug te vinden of er een schriftelijke reactie naar Bernard of de Koningin is gezonden. Wel is er een (concept?)reactie bewaard gebleven, geschreven en waarschijnlijk ook opgesteld door Gerard Everstijn,

voormalig districtshoofd van het NSF en na de oorlog bestuurslid van de Stichting '40-'45.²⁸ Blijkens de titel van het stuk was het een 'Rapport van het Moderamen van de Vertrouwensraad van de Leidse illegaliteit'.²⁹ Deze raad was direct na de bevrijding opgericht en bestond aanvankelijk uit bijna twintig vertegenwoordigers van de voormalige illegaliteit. Na enkele maanden taande de belangstelling en fungeerde alleen nog maar een klein bestuur.

Kennelijk had men een onderzoek ingesteld. Er is echter geen verdere correspondentie over de afhandeling te vinden. De opstellers hebben zich over de presentatie van de feiten in het verzoekschrift nogal verbaasd en geërgerd. Wat het rapport betreft kunnen we kort zijn: alléén wat de activiteiten op het gebied van distributiebescheiden en persoonsbewijzen betreft staat er ietwat droogjes: *Dit is geheel juist*. Bij veel andere activiteiten wordt Bernards aandeel weliswaar erkend, maar wordt tevens gewezen op de beperkte inbreng. Enkele claims worden gewoon afgewezen. Opvallend genoeg wordt er niets gezegd over de financiering van onderduikers. Everstijn moet daar toch van hebben geweten en het verzoekschrift aan het NSF onder ogen hebben gehad.

De reactie van de Vertrouwensraad lijkt ook ingegeven door de naoorlogse ervaringen met Bernard. Hij ontpopte zich als een soort 'ombudsman' voor zijn voormalige steungevallen en hij probeerde via briefjes van verschillende aard invloed op de Vertrouwensraad uit te oefenen. Dat riep de nodige irritaties op. In zijn correspondentie met personen en instanties presenteerde hij zich in veel gevallen als 'Vertrouwensman der Leidse illegaliteit', net als in zijn rekest aan de Koningin. Nu had Bernard weliswaar na de bevrijding zitting genomen in de Vertrouwensraad, maar opmerkelijk genoeg wordt in het rapport bestreden dat hij ooit tot Vertrouwensman was aangesteld: *Als Vertrouwensman der Illegaliteit is hij echter niet aangewezen, zoodat dit op een vergissing moet berusten*.

Een maand eerder al hadden de artikelen van Bernard in de *Leidsche Post* gemengde gevoelens opgeroepen. Op 10 oktober stuurde 'Dolf' Kranenburg, voormalig leider van de Leidse LO en secretaris van de Vertrouwensraad der Illegaliteit, een beheerste, maar toch wat bitter getoonzette brief. Kranenburg had zich niet alleen geërgerd aan de teneur van het artikel en het gebrek aan objectiviteit, maar ook aan de vele onjuistheden die er in stonden. Alleen al de naamgeving riep verkeerde associaties op. *Niet in de "Nederlandse Verzetsorganisatie" heeft de reactie van ons volk op de bezetting zich gekristalliseerd, zoals je wilt doen voorkomen, maar in het grote netwerk van illegale groeperingen, van welk netwerk de "Nederlandse Verzetsorganisatie" slechts een zeer klein deel uitmaakte*. Dat Bernard

als motto 'eendracht maakt macht' had gebruikt, nam hij hem wel kwalijk, omdat nu juist Bernards gedrag geleid had tot *nodeloze verbrokkeling*. Het hardste verwijt betrof de overval op het distributiekantoor van Oude Wetering in mei 1944. Daarbij waren verschillende daders, illegalen uit Den Haag, gearresteerd en later omgekomen. Volgens Kranenburg had Bernard die overval uitgelokt om onafhankelijk te zijn van de LO. Om die slachtoffers in het artikel te vermelden als gevallen medewerkers van de NVO ging hem veel te ver.

Het artikel stond vol met kleinere en grotere vergissingen, die – aldus Kranenburg – bij elkaar genomen *een zeer slechte caricatuur* vormden van het werk van de verzetsbeweging. Kranenburg had gehoopt ooit gezamenlijk verslag te doen van de illegale activiteiten, maar die kans was nu verkeken.

Beide mannen waren er van op de hoogte dat het *Leidsch Jaarboekje* binnenkort een verslag zou publiceren, maar Kranenburg wist hoogstwaarschijnlijk niet dat Bernard veertien dagen eerder zijn verzoekschrift had opgesteld voor koningin Wilhelmina. Had hij de inhoud daarvan gekend, dan was zijn reactie waarschijnlijk anders, wellicht nog feller van toon geweest.

Slot

De Nederlandse Verzetsorganisatie ontstond in september 1944 en was in feite een andere benaming voor de 'groep Lex', die daarnaast nog werd gebruikt. Hoewel de benaming anders suggereert, was het een plaatselijke groepering. De groep had enkele tientallen min of meer vaste medewerkers, die in de illegaliteit op veel gebieden actief zijn geweest. Bernard zelf was tot aan de bevrijding de spil waaromheen de illegale verstrekking van distributiebescheiden heeft gedraaid. Dit kwam zeer zeker óók ten goede aan andere groeperingen. De NVO heeft eveneens financiële steun aan onderduikers verleend, maar kon dit niet op eigen kracht volhouden. Alle andere activiteiten van hem en zijn groep vonden plaats in samenwerking met andere illegale groeperingen of illegale werkers.

In 1946 verschenen kort na elkaar twee nogal uiteenlopende visies op het illegale werk van Lex Bernard en zijn NVO. Het verslag van de Leidse illegaliteit in het *Leidsch Jaarboekje* is veel beknopter dan wat Bernard zelf iets eerder in de *Leidsche Post* had geschreven en ligt geheel in de lijn van een door de Vertrouwensraad opgesteld rapport. Dit verschil in presentatie is terug te voeren op controverses die tijdens de bezetting zijn ontstaan en na de oorlog allerminst zijn opgelost. Het lijkt er sterk op dat Bernard het verhaal in het *Leidsch Jaarboekje* vóór heeft willen zijn.

In latere jaren is Bernard vast blijven houden aan zijn eigen opvattingen. Bij verschillende gelegenheden heeft hij de activiteiten van zijn organisatie opgepoetst. Wellicht voelde hij dat hij niet de erkenning had gekregen die hij verdiende. Het feit dat zijn illegale activiteiten hem veel geld hebben gekost, zal daar zeker een rol bij hebben gespeeld. Dat verklaart waarschijnlijk zijn wat zure opmerking over het NSF in de *Leidsche Post*, al moet worden gezegd dat hij daar zelf mede debet aan was. Voor de plaatselijke illegaliteit en daarmee voor de bevolking van Leiden en omgeving is hij van grote betekenis geweest.

Afkortingen:

LO: Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers

NIOD: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

NSF: Nationaal Steunfonds

NVO: Nederlandse Verzetsorganisatie

NZHTM: Noord Zuid-Hollandse Tramwegmaatschappij

Ook in Leiden: In 1982 hebben studenten van de Leidse universiteit vele oud-illegalen geïnterviewd. Een weerslag van deze interviews is geanonimiseerd te vinden in: M. Schwegman en I. Schöffer, *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad* (Leiden 1985). In het onderstaande is gebruikgemaakt van de uitgewerkte interviews, welke zich bevinden zich in RAL bibl. cat.nr. 1380/16.

RAL: Regionaal Archief Leiden

Noten

- 1 A.M.G. Bernard werd op 19 mei 1915 in Leiden geboren.
- 2 Het archief berust bij het Verzetsmuseum Zuid-Holland te Gouda. Hierbij gaat mijn dank uit aan W. de Lijster, zonder wiens medewerking dit artikel niet mogelijk was geweest. Voor zover niet anders vermeld, bevinden zich alle bronnen in dit archief.
- 3 RAL, Archief Distributiedienst, doos 1939-1945.
- 4 *Leidsche Post*, 23 en 30 augustus.
- 5 Het Nationaal Steunfonds was rond de jaarwisseling van 1942/1943 in Leiden actief geworden. Zie voor deze organisatie A. Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', *Leids Jaarboekje* 96 (2004) 137-166.
- 6 Onder andere over L. Nicolaas-Nieuwenburg in het *Leidsch Dagblad* van 13 juni 1958.
- 7 Interview door Ruud Paauw, 3 mei 1980. Op 4 mei 1982 verscheen een artikel van Ton Pieters over W. Vrouwenfelder, in verband met de uitreiking van het Verzetsherdenkingskruis, waarin voornamelijk Bernard aan het woord komt.
- 8 Verslag van drie interviews door E. Storck uit juni 1982 in het kader van *Ook in Leiden*.
- 9 A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45: ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983). Op verzoek van Klumper hebben de ondervraagden een flinke vragenlijst ingevuld. Bernard komt aan het woord op pp. 265-266, 336 en 355.
- 10 B. Goudriaan, *Leiden in WO II van dag tot dag* (Leiden 1995) 263; verschillende artikelen in het themanummer *Leids Jaarboekje* 87 (1995); C. Kromhout, 'Hoe kwam de Leidse afdeling van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) tot stand?', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 129-143; Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud'.
- 11 Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', 148 e.v.
- 12 De Voedsel Organisatie Leiden was een illegale organisatie met als doelstelling het verzorgen van extra voedsel voor onderduikers en hun gezinnen.
- 13 Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', 149 e.v.
- 14 Gebruik is gemaakt van NIOD, 'Collectie onderzoeken illegale pers', inzake de *Kroniek van de Week* en *Strijdend Nederland*.
- 15 De distributiekantoren hadden een beperkte bevoegdheid in bijzondere gevallen mensen van buiten de distributiekering van dienst te zijn.
- 16 C. van Wijk, *Mijn werk in de Nederlandse Verzetsorganisatie 'Strijdend Nederland'*, typoscript uit 1946, aanwezig in het RAL. Het betreft zowel de uitgifte van volledig valse exemplaren als het aanbrengen van

- wijzigingen in originele exemplaren.
- 17 Thea de Jong wordt ook door Bernard gememoreerd in de *Leidsche Post* van 23 augustus 1946. Zij kwam om bij een bombardement op Den Haag op 1 maart 1945 of bij het bombardement op het Bezuidenhout in Den Haag op 3 maart 1945.
 - 18 Over Stoffels zie Gerard Kerkvliet en Martin Uitvlugt, 'Een pot piccalilly voor Westerbork. Verslag van de vernietiging van het Joodse weeshuis te Leiden in 1943', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 147-180. Over Lies Bos zie Leesha Rose, *De tulpen zijn rood* (Katwijk aan Zee 1980) 286.
 - 19 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 263.
 - 20 Overigens was zijn zoon P.J. Kloots medewerker van de *Kroniek van de Week*. Hij verloor het leven bij een bombardement in Leiden in maart 1945.
 - 21 'Het verzet in Leiden gedurende den bezettingstijd', *Leidsch Jaarboekje* 38 (1946) 75.
 - 22 L. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945*. Herziene uitgave door H. de Vries (Amsterdam 1989) nummer 790. Het aldaar genoemde oplagecijfer 2.000-6.000 is afkomstig van Bernard; hij schrijft dit in een brief d.d. 14 februari 1954 aan Winkel. Gebruik is gemaakt van NIOD, 'Collectie onderzoeken illegale pers' inzake de *Kroniek van de Week* en *Srijdend Nederland*.
 - 23 P. Sanders, *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet, 1941-1945* (RIOD monografieën: 9; 's-Gravenhage 1960) 155.
 - 24 Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', 160.
 - 25 Circulaire van het districtshoofd aan de plaatselijke hoofden van het NSF.
 - 26 De minister van Financiën besliste op het advies van het NSF. Het archief van het NSF beruiste tot eind 2005 op het ministerie. Het bevat vele beschikkingen inzake vergoeding van soortgelijke uitgaven. Bij raadpleging in 2005 op het ministerie werd geen beschikking ten aanzien van Bernard gevonden. Wellicht heeft Bernard nooit een aanvraag ingediend. Het archief is inmiddels overgebracht naar het Nationaal Archief.
 - 27 De overige verzoeken waren sterk persoonlijk van aard.
 - 28 Over het NSF in Leiden zie Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud'.
 - 29 RAL bibl. cat.nr. 1380/16: 'Rapport van het Moderamen van den Vertrouwensraad der Illegaliteit te Leiden, naar aanleiding van het door A.M.G. Bernard verzonden adres aan H.M. de Koningin'. Het bevindt zich in een aparte map, afkomstig van W. Pera. Het stuk is niet ondertekend, maar het is duidelijk het handschrift van Everstijn.

Leidsch Dagblad in oorlogstijd

R.D. Paauw

Op de laatste dag van het oorlogsjaar 1943 namen directie en hoofdredactie van het *Leidsch Dagblad* afscheid van hun lezers. In de weinige regels waarmee dat gebeurde is de emotie duidelijk voelbaar:

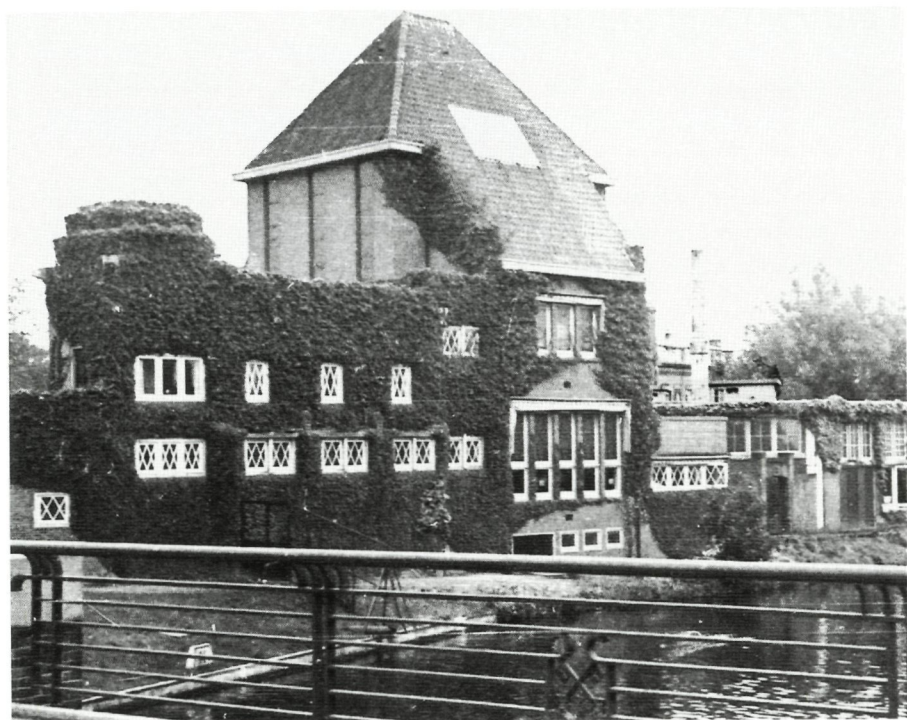
Het Leidsch Dagblad, dat sedert 1860 ononderbroken dagelijks is uitgekomen, mag met ingang van morgen niet meer verschijnen. Veel, heel veel hebben wij op ons gemoed, doch slechts een heel kort woord van afscheid zij hier tot onze trouwe lezers en adverteerders gericht. En dan hopen wij, dat deze duizenden zullen billijken, dat wij langs deze weg slechts volstaan met een oprecht gemeend woord van dank uit te spreken voor het vertrouwen en medeleven, dat wij al die jaren en ook deze laatste weken van hen hebben mogen ondervinden.¹

Al op 2 december 1943 had de krant gemeld dat er op 31 december een punt achter de verschijning zou staan. Volgens het toenmalige Departement van Volksvoorlichting, Kunsten en Wetenschappen geschiedde dat 'in het kader van de verdere concentratie der Nederlandsche dagbladpers'.

Vage terminologie. Wat was er gebeurd? Waarom nam de Duitse bezetter in het vierde oorlogsjaar de krant plotseling uit de roulatie? Bij de herverschijsning op 1 februari 1946 gaven directie en redactie in een lang artikel weer wat zich had afgespeeld in de periode van de bezetting en vooral in de laatste maanden van 1943.

Op 8 november 1943 had de bezetter de journalistenpas ingetrokken van de hoofdredacteur, B.W. Menkhorst, 'ongeschikt bevonden om op eenigerlei wijze in de Nederlandsche journalistiek werkzaam te zijn'. Het ontslag van Menkhorst werd enkele dagen later gevolgd door het verschijningsverbod op 1 januari 1944, waarbij de bezetter wel uitdrukkelijk aangaf dat hoger beroep hiertegen mogelijk

R.D. Paauw (1937) is oud-adjunct-hoofdredacteur van het *Leidsch Dagblad*. Van 1961 tot 1999 was hij verbonden aan de krant.

Het pand van het Leidsch Dagblad, daterend uit 1917, in 1942.

was. *Aangezien ons met absolute zekerheid bekend was, dat intrekking van dit verschijningsverbod alléén mogelijk zou zijn ten koste van de aanvaarding van een nationaal-socialistische hoofdredacteur, besloten het college van commissarissen en directie unaniem van dit recht van hooger beroep geen gebruik te maken en, in afwachting van betere tijden, in het besluit van het Departement te berusten, aldus directie en redactie op 1 februari 1946.*²

Als zoveel dagbladen was het *Leidsch Dagblad* na de inval van de Duitsers in mei 1940 blijven verschijnen. Daarvoor zou een zware prijs worden betaald. Het in Nederland geldende recht op vrije nieuwsgaring en vrije meningsuiting, het hartenbloed van elk zich respecterend dagblad, werd vrijwel direct door de bezetter in feite buiten werking gesteld. Al op 17 mei kregen directies en hoofdredacties over de telex dit bericht toegezonden:

De bladen, behoorende tot de Nederlandsche dagbladpers, zullen tijdens den duur der bezetting door de militaire autoriteiten verschijnen, zonder dat op deze bladen een voor-censuur wordt uitgeoefend. Deze tegemoetkomende houding veronderstelt natuurlijk een absoluut loyale houding van uitgevers en redacteuren.

Het bovenstaande moet op 17 mei 1940 in den linkerbovenhoek van de eerste pagina van elk blad met dubbelen regel en in groote letter worden aangegeven.

Al vlug daarna liet de Duitse militaire bevelhebber de Nederlandse dagbladen ('vertrouwelijk, niet voor publicatie') weten wat zij enerzijds niet mochten en anderzijds wel moesten publiceren:

Artikelen, berichten, mededeelingen, feuilletons enz., die, op welke wijze dan ook, schade kunnen doen aan de Deutsche politiek of de Deutsche Weermacht, alsmede mededeelingen over de Deutsche Weermacht. Verder vermeldingen over het verkeer, zoowel te land, te water als in de lucht, beschrijvingen en schetsen van gevechtshandelingen of vroegere gevechtsterreinen in Nederland, berichten uit Engelsche, Fransche en Belgische bronnen, alsmede uit bronnen van het overige buitenland, welke beschouwd kunnen worden als vijandig tegenover Duitschland.

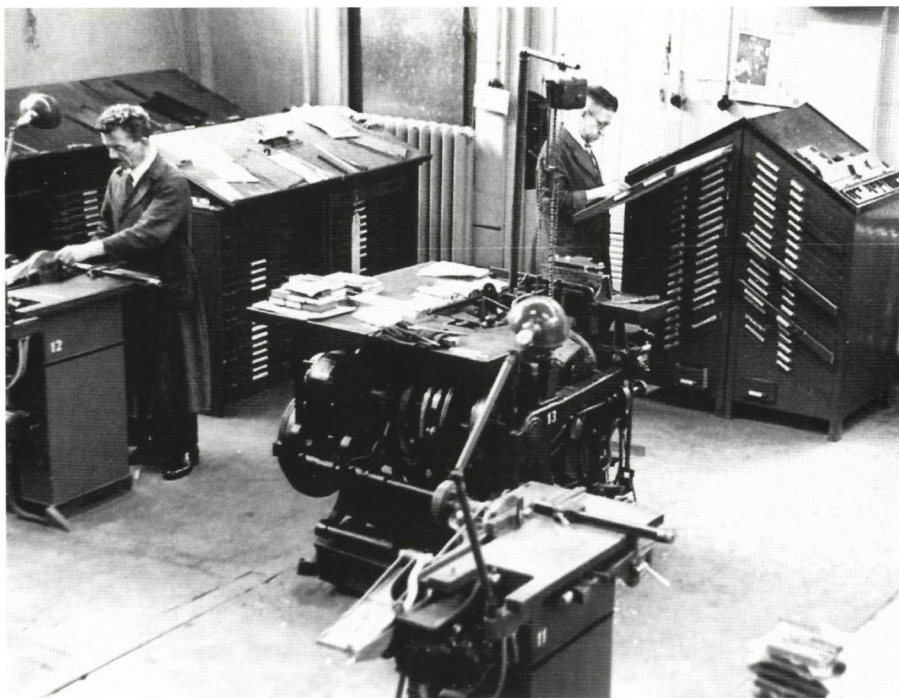
Daartegenover dienen de bladen regelmatig te publiceren: het dagelijksche legerbericht van het Deutsche Weermachtcommando, alle mededeelingen van den draadlozen dienst (Deutschlandsender), de communiqués en mededeelingen van de Deutsche militaire autoriteiten en van de Deutsche vertegenwoordiging in Nederland.

De bladen moeten drie exemplaren van de eerste honderd exemplaren van elke uit-

*gave onmiddellijk aan het naastbijzijnde plaatselijke commando inleveren. Indien vergripen tegen den inhoud of tegen den geest van deze persordonnantie worden geconstateerd, dan zal het betrokken blad worden verboden.*³

In de vijf volgende jaren zou de *Presse-Abteilung* in Den Haag de dagbladen via de telex vele honderden aanwijzingen geven over gebeurtenissen waarover men niets mocht publiceren en dwingend voorschrijven wat men wel diende te publiceren. Nu, op ruim zestig jaar afstand van het dagelijks leven toen, zal bij menig-een die de oorlogsjaren niet heeft meegemaakt de vraag rijzen wat het nut nog was van een dagblad dat in zijn berichtgeving zo onder controle van de bezetter stond.

Historicus R. Vos heeft in zijn proefschrift *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* daar een helder beeld van gegeven.

Overzicht van een deel van de zetterij van het Leidsch Dagblad.

Gedurende het grootste deel van de bezettingstijd was de legale pers voor velen de nagenoeg enige en in ieder geval de meest uitgebreide bron van informatie en nieuwsvoorziening. En hoe eenzijdig het nieuws ook door ingrijpen van de bezetter was, aan de hand van de dagelijkse Duitse weermachtberichten kon men nauwkeuriger en eerder vaststellen in welke richting de fronten bewogen dan vaak in de illegale bladen te lezen viel. 'De krant was ook zoiets als een vriend des huizes, waarop men vaak al generaties lang was geabonneerd. Daarnaast fungeerden de richtingskranten als belangrijk bindmiddel tussen zuil en achterban. Juist nu er zoveel schokkende dingen gebeurden en er zoveel onzekerheden waren over hetgeen te wachten stond, was er des te minder aanleiding de vertrouwde band met de krant te verbreken door het abonnement op te zeggen.'

In de krant trof men bovendien sportberichten, lokaal en regionaal nieuws en aankondigingen voor theater- en filmvoorstellingen en andere verstrooiende rubrieken. Ook was men op de krant aangewezen voor de officiële bekendmakingen voor de vele en vaak ingewikkelde distributieregelingen. Men moest op de hoogte zijn van de geldigheid van bonnen en van de goederen die beschikbaar waren, wilde men niet het gevaar lopen er naast te grijpen. Dat was vaak een kwestie van lijfsbehoud. Andere kanalen voor deze informatie waren er niet. In de tweede helft van de bezetting vervulde de krant ook een ruilmarktfunctie, gezien de schaarste aan allerlei goederen. Vele kolommen waren gevuld met vraag- en aanbodadvertenties. 'Om velerlei redenen kon de krant ook tijdens de bezetting niet gemist worden', aldus Vos.⁴

Hoe vreemd het misschien ook klinkt, gezien de redactionele beperkingen, de bovengrondse dagbladen groeiden sterk in bezettingstijd. In 1939 telde het *Leidsch Dagblad* 19.600 abonnees, in juli 1943 waren dat er 29.417.⁵

Het *Leidsch Dagblad*, in 1860 opgericht door courantier A.W. Sijthoff, telde in de oorlogsjaren zo'n zestig personeelsleden. Directeur sinds 1917 (en tot mei 1941 ook hoofdredacteur) was J.W. Henny (1889-1964), een oud-marine-officier. Hij was een sterke persoonlijkheid en autoritair, maar hij had ook zijn aardige, sociale kanten. Hij genoot in het bedrijf groot respect. Buiten de krant ontwikkelde hij tal van activiteiten. Zo was hij in 1934 medeoprichter van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) en in 1936 van de Gemeenschappelijke Persdienst (GPD, een samenwerkingsverband van grote provinciale dagbladen). Verder was hij sinds 1930 voorzitter van de Nederlandse Dagbladpers, de werkgeversorganisatie op het gebied van de dagbladen.⁶

Commissarissen van de N.V. Leidsch Dagblad waren de heren A. de Koster en A.D. de Koster en mevrouw A.C. Sijthoff-Plemp.

De redactie bestond uit vijf personen: B.W. Menkhorst (1889-1964) werkte sinds 1919 bij de krant, was chef der redactie en werd in mei 1941 hoofdredacteur, toen de bezetter de combinatie directeur/hoofdredacteur verbood. Andere redacteurs waren: K. Been, J. Brouwer, Th. Hannema en P. Bok. Binnen- en buitenlandse nieuws werden betrokken van ANP en GPD. De redactie werd bijgestaan door 45 correspondenten in de dorpen van het verspreidingsgebied van de krant. De sfeer in het bedrijf was goed, het personeel vormde, zeker in bezettingstijd, een hecht bolwerk.⁷

Al in de zomer van 1940 kreeg Henny het aan de stok met de bezetter. Hij keerde zich tegen een initiatief van NSB-kopstukken om tot een Raad van Voorlichting der Nederlandse Pers te komen. De zaak liep zo hoog op dat *General-kommissar* Schmidt hem dwong zijn voorzitterschap van de Nederlandse Dagbladpers neer te leggen. Later zou de NSB'er J. Learbuch, zakelijk leider van het Nederlands Verbond van Journalisten, Henny 'een querulant van het zuiverste water' noemen.⁸

In oktober 1941 kwam het *Leidsch Dagblad* in moeilijkheden. De krant volgde de aanwijzingen, richtlijnen en verordeningen van de bezetter op, maar toonde zich verder niet bereid de ideologie van de nazi's te ondersteunen met eigen artikelen. Henny werd onder druk gezet een NSB-hoofdredacteur te accepteren,

Jan Willem Henny, de directeur van het Leidsch Dagblad in de oorlogsjaren.

met een verscheijningsverbod als stok achter de deur. Henny weigerde, maar zwichtte na overleg met de commissarissen voor een alternatief: de aanstelling van 'een politiek medewerker', afkomstig van het departement van Volksvoorlichting. Dat werd de 26-jarige H.A. Goedhart, een vertrouweling van NSB-propagandist Max Blokzijl. Daarmee belandde de krant op een gevaarlijk hellend vlak. In de redactiekolommen zouden nu artikelen verschijnen die de nazileer zouden ondersteunen. De krant probeerde de schade zo veel mogelijk te beperken door duidelijk aan te geven dat 'een politiek medewerker van het departement van Volksvoorlichting' aan haar was toegevoegd. Zijn artikelen werden met initialen aangeduid om de lezers kenbaar te maken dat zij niet van de bekende redacteurs stamden. Toen dat niet meer mocht, kregen zijn stukken een vignet in de vorm van een kruis. Verder probeerde men zijn productie af te remmen door hem een vast maandelijks bedrag te geven: 250 gulden. Enkele van zijn artikelen (tegen het koningshuis gericht) zijn nimmer gepubliceerd: men gaf voor ze niet te hebben ontvangen. Goedhart is nimmer ter redactie verschenen.⁹

In 1942 kreeg het *Leidsch Dagblad* te kampen met een groot tekort aan bezorgers. Jonge mannen liepen de kans bij een razzia te worden opgepakt en ook kon onderweg de fiets worden gevorderd. Veelvuldig werd nu de rugtas gebruikt bij de bezorging. Vrouwelijke bezorgers bedienden zich daarbij veelal van de kindervagen. Ook het vaste personeel werd ingezet om de krant te bezorgen en het abonnementsgeld te innen. In verband met de papierschaarste schakelde de krant in november 1942 over op het zogenaamde weekend-formaat. In juli voerde de overheid een oplagestop in. Wie zich wilde abonneren, werd op een wachtlijst geplaatst! Deze lijst groeide gestaag.¹⁰

Menkhorsts opvatting van het hoofdredacteurschap kon geen genade vinden in de ogen van de bezetter. Op 8 november 1943 werd hij als zodanig ontslagen. De eis dat nu een NSB-hoofdredacteur zou worden aangesteld werd door directie en commissarissen afgewezen, waarna het *Leidsch Dagblad* een verscheijningsverbod werd opgelegd. Henny wist een deel van zijn personeel tijdig onder te brengen bij tal van drukkerijen in Leiden en omgeving, een ander deel liet hij onderduiken zodat kon worden voorkomen dat zij voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland werden gestuurd. 'Voor hen en voor hunne gezinnen hebben wij meer dan normaal gezorgd', aldus Henny later in een verweerschrift.¹¹

Inmiddels had de Nederlandse regering in Londen zich beziggehouden met de vraag wat na de bevrijding diende te gebeuren met het Nederlandse perswezen. Van de hand van de minister van Binnenlandse Zaken, de in 1943 naar Londen

overgestoken J.A.W. Burger, kwam begin 1944 een Tijdelijk Persbesluit tot stand. Het hield onder andere in dat een Commissie voor de Perszuivering (CPZ) werd ingesteld. Zonder toestemming van de CPZ zou geen blad mogen verschijnen, behoudens die welke de uitgave vóór 1 januari 1943 hadden gestaakt, alsmede de bladen die de voortzetting waren van illegale persorganen. En die toestemming zou alleen worden verleend nadat was vastgesteld dat zich onder uitgevers, directieleden, redactieleden en commissarissen geen personen bevonden die tijdens de bezetting door hun handelen of nalaten de belangen van de vijand hadden gediend. In september 1945 werd het Tijdelijk Persbesluit in zoverre gewijzigd dat de tamelijk willekeurige datum van 1 januari 1943 werd geschrapt. Het kwam erop neer dat van de bovengrondse bladen niemand een functie in het perswezen kon uitoefenen zonder 'certificaat van geen bezwaar' van de CPZ.¹²

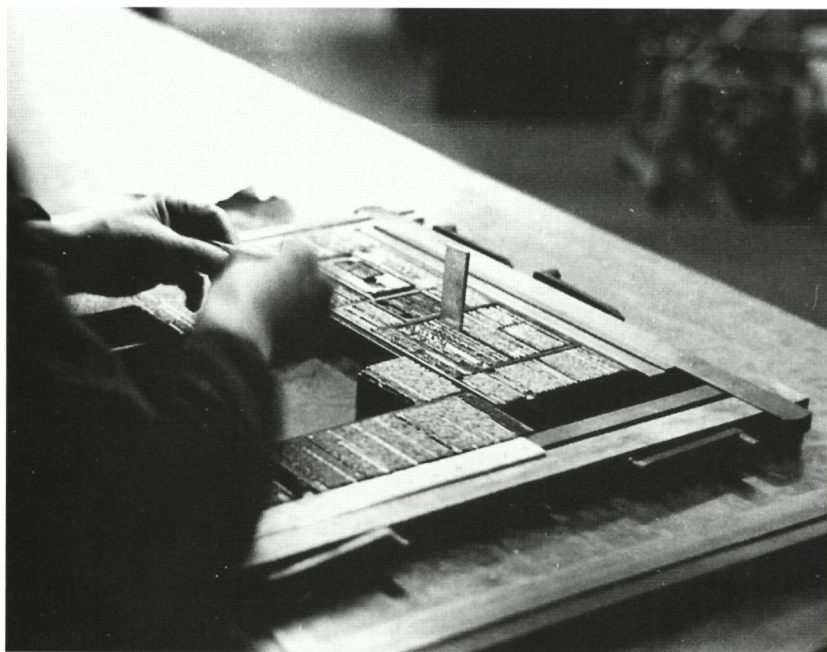
Het *Leidsch Dagblad* behoorde tot de eerste kranten die het zuiveringsproces ondergingen. De zaak diende op 21 december 1945 in het gebouw van het Ambtenarengerecht aan het Noordeinde in Den Haag.

Henny hield de Commissie voor dat hij had gemeend 'op praktische overwegingen' enigszins aan de druk van de bezetter te moeten toegeven, zij het zo weinig mogelijk. Zijn beweegreden was dat indien het *Leidsch Dagblad* zou worden opgeheven, onmiddellijk een NSB-blad zou verschijnen met zeer funeste invloed. Voorts meende hij zijn bedrijf in het belang van zijn personeel zo lang mogelijk intact te moeten houden. De artikelen van Goedhart konden naar zijn mening weinig kwaad doen, daar algemeen bekend was dat het *Leidsch Dagblad* gedwongen werd deze op te nemen, wat ook door een fluistercampagne bekend werd gemaakt.

Tegen de publicatie van zestien artikelen in de periode 1940-43 maakte de Commissie 'bijzonder bezwaar'. Vijf daarvan waren van de hand van Goedhart, acht van het ANP en drie van de eigen redacteur J. Brouwer. *Al deze artikelen hadden propagandistische strekking ten behoeve van den bezetter en het nationaal socialisme. Voorts zijn herhaaldelijk in de advertentierubriek en tusschen den tekst advertenties van funeste strekking opgenomen; de Commissie vermeldt het portret van Mussert met oproeping voor de NSB en den oproep voor dienstneming bij Waffen S.S. en Landwacht, aldus de CPZ.*

Op 31 december 1945 deed de CPZ uitspraak. De Commissie twijfelde niet aan de *goed-vaderlandsche gezindheid* van Henny, maar meende *dat zijn houding te veel is bepaald door de belangen van zijn bedrijf*. Dat van de gesignaleerde, in het

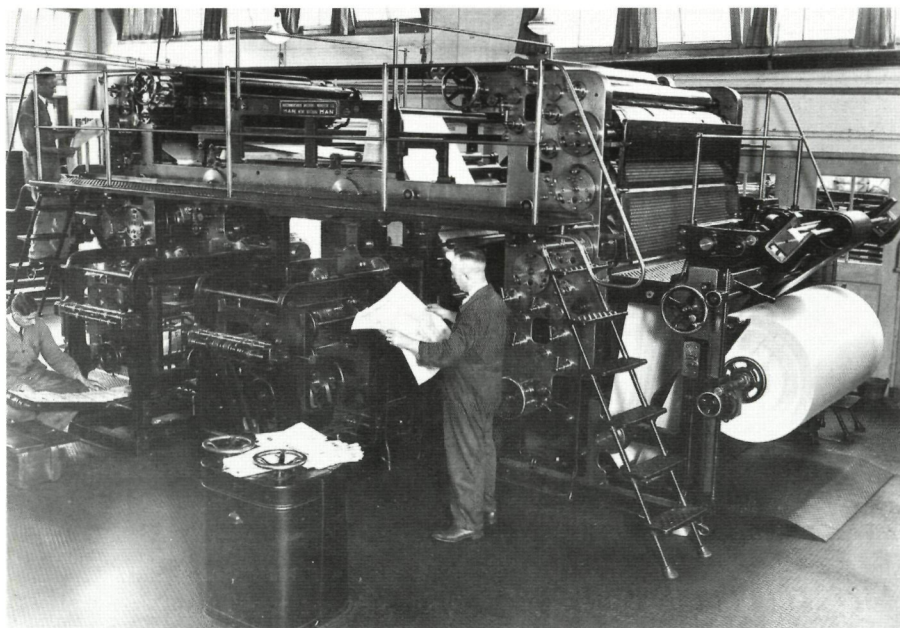
Leidsch Dagblad verschenen artikelen een verkeerde invloed op het publiek moet zijn uitgegaan, achtte de CPZ buiten twijfel. Zij achtte het uitgesloten dat de fluistercampagne, waarbij aan de Leidsche bevolking bekend werd gemaakt, dat de betrokken artikelen slechts onder dwang werden opgenomen, elken vasten lezer zou hebben bereikt, maar zelfs al ware dit het geval, dan zou toch nog gebleven zijn de demoraliserende werking, die op het publiek uitoefent het feit, dat personen van goeden wille door dwang zich ertoe laten brengen artikelen te publiceerden, die geheel tegen hun overtuiging indruischen. [...] Als verontschuldiging kan ook niet gelden, dat men het bedrijf wilde in stand houden ten behoeve van het personeel: hierbij wordt over het hoofd gezien, dat als het bedrijf door den bezetter gesloten zou zijn, het odium van die maatregelen op den bezetter zou zijn gevallen en niet op het bestuur der onderneming, dat slechts zijn vaderlandschen plicht zou hebben gedaan. [...] Niet getracht is in het *Leidsch Dagblad* als tegengif artikelen op te nemen, die op bedekte wijze den nationalen geest zou aanmoedigen en den geest van verzet wakker

De opmaak van een pagina 'aan het steen'.

houden; zooals de betrokkene heeft toegegeven, heeft men onder dwang en zo weinig mogelijk, artikelen en advertenties in den geest van den bezetter opgenomen, maar niet getracht daartegenover den goeden geest aan te wakkeren. Wel blijkt, onder meer uit de wijze waarop de politieke medewerker Goedhart is aangesteld, dat men bij het Leidsch Dagblad getracht heeft benoemingen van NSB-ers zooveel mogelijk te weren.

Rekening houdende met het feit dat *de vaderlandsche gezindheid van de betrokkene onverdacht is en dat hij in ander verband uitstekend werk in het belang van het vaderland heeft gedaan*, kwam de CPZ tot het oordeel dat Henny voor de duur van acht maanden het recht moest worden ontzegd *in eenige journalistieke functie of leidende niet-journalistieke functie* werkzaam te zijn.¹³ De drie commissarissen van de N.V. Leidsch Dagblad, die het beleid van Henny hadden goedgekeurd, werden voor een maand uit hun functie ontzet. *Ook aan hun goed gezindheid valt niet te twijfelen, integendeel ook zij, in het bijzonder A. de Koster, hebben bijzonder goed werk gedaan voor het vaderland.* Menkhorst had de bezetter wel tegengewerkt, maar zich geheel met het beleid van Henny verenigd, daar waar hij

De drukpers van het Leidsch Dagblad.

als hoofdredacteur had op te komen voor de inhoud van het *Leidsch Dagblad*. Ook hij werd een maand uit zijn functie ontzet, evenals redacteur Brouwer en de chef van de advertentie-afdeling, A. Poortman.¹⁴

In een verweerschrift verbaasde Henny zich erover dat men hem verweet in zijn krant niet de geest van het verzet te hebben aangewakkerd. 'Dit geeft blijk van weinig begrip van de omstandigheden waarin de pers in die jaren leefde. Hoe was dit mogelijk, zouden wij willen vragen.'

Beroep tegen de uitspraak van de CPZ was aanvankelijk niet mogelijk. In de loop van 1947 ('Noodvoorziening Perswezen') werd daar wel in voorzien: er kwam een Raad van Beroep inzake de Perszuivering (RBPZ). Bestond de Commissie voor de Perszuivering voor een belangrijk deel uit personen uit de illegaliteit en de illegale bladen, de RBPZ werd bijna geheel gevormd door juristen: zeven van de tien leden, van wie zes ruime ervaring hadden bij de rechterlijke macht. Persvertegenwoordigers noch de illegaliteit waren in dit college opgenomen.¹⁵

Alle ontzette functionarissen van het *Leidsch Dagblad* gingen tegen de hen getroffen maatregelen (die als 'zeer grievend' waren ervaren) in beroep, al waren die inmiddels ondergaan. De RBPZ behandelde de zaak op 22 januari 1948 en deed uitspraak op 10 april van dat jaar. Daarbij bleek dat de Raad van Beroep met andere ogen keek naar gebeurtenissen in bezettingstijd en andere opvattingen had over te dragen verantwoordelijkheid dan de Commissie voor de Perszuivering. Het zou, volgens de Raad, *een algeheel negeren van de realiteit zijn, indien men zou willen betogen dat het publiek in geen enkel opzicht behoefte had aan, noch was gebaat door het verschijnen van een dagblad dat zich niet geheel en over de totale lijn van vreemde smetten vrij wist te houden. In meer dan één opzicht toch was het Nederlandse volk ook gedurende de jaren der bezetting aangewezen op het lezen van dagbladen en waren daarmee zowel de materiële als de niet-materiële belangen van het volk gediend*. Voortzetting van het bedrijf was ook in het belang van het personeel, *dat zo mogelijkerwijs gevrijwaard werd voor tewerkstelling in Duitsland, wat ingeval van stilleggen van de courant in ernstige mate dreigde*. En bij de beleidsvraag mocht ook een rol spelen *het streven de outillage [het machinepark] van het bedrijf in stand te houden en het pogen deze door de oorlog heen te slepen, d.w.z. haar te redden van een meer of minder vergaande beroving door de bezetter, welke ingeval van een stilleggen van de courant in ernstig mate dreigde*.

In het licht van deze overwegingen vond de RBPZ het *niet zonder meer verwer-*

pelijk dat de directie de politieke medewerker had aanvaard, zulks ter vermijding van verderstrekkende en meer funeste gevolgen.

De RBPZ kwam tot het oordeel dat van het Leidsch Dagblad gezegd kan worden naar redelijke eisen te zijn geslaagd in zijn streven de courant leesbaar te houden voor zijn goedgezind publiek, ondanks de daarin opgenomen artikelen van de politieke redacteur, welke overigens behoorlijk als zodanig waren aangeduid en gesigneerd. De bezichtiging door de Raad van Beroep van de leggers van het Leidsch Dagblad geven tot het uitspreken van dit oordeel grond, bijzonderlijk door de door die leggers gevestigde gunstige indruk bijwege van vergelijking met die van vele andere bladen.

Uit de weigering eind 1943 een NSB-hoofdredacteur te aanvaarden, bleek volgens de RBPZ dat de betrokkenen tot het laatste toe hun verantwoordelijkheid ten aanzien van alle in aanmerking komende belangen ten volle hebben beseft en in de praktijk gebracht, niet aarzelende de consequenties daarvan te aanvaarden.

De RBPZ vernietigde de uitspraak van de Commissie voor de Perszuivering jegens alle functionarissen van het Leidsch Dagblad. Tegen geen van hen bestaan gronden tot het opleggen van een maatregel van ontzetting.¹⁶ Van de uitspraak werd door directie, redactie, ja het gehele bedrijf met diepe voldoening kennisgenomen.¹⁷

Noten

- 1 'Een kort woord van afscheid', *Leidsch Dagblad*, 31 december 1943.
- 2 'Bij onze her-verschijning', *Leidsch Dagblad*, 1 februari 1946.
- 3 Beide telexberichten bevinden zich in originele staat in het archief van het *Leidsch Dagblad*.
- 4 René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988) 470-471.
- 5 Vos, *Niet voor publicatie*, 327 (oplagecijfers dagbladen).
- 6 Interview met graficus J. Verver, 20 september 1995. Hij werkte een halve eeuw bij het *Leidsch Dagblad*, van 1928 tot 1978. 'Henny was een echte directeur, daar keek je tegenop. Er was er maar één die het voor het zeggen had en dat was hij. Of het nu om het technisch bedrijf of de redactie ging, hij was de baas. Dat zou nu niet meer zo kunnen, maar de tijd was toen heel anders. Hij was er ook in geïnteresseerd hoe het je persoonlijk ging en hoe het thuis was. Hij hielp je in moeilijke omstandigheden. Een autoritaire man, maar rancune was hem vreemd. Ik ben eens zo kwaad op hem geweest dat ik stond te trillen op mijn benen. Ik heb toen tegen hem gezegd: helemaal aan het eind ben je ook maar gewoon een werknemer. Later dacht ik: wat heb ik nou weer gezegd. Een uur of wat daarna stond hij naast me en zei of er niets was gebeurd: hoe gaat het nou met je vrouw?' Interview met R.H. Vos, sportredacteur, op 18 januari 1996. Hij maakte Henny mee van 1947 tot 1959: 'Henny was een feodale figuur. Hij speelde dat feodale ook een beetje. Als je er doorheen kon kijken, zag je een grote bek en een klein hartje'.
- 7 Interview J. Verver, 20 september 1995. 'Het bedrijf maakte een beetje deel uit van jezelf. Het had de sfeer van een familie. Tussen sommigen bestonden ook letterlijk familieverbanden. Soms was er sprake van zonen die de vaders opvolgden. De onderlinge verhoudingen waren goed. Natuurlijk was er wel eens wat, maar ik kan gerust zeggen dat ik er zeer plezierig heb gewerkt.' 'De oorlogsperiode was een moeilijke tijd. Als er iets werd gedaan dat niet helemaal klopte, bedekte je dat graag met de mantel der liefde. Je wist van elkaar waar je stond. Je voelde je één'.
- 8 Vos, *Niet voor publicatie*, 359.
- 9 'Bij onze her-verschijning', *Leidsch Dagblad*, 1 februari 1946.
- 10 J. Bredeveld, *Het Leidsch Dagblad, 131 jaar papier en drukinkt, 1860-1991*. Onuitgegeven manuscript.
- 11 Verweerschrift J.W. Henny, zonder datum, vermoedelijk begin 1946. Interview J. Verver, 20 september 1995: 'In de oorlogsjaren heeft de krant voortreffelijk voor mij gezorgd. Ik kan niet anders zeggen. Toen we eind 1943 moesten stoppen, betekende dat, dat je beschikbaar was voor de arbeidsinzet, tenzij je ergens anders een baan had kunnen krijgen. Henny zorgde ervoor dat we bij andere bedrijven werden ondergebracht. Ik was al goedgekeurd voor Duitsland, maar voor mij werd nog een plaats gevonden bij de Grafische School in Amsterdam. En in de zomer, toen de school dicht was, werd ik naar Drente gestuurd om daar aardappelen te rooien. Zo hoefde ik toen niet naar Duitsland.'
- 12 Vos, *Niet voor publicatie*, 375 en 424.
- 13 Uitspraak Commissie voor de Perszuivering 31 december 1945 onder voorzitterschap van mr. J.A.L.M. Loeff. Bij de hoogte van de maatregel tegen Henny was ook betrokken zijn functioneren als commissaris bij de *Arnhemse Courant*. Daar had de directeur, zonder zijn commissarissen erin

te kennen, een NSB-hoofdredacteur aangesteld. Henny had daartegen geprotesteerd en met de andere commissarissen overwogen af te treden. Men had daar ten behoeve van het personeel van afgezien 'omdat de courant dan geheel in NSB-handen zou komen'. De CPZ had het aanblijven 'een ernstige fout' gevonden.

14 Verweerschrift J.W. Henny.

15 Vos, *Niet voor publicatie*, 439.

16 Uitspraak Raad van Beroep voor de Perszuivering 10 april 1948 onder voorzitterschap van mr. A.W.J. Vrijberghe de Coning.

17 'Eerherstel', *Leidsch Dagblad*, 15 april 1948.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2006

Archeologisch onderzoek

In 2006 is archeologisch onderzoek uitgevoerd in de Leeuwenhoek, Roomburg, op het terrein van de Meelfabriek aan de Oosterkerkstraat en op het terrein ten noorden van de Boshuizerkade.¹

Leeuwenhoek

In de Leeuwenhoek vond op verschillende terreinen onderzoek plaats. Allereerst voerde Archol BV een proefsleuvenonderzoek uit op twee percelen ten zuiden van de Wassenaarseweg. In één van de proefsleuven werd de uitloper van een strandwal aangetroffen die ten noorden van de Wassenaarseweg doorloopt. Op een diepte van circa 1,4 meter onder het maaiveld (1.00 m – NAP) is in de top van het duin een vondstlaag aangetroffen van circa 25 centimeter dikte. In deze laag zijn fragmenten vuursteen, aardewerk, steen en onverbrand bot gevonden. Onder de vondstlaag zijn in het schone duinzand eergetouwkrassen waargenomen. Deze wijze van beploeging komt in West-Nederland voor vanaf het laat-neolithicum tot en met de late ijzertijd (ca. 2450-100 voor Chr.). Het aardewerk is op basis van de dikte (5-6 mm) en de magering (kwarts, organisch) gedateerd in de periode 2500-2000 voor Chr. Duidelijke versieringen of potvormen ontbreken, waardoor een exacte datering niet mogelijk is. Alhoewel geen dateerbare jongere vondsten zijn aangetroffen, is niet uit te sluiten dat het terrein langer in gebruik is gebleven.

Door het snel opkomende grondwater kon slechts een klein stuk van de proefsleuf verdiept worden tot het laat-neolithische sporenvlak (ca. 2450-2100 voor Chr.). Het is daardoor onbekend in hoeverre de aangetroffen eergetouwkrassen zich uitstrekken in de overige delen van het onderzoeksgebied. Wel kunnen we op basis van de sporen de vindplaats karakteriseren als een akkercomplex. Andere sporen, zoals paalsporen, zijn binnen de beperkte grenzen van de proefsleuf niet aangetroffen, maar kunnen gezien de aard van de vindplaats wel aanwezig zijn. De verwachting is dat de nederzetting zelf meer naar het noorden heeft gelegen, op een hoger deel van het duin. Waarschijnlijk valt dit buiten de grenzen van het huidige onderzoeksgebied.

Resten uit de Romeinse tijd en de middeleeuwen zijn, tegen de verwachting, tijdens het proefsleuvenonderzoek niet aangetroffen. De bewoningssporen die iets ten noorden van de Wassenaarseweg op dezelfde strandwal bij Pomona zijn aangetroffen, strekken zich klaarblijkelijk niet uit tot dit plangebied.

Het bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden voerde een proefsleuvenonderzoek uit op een aantal percelen in het Biosciencepark, een bedrijventerrein direct ten noorden van de Plesmanlaan. Hierbij zijn geen archeologische resten aangetroffen.

Tot slot deed RAAP Archeologisch Adviesbureau BV een booronderzoek op een sportveldencomplex in de hoek van de Plesmanlaan en de A44. Bij dit onderzoek zijn vondsten aangetroffen uit de middeleeuwen. Het vermoeden bestaat dat de 5de- en 6de-eeuwse nederzetting die de afgelopen jaren ten westen van de A44 is opgegraven, doorloopt tot op het Leidse grondgebied. Een proefsleuvenonderzoek zal moeten uitwijzen of deze vermoedens kloppen.

Roomburg

In het kader van de herinrichting van de Roomburgerpolder heeft op een perceel ten noorden van de Willem van der Madeweg een kleinschalige opgraving plaatsgevonden. Het onderzoek werd uitgevoerd door het bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden. In 2003 was op ditzelfde terrein al een proefsleuf gegraven, waarbij grote concentraties grind in het profiel werden waargenomen. Gezien de ligging van het perceel direct ten zuiden van het archeologisch monument Matilo en de vondst van het grind werd ter plaatse een deel van de limesweg verwacht. Tijdens de opgraving werd een vijf meter brede put aangelegd met een lengte van circa veertig meter. Op een diepte van circa 0 NAP werd in het westelijk deel van de werkput de eerste vondstrijke laag aangetroffen. Het vondstmateriaal dateert uit de Romeinse tijd. Onder deze laag bevond zich een circa dertig centimeter dik pakket met veel grote brokken natuursteen en sterk gefragmenteerde vondsten. Hieronder was in de natuurlijke ondergrond een groot aantal bekapte houten palen aanwezig, waarvan helaas geen datering kon worden vastgesteld. Wel is duidelijk dat een aantal van de palen in hetzelfde jaar is gekapt. Een configuratie was niet in de palen te onderscheiden. In het profiel was duidelijk te zien dat het pakket waarin het natuursteen aanwezig was, naar het westen toe steeds verder omhoogliep. Aan de oostzijde werd het pakket begrensd door een aantal palen. In de oostelijke helft van de werkput tekende zich een depressie af. In deze depressie waren concentraties schelpen en grind-

laagjes aanwezig. De schelpen hebben een lokale oorsprong – er heeft duidelijk een laagje water in de depressie gestaan – maar het grind is vermoedelijk van elders ingeschoven of ingespoeld. In het oostelijk deel van de depressie was een beschoeiing aanwezig die op basis van C14-onderzoek gedateerd is rond 650 na Christus. Waarschijnlijk was hier sprake van een laagte die in de vroege middeleeuwen nog is gebruikt.

Alhoewel geen sprake is van een duidelijke wegstructuur kunnen we op basis van het vele grind en natuursteen concluderen dat de weg in ieder geval dicht in de buurt heeft gelegen. De grindlagen in de depressie zijn van elders van het terrein in de laagte terechtgekomen; de weg zal waarschijnlijk net iets ten westen van het onderzoeksgebied gelopen hebben. Helaas was dit perceel door subrecente bodembewerking volledig verstoord, waardoor deze hypothese niet meer kan worden gecontroleerd.

Meelfabriek

Op het terrein van de Meelfabriek aan de Oosterkerkstraat is door Archeomedia BV een tweetal proefsleuven gegraven. Het plangebied bevindt zich binnen de grenzen van de 17de-eeuwse vestingstad Leiden. In de late middeleeuwen was het gebied in gebruik als warmoesland. Pas bij de stadsuitleg van 1658/59 werd dit deel bij de stad getrokken en viel het binnen de grenzen van de stadsverdediging. Vanaf dat moment is begonnen met de inrichting van het gebied voor woondoel-einden. Aanvankelijk vonden intensieve bouwactiviteiten plaats en werden woningen langs een vooraf opgesteld straten- en grachtenpatroon gebouwd. Het is onbekend of en hoe het bouwplan in de 17de eeuw is voltooid. Later, in de 18de en 19de eeuw, werden delen van de bestaande inrichting weer gesloopt en vielen er gaten in de bebouwing, die later weer zijn opgevuld. Het oostelijk deel van het plangebied is tot het begin van de 19de eeuw onbebouwd gebleven en gebruikt als bolwerk. Vanaf 1901 werd op dit bolwerk de Meelfabriek gebouwd.

De aangetroffen sporen en bouwelementen behoren grotendeels tot de bebouwing die vanaf 1658 is ontstaan. Zowel woonhuizen als kleinschalige industrieën hadden binnen de onderzoekslocatie een plaats en van beide zijn sporen aangetroffen. De op het terrein aanwezige muren en vondsten dateren voornamelijk van na de stadsuitbreiding in 1658. Enkele sporen dateren uit de periode ervoor: in een van de proefsleuven is een greppel aangetroffen met houten beschoeiingen. Deze greppel behoorde tot het verkavelingssysteem van het terrein voorafgaand aan de stadsuitleg.

Enkele muren kunnen gedateerd worden in de 17de eeuw: ze behoren tot de huizen die vrijwel direct na de stadsuitbreiding zijn gebouwd. De overige bouwsporen dateren uit latere bouwfases in de 18de en 19de eeuw.

Beer- of afvalputten zijn op het terrein niet aangetroffen, maar gezien de beperkte omvang van de sleuven, is niet uit te sluiten dat elders op het terrein dergelijke contexten wel aanwezig zijn.

Boshuizen

Door RAAP archeologisch adviesbureau BV is op het terrein tussen de Haagweg, de Toussaintkade en de Ter Haarkade een inventariserend booronderzoek uitgevoerd. Dit gebied ligt direct ten noorden van het sportcomplex Boshuizerkade, dat in 2005 al is onderzocht. Terwijl in 2005 aanwijzingen werden gevonden voor zowel bewoning in de middeleeuwen als de Romeinse tijd, was dit in 2006 niet het geval. In de ondergrond was een restgeul aanwezig die vrij recentelijk is opgevuld. De bovenste 1,95 meter bestond uit een recent verstoord opgebracht pakket. Naar verwachting zijn in het gebied geen archeologische resten aanwezig.

Bouwhistorisch onderzoek

De bouwhistorische component van dit jaarverslag biedt een kijkje achter de gevels van Haarlemmerstraat 18, Haarlemmerstraat 213 en Nieuwe Rijn 8-9-10. Verder gaat aandacht uit naar een vergeten monument in de Schapenbelpoort en naar het metsellokaal aan de Haagweg 4. De laatste bijdrage gaat over een barak in de tuin achter 5de Binnenvestgracht 8.²

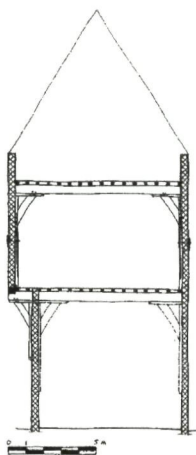
Haarlemmerstraat 18

Het is al vaker gebleken dat veel gebouwen zonder monumentale status zeer waardevolle historische delen of elementen bevatten. Dit bleek ook het geval bij Haarlemmerstraat 18, waar bij bouwhistorisch onderzoek een unieke 15de-eeuwse constructieve opzet werd ontdekt, waarbij als het ware over een steeg is heen gebouwd. De aanleiding voor het onderzoek waren een kleine binnenbrand eind 2005 en de daaropvolgende herstelwerkzaamheden.

Het pand bevindt zich in een deel dat behoort tot een midden 14de-eeuwse uitbreiding van de stad Leiden, de annexatie van Marendorp. De Haarlemmerstraat is een zeer oude dijkstraat evenwijdig aan de Rijn. Het pand, aan de

noordzijde van de Haarlemmerstraat, bestaat uit een diep huis en een achterhuis, onderling verbonden door een verbindingslid en geflankeerd door een overbouwde binnenplaats. Aan de westzijde loopt langs het pand een steeg die volgens het stratenboek van Van Dulmanhorst uit het einde van de 16de eeuw bij Haarlemmerstraat 16 hoort. De steeg ontsluit het achterterrein.

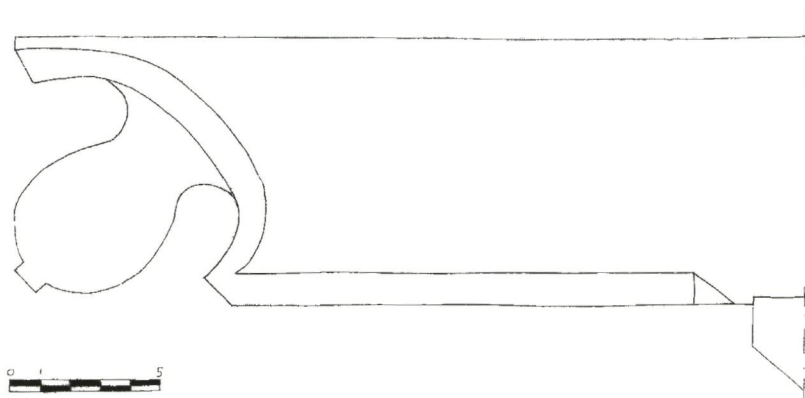
Aan de oude dijkstraat is als oudste herkenbare fase een zogenaamd diep huis gebouwd. Dit huis heeft een gerende plattegrond, wat betekent dat de voorgevel scheef voor het huis staat. Het huis heeft twee bouwlagen met houtskelet en een zadeldak. De constructie bestaat uit bakstenen muren en een eikenhouten houtskelet.³ Het houtskelet bestaat (bestond) uit een viervaks samengestelde balklaag met strijkbalen.⁴ De moerbalken werden ondersteund door muurstijlen,

Dwarsdoorsnede van Haarlemmerstraat 18. De opbouw bestaat uit een houtskelet met stenen zijgevels. Het gebouw kraagt over een steeg uit, door de moerbalken door te laten steken. Tekening Edwin Orsel.

gekromde korbelen en sleutelstukken. De muurstijlen zijn voorzien van een biljoening en hebben op halve hoogte een muuranker. Het lijkt erop dat de stijlen op de begane grond niet helemaal doorliepen tot de grond. De peerkraalsleutelstukken kenden een opmerkelijke rondgaande afschuining. Op de sleutelstukken zijn gehakte telmerken waargenomen; halve maantjes of ovaaltjes. Het noordelijke gebint heeft nr. 1 en het middelste 2. Op het derde gebint waren geen telmerken waarneembaar.

Gezien het baksteenformaat, het houtskelet en de telmerken zal dit huis uit de tweede helft van de 15de eeuw of 16de eeuw dateren. Het houtskelet en de tel-

Dwarsdoorsnede van Haarlemmerstraat 18. De opbouw bestaat uit een houtskelet met stenen zijgevels. Het gebouw kraagt over een steeg uit, door de moerbalken door te laten steken. Tekening Edwin Orsel.

merken komen overeen met die van Haarlemmerstraat 67 uit 1476-1477 en Oude Rijn 90 uit 1478 $\pm$ zes jaar.

Van de indeling is door het beperkte onderzoek niet veel bekend; waarschijnlijk bevond de schouw zich rechts achterin tegen de zijgevel. Deze indeling is ook aangetroffen bij Hooigracht 62 en Molensteeg 2a.⁵ De positie van de trap is nog niet aangetoond. Wellicht kan dit huistype worden opgevat als een zaalhuis met voorin een openbare functie en achterin privé-ruimte.

Aan de westzijde stond het gebouw dus vrij, met daar langs een steeg. Aan de oostzijde was het van het buurpand gescheiden door een osendrup. De steeg is op de verdieping overbouwd door middel van een overkraging. De moerbalken van de verdiepingsbalklaag kragen uit en worden ondersteund door schoren en op houten consoles rustende muurstijlen. Op het uiteinde van de moerbalken is een balk aangebracht, waarop de zijgevel van de verdieping is gemetseld. Een dergelijke constructieve oplossing is verder onbekend in Leiden. Een vergelijkbaar voorbeeld is Oude Delft 52 in Delft.⁶

Waarschijnlijk aan het eind van de 16de eeuw of in de 17de eeuw is het gebouw verbouwd volgens een veel voorkomende indeling in Leiden.⁷ Het verkreeg op de begane grond een ongedeelde en onverwarmde voorruimte, een trapbedstede zone en een verwarmde achterkamer met daarlangs een gang. Deze gang gaf toegang tot een verbindingslid dat naar een los achterhuis leidde. Dit achterhuis bevatte waarschijnlijk de keukenfunctie. In het voorhuis valt de voorruimte

aan te merken als werkplaats/winkel; de achterkamer is meer woonvertrek/kantoor. Op de verdieping is de indeling grotendeels gelijk: een voor- en achterkamer, gescheiden door trap en bedstede. Hier zijn beide kamers wel verwarmd. Een dergelijke modernisering van een huis is ook waargenomen bij Hooigracht 62.⁸

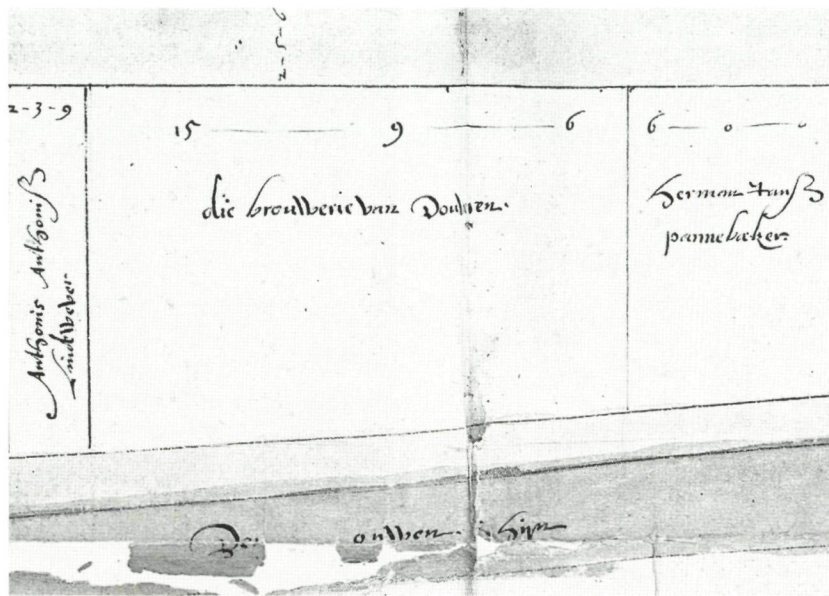
Later is het pand verder verbouwd. Van de 20ste-eeuwse verbouwingen zijn de tekeningen bewaard. In 1935 zijn jammer genoeg de historische kappen verwijderd en ging de indeling van de begane grond deels verloren. In 1948 werd de begane grond geheel winkel en werd ook het verbindingslid verbouwd, nadat het al eerder was verhoogd.

Haarlemmerstraat 18 kent dus een uitgebreide ontwikkelingsgeschiedenis vanaf de 15de eeuw, met een zeer bijzondere en vooral nog unieke overbouwning van een steeg. Dat dit pand geen status heeft als monument, maar bouwhistorisch toch zeer waardevol is, is typerend voor veel panden in Leiden. De bouwhistoricus moet zich dus niet alleen op de monumenten, maar ook op de niet-beschermde panden ernaast richten. Achter veel minder interessante gevels kunnen onvermoede parels verborgen zijn, die wachten om ontdekt te worden!

Haarlemmerstraat 213, leven in de voormalige brouwerij

Omdat Haarlemmerstraat 213 een onaanzienlijke voorgevel heeft, heeft dit pand geen status als monument. Dit was juist reden voor de eigenaar om het aan te kopen en in te richten voor een winkel. Bij de verbouwing die daarvoor werd uitgevoerd is door bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden verkennend bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd, met verrassende resultaten.⁹ Haarlemmerstraat 213 blijkt namelijk een klein onderdeel van een heel grote bierbrouwerij, die gevestigd was in Haarlemmerstraat 207 t/m 229. Daarop is door Jan Dröge aanvullend archiefonderzoek uitgevoerd. De resultaten van dit interdisciplinaire onderzoek worden hier gepresenteerd.

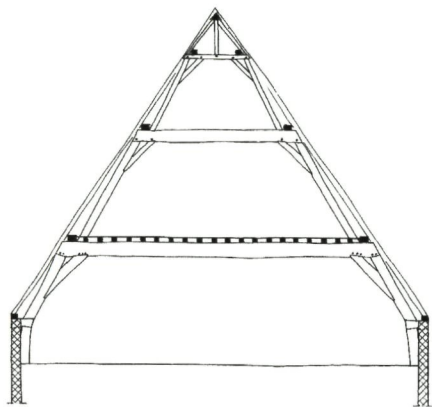
De brouwerij ligt aan de Haarlemmerstraat, die behoort tot de oudere delen van de stad Leiden. Het perceel ligt binnen de midden 14de-eeuwse stads-ommuring. Op de vogelvluchtk kaart uit 1600 van Bast en die van 1645 van Blaeu wordt het perceel met bebouwing weergegeven die niet overeenkomt met de huidige vorm. Het gebouw dat daar wordt weergegeven is een zeer groot langgerekt gebouw, met een lengte die ongeveer overeenkomt met die van de Hooglandse kerk! In het stratenboek van Dulmanhorst uit het einde van de 16de eeuw blijkt dat het hier gaat om *die brouwerie van Douveren*. Deze brouwerij besloeg een

De brouwerij tussen Haarlemmerstraat en Oude Rijn. Opmeting door Salomon van Dulmanhorst, 1591.
Coll. RAL.

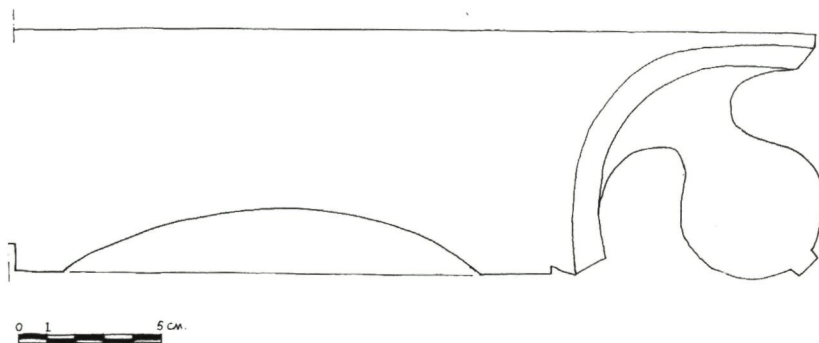
groot blok tussen de Haarlemmerstraat en de Oude Rijn. Aan de Haarlemmerstraat betreft het de nummers 207 t/m 229, aan de Oude Rijn de nummers 88-102. Daar staat het complex aangeduid als *De brouwerie met alle de huizen van Claes Lambrechtss. genaemt Douveren*. Haarlemmerstraat 213 strek zich nog steeds uit tot de Oude Rijn. Bij het bouwhistorisch onderzoek werd duidelijk dat Oude Rijn 90 de oudste bouwkundige delen van het complex bevat. Achter de 17de-eeuwse pakhuisgevel schuilt een middeleeuwse draagconstructie. De resterende onderdelen daarvan maken duidelijk dat het een houtskelet betrof, dat bestaat uit muurstijlen, korbelen, sleutelstukken en een samengestelde balklaag. De sleutelstukken zijn gedecoreerd met peerkraalprofielen. Ook zijn op het houtskelet telmerken aanwezig. Deze hebben, naast de normale gehakte halve maanvorm, een bijzondere vorm als richtingsaanduiding, namelijk gehakte s-vormen. Deze vorm wordt in Leiden weinig aangetroffen.¹⁰ Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat dit houtskelet dateert van 1478 ± zes jaar.

Haarlemmerstraat 213 bestaat nu uit een rechthoekige bouwmassa van twee

De kapconstructie van Haarlemmerstraat 213 uit 1554-1558. De kap bestaat uit dekbalkspanten en een door een nokstijl gedragen nokgording. Tekening Edwin Orsel.

bouwlagen met zadeldak evenwijdig aan de straat. Door allerlei afwerkingen was op de begane grond en verdieping vrijwel niet te achterhalen hoe de brouwerijvleugel bouwkundig was opgezet. Uit de archieftekeningen van Bouw- en Woningtoezicht van de gemeente Leiden van het buurpand Haarlemmerstraat 211 viel in hoofdlijnen de constructieve opzet van de vleugel te achterhalen. Deze bestaat uit een houtskelet met muurstijlen, moerbalken en kinderbinten en daarop een kapconstructie met twee gestapelde dekbalkspanten. Op de zolder en flie-ring van Haarlemmerstraat 213 is de constructie nog grotendeels aanwezig en zichtbaar. Deze eikenhouten kapconstructie bestaat uit dekbalkspanten met gekromde spantbenen, daarop staat een dekbalkspant met rechte spantbenen,

Aftekening van de peerkraaldecoratie in Oude Rijn 90, gedateerd 1478 ± 6 jr. Tekening Edwin Orsel.

waarop dan weer een dekbalkspant met rechte spantbenen en in de nok een nokstijl, die de nokgording draagt. Deze nokstijl is afgeschoord op de dekbalk. Deze nokstijl is heel kenmerkend in de ontwikkeling van kapconstructies in Nederland.¹¹ Dit voorbeeld is het oudst bekende in Leiden. Een opvallend detail is de plaatsing van de bovenste flieringen aan de binnenzijde van de schoren. Het spant dat zichtbaar is in Haarlemmerstraat 213 heeft gehakte telmerken, nr. 1, aan de straatzijde recht en aan de zuidzijde halvemaaanvormig. Een tweede spant is waarneembaar in de tussenmuur tussen nr. 213 en 211. Vergelijking met de afbeelding op de vogelvluchtplattegrond leidt tot de conclusie dat de linkerzijgevel van Haarlemmerstraat 213 de tussengevel is van twee gebouwen. Het spant van Haarlemmerstraat 213 is dendrochronologisch onderzocht en het blijkt dat het hout voor deze brouwerijvleugel gekapt is tussen 1554 en 1558. Nu deze brouwerijvleugel bekend is, is deze ook goed herkenbaar aan de Haarlemmerstraat. Aan de relatief gesloten gevels en muurankers is de brouwerij ook herkenbaar bij buurpanden. Bij onderzoek bij verbouwingen wordt natuurlijk gespeurd naar onderdelen van de brouwerij. Zo is ondertussen bekend dat Haarlemmerstraat 209, 211 en 215 de oorspronkelijke achtergevel nog bezitten. Bij onderzoek naar nr. 209 is geconstateerd dat intern bouwkundig niets meer rest van de brouwerijvleugel.

Dit valt te verklaren door de teloorgang van de brouwerij. In het begin van de 17de eeuw werd het grote complex in delen gesplitst en verkocht. Uit het archiefonderzoek blijkt dat in 1611 de weduwe Annetgen Dirksdr. van Heussen (samen met haar broer Pieter van Heussen), na het overlijden van haar man, Lambert Jacobsz. van Swieten, brouwer in *Douveren*, de brouwerij in elf delen verkocht, onder andere als *partije huysings ende erffs*.¹² In de stukken wordt ook gesproken van een kuiphuis, een turfschuur en gemene gangen naar de Oude Rijn. Ook wordt duidelijk dat de kopers verplicht zijn gezamenlijk, elk voor de helft van de kosten, perceelsmuren op te trekken, ook binnen de bestaande gebouwen. Deze gezamenlijke zijmuren moeten geconstrueerd worden volgens de *keure dezer stede*.

In het begin van de 17de eeuw ging het geheel dus op in delen, wat uiteraard gevolgen heeft gehad. Zo is van het complex aan de Haarlemmerstraat wel herkenbaar dat het één geheel – brouwerijgebouw aan de straat – heeft gevormd, maar dat vernieuwbouw van delen tot behoorlijke afwijkingen in de bebouwing heeft gezorgd. De gesplitste delen zijn een eigen leven gaan leiden, met hun eigen bouwhistorie.

Nieuwe Rijn 8, 9 en 10

Staalkaart van meer dan zes eeuwen bouwen

Recent is de verbouwing door architect Reinier Verbeek van de bovenwoningen Nieuwe Rijn 8 en 10 tot appartementen voltooid. Reeds bij de planvorming werd vastgesteld dat het hier bijzondere objecten betrof en daarom is de verbouwing tevens bouwhistorisch begeleid.¹³ De panden vormen een staalkaart van bouwen in Leiden, met uit alle eeuwen sporen van verbouwingen of modernisering. De vroege geschiedenis van de percelen hangt nauw samen met de Burcht, aan de voet waarvan ze zijn gelegen. Zo is bekend dat al in 1360 de burggraaf formeel percelen verkocht aan de voet van de burchtheuvel.¹⁴ Op twee van deze oude percelen staan de winkel Nieuwe Rijn 9 met de bovenwoningen Nieuwe Rijn 8 (inclusief 9) en 10.

Nieuwe Rijn 8-9

Nieuwe Rijn 8-9, vroeger bekend als 'Het Vergulde Paert', ging in 1900 in vlammen op. De bekende Leidse architect W.C. Mulder tekende de nieuwbouw. Nieuwe Rijn 8, de bovenwoning, kreeg een voorgevel in de voor Mulder kenmerkende strakke stijl. De indeling lijkt te hebben bestaan uit afzonderlijk bewoonde verdiepingen. Delen van het originele interieur, zoals het centrale trappenhuis, deurpartijen, plafonds en dergelijke, zijn bewaard gebleven en hersteld bij de restauratie. De winkel, Nieuwe Rijn 9, werd, in tegenstelling tot de 'strakke' stijl van de bovenwoning, voorzien van een expressieve Jugendstil-winkelpui met een voor die tijd enorm glasoppervlak. De etalage werd geflankeerd door een gekleurd tegeltableau van de Utrechtse tegel- en faïencefabriek 'Holland', mogelijk naar ontwerp van J.C. Heytze.¹⁵

Omstreeks 1906 werden Nieuwe Rijn 9 en 10 ten behoeve van een groter winkeloppervlak bouwkundig gekoppeld en werd de Jugendstil-winkelpui gekoppeld onder het pand Nieuwe Rijn 10.¹⁶

Nieuwe Rijn 10

Nieuwe Rijn 10, ook bekend als 'De Drie Coorenaeren', bestaat in opzet uit een voorhuis en een vast achterhuis. De oudste onderdelen van dit pand zijn aangetroffen in een tussenmuur tussen het voor- en achterhuis. Deze anderhalfsteens bakstenen muur vormt de achtergevel van een huis. De omvang van dat huis komt waarschijnlijk in grote lijnen overeen met de omvang van het voorhuis. Van dit gebouw is verder niets bekend; het zou een houten huis geweest kunnen zijn.

De decoratie van de als trapgevel uitgevoerde achtergevel is opmerkelijk, want centraal zou een zogenaamde Brugse travee (decoratieve nis) aanwezig zijn. Dergelijke nissen zijn nu niet meer in het stadsbeeld aanwezig, maar zijn wel bekend uit historische Leidse afbeeldingen.¹⁷ Het baksteenformaat duidt op een datering van deze gevel, met gebouw, in de tweede helft van de 14de eeuw.¹⁸

Omstreeks 1460 werden een nieuw voorhuis (dendrochronologisch gedateerd 1461 ± vijf jaar) en een smaller vast achterhuis (dendrochronologisch gedateerd 1455 ± vijf jaar) gerealiseerd. Beide bouwdelen hadden één bouwlaag met houtskelet.¹⁹ De samengestelde balklagen bestonden uit moerbalken, opgelegde kinderbinten met kopschotjes en spreidseel. Het voorhuis had vier balkvakken en het vaste achterhuis drie. Op de moerbalken boven de begane grond zijn sporen aangetroffen van een kapconstructie, dus dit gebouw zal uit één bouwlaag met kap hebben bestaan. De spanten van deze kap zijn later een verdieping hoger geplaatst. De kapconstructie bestond in opzet uit, later verplaatste, eikenhouten dekbalkspanten, met daarop waarschijnlijk sporenparen. De kapconstructie was voorzien van gehaalde telmerken, met visjes als richtingsteken. Het vaste achterhuis was smaller dan het voorhuis, waarschijnlijk ten behoeve van de lichtval in de achterzijde van het voorhuis. Aan de rechterzijde was een osendrup aanwezig. De indeling is onbekend, maar aangenomen kan worden dat de schouwen van oorsprong tegen de linkerzijmuur waren geplaatst.

De volgende aanwijsbare fase ligt rond 1600, toen het voorhuis werd verhoogd met een verdieping.²⁰ Hiervoor werden de 15de-eeuwse spanten omhoog gebracht. Aangezien de rechter zijmuur niet werd opgetrokken, maar gebruik werd gemaakt van de zijmuur van de bureu, werd de zolder breder (ter breedte van de bestaande osendrup). De oude spanten konden dus niet zomaar hoger worden geplaatst, maar moesten worden verlengd. Op de verlengde dekbalken kwamen nieuwe eikenhouten spantconstructies die het dak verder ondersteunden. De constructie bestaat uit dekbalkspanten – met rechte spantbenen – met daarop schaarspanten, die een nokgording dragen. De spanten zijn voorzien van gehakte merken. Uit archiefonderzoek is bekend dat het gebouw aan het eind van de 16de eeuw 1 roede, 11 voeten en 10 duimen breed was (circa 7,5 meter) en twee bouwlagen hoog.²¹ Op dat moment was het pand in handen van Jan Dircxsz. mandemaecker.

Waarschijnlijk kort na, of gelijktijdig met, de verbouwing werd het achterhuis met een verdieping verhoogd. Ook hier werden de oude spanten omhoog gebracht, waarboven op in dit geval grenenhouten spantconstructies werden

geplaatst. Dit zijn driehoekspanten, met halfhouts ingelaten spantbalken, die een nokgording dragen. De nieuwe vloerconstructie van het achterhuis was een voor die tijd moderne enkelvoudige grenenhouten balklaag. Mogelijk is het achterhuis pas opgehoogd tussen 1649 en 1653, toen er een grote verbouwing plaatsvond, waarbij ook een (niet meer aanwezig) pakhuis werd gebouwd.²²

Uit de periode rond 1600 dateert ook een eikenhouten spiltrap ter ontsluiting van de verdiepingen. De trap heeft een voor die tijd kenmerkende ronde spil met ingepende dragende houten treden. De spil is beëindigd met een bol. De trap staat nu in het achterhuis, maar een logische en meer voorkomende positie van een spiltrap is het voorhuis. Een aanwijzing dat de trap niet op zijn originele plek staat, is de moeizame doorbreking van de balklaag, waarbij een strijk balk is afgezaagd.

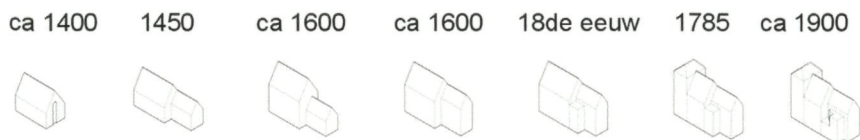
De volgende verbouwing vond plaats in de 18de eeuw. In deze fase werd waarschijnlijk de gang aan de linkerzijde op de begane grond aangelegd, of gemoderniseerd. Aan het eind van deze gang werd op de voormalige binnenplaats een trap (nu niet meer aanwezig) gerealiseerd. Onder de trap is een fraaie gestucte – onder andere met schelpen gedecoreerde – nis met fontein geplaatst. In de gang is een aantal doorgangen gemaakt, waarvan er twee toegang gaven tot toiletten. De andere voerden naar de vertrekken op de begane grond. De nieuwe trap zal hebben geleid naar de huidige overloop in het achterhuis. De gangmuur tussen overloop en achterkamer zal hierbij zijn gerealiseerd, evenals de paneeldeuren aan de overloop. In de achterkamer werd een fraaie natuurstenen schouwmantel geplaatst met een gestuct boezemstuk. De verkeerssituatie, het smallere achterhuis en de positie van de overloop met herplaatste spiltrap doen veronderstellen dat de indeling in het voorhuis grotendeels werd omgegooid. Vermoedelijk was voorheen, in de 16de-17de eeuw, een opzet met voor- en achterkamer aanwezig met schouwen tegen de linkerzijmuur. De schouwplaats in de voorkamer bleef gehandhaafd, maar vanwege de circulatie moest een verbindingsgang aangelegd worden aan de linkerzijde van het voorhuis. Hierbij moest de schouw (en de achterkamer) verplaatst worden naar de rechterzijde. Deze conclusie wordt onderbouwd door de 18de-eeuwse kastenwand, de 18de-eeuwse Brabantse wand tussen gang en achterkamer, en de balklaag. Deze balklaag moet gezien de afwerking ervan zeer waarschijnlijk zijn vernieuwd bij de verbouwing in de 18de eeuw. Hiervoor pleit dat de balklaag altijd afgewerkt is geweest (met omtimmering of delenplafond) en dat de balklaag boven de kastenwand op sobere consoles ligt, die nooit bedoeld zijn geweest om in het zicht te zijn. En verder is er geen

raveling aangetroffen die past bij een 17de-eeuwse situatie, alleen bij de 18de-eeuwse opzet.

De vervolconclusie uit het voorgaande is dat de spiltrap omstreeks 1600 (met een voorkeur voor het eind van de 16de eeuw) is geplaatst in het voorhuis. In de 18de eeuw is de trapopzet in het voorhuis gewijzigd, waarbij ook de oorspronkelijke positie van de spiltrap is gewijzigd. De spiltrap is daarbij verplaatst naar het achterhuis. Daar is een overloop gecreëerd, die toegankelijk was vanaf de nieuwe 18de-eeuwse trap. Op de overloop is de oude spiltrap (alleen het deel van eerste verdieping naar zolder) herplaatst. De spiltrap gaf toegang tot een overloop op zolderniveau. Via een doorgang in de tussenmuur op vlieringniveau werd de vlieringzolder van het voorhuis ontsloten.

Uit archiefonderzoek blijkt dat dit voorhuis in 1785 ingrijpend werd verbouwd, nu in Empirevormgeving, wat zeer vroeg is voor deze stijlperiode.²³ Het pand, dat destijds in handen was van Anna Christina Chimaer, kreeg een nieuwe lijstgevel. Om het huis een rijzig voorkomen te geven, werden hoge vensters geplaatst en werd de kap opgehoogd met een dwarskap (zogenaamde 'leugenaar'). Als gevolg van de hoge vensters werd ook de plafondbalklaag van de voorkamer op eerste verdieping hoger aangelegd. Op de tweede verdieping werd door de verhoging de zolder gewijzigd in een (hoger gelegen) voorkamer. De gang op de begane grond werd gedeeltelijk gemoderniseerd; boven een oudere doorgang kwam een gestuct bovendeurstuk met médaillon. Ook de eerste verdieping werd nieuw gedecoreerd, onder andere met nieuwe schouwen en een nieuwe keukenafwerking met betegelde keukenschouw en een keukenkast met daaronder aardappel- of turfbakken. Het schilddak heeft een grenenhouten kapconstructie met één dekbalkspant dat een nokgording draagt. Centraal in het voordakvlak is een originele dakkapel opgenomen.

In de late 19de eeuw werd weer verbouwd. De 18de-eeuwse trap op de begane grond werd verwijderd en er kwam een open wenteltrap. Nadat omstreeks 1906 de panden op de begane grond al waren verbonden, werden omstreeks

Ontwikkeling in massa van Nieuwe Rijn 10, gezien vanaf de burcht. Tekening Edwin Orsel.

1915-1916 – gedateerd aan de hand van behangmonsters! – de panden Nieuwe Rijn 8 en 10 op de verdieping gekoppeld door enkele doorbraken. Na deze koppeling werd het interieur veelvuldig gemoderniseerd, onder andere als meubeltoonzaal.

De klokkenstoel in de Schapenbelpoort

In het voorjaar van 2005 werd in een artikel in het *Leidsch Dagblad* en in *Buurtkrant De Put in de Oude Morsch* gepleit voor herstel van het kleinste gemeentelijke monument van Leiden, te weten de klokkenstoel in de Schapenbelpoort. Het probleem dat zich voordeed, was dat de bijbehorende klok spoorloos was.²⁴

Bij de stadsuitbreiding van 1611 werd onder andere de Beestenmarkt aangelegd. Zoals de naam reeds doet vermoeden, werd op dit driehoekige plein de veemarkt gehouden. Wekelijks werden er runderen en varkens verhandeld, maar schapen en lammeren hadden er het overwicht.

Al in het keurboek van 1406 werd vastgelegd dat de handel niet mocht beginnen voordat de marktklok had geluid. Na het eerste luiden konden de stedelijke slagers hun aankopen doen en pas na het tweede luiden de andere handelaren. Vermoedelijk werd de klok in de nabij gelegen Blauwpoort hiervoor gebruikt. Deze poort, die door de stadsuitbreiding van 1611 overbodig was geworden, werd in 1734 gesloopt. Haar lantaarn met uurwerk en bronzen klokken kregen een nieuwe bestemming in de Witte Poort aan het Noordeinde. De veemarkt had hierdoor geen klok meer tot haar beschikking.

Het stadsbestuur liet om aan dit gebrek tegemoet te komen een nieuwe houten klokkenstoel met klok aanbrengen in de doodlopende steeg tussen Beestenmarkt 9 en 10, vermoedelijk omdat het omliggende terrein hiervoor geen ruimte liet. Op 4 augustus 1734 leverden Pieter Gudeborn en Nicolaas Muller een nieuwe metalen luidklok van 83 pond (39,8 kg) voor f 53,19 en een ijzeren klepel voor f 2,20. De rekening werd voldaan door Jacob van der Cloese per order van de heer Nicolaas de Bijde. De klok had het opschrift *me fecit amstelredamia 1734* ('ik ben gemaakt te Amsterdam in 1734'). De klok was van een klein formaat en daarom sprak men van een bel. De steeg kreeg dan ook heel toepasselijk de naam 'Schapenbelpoort'.

Omstreeks 1863 werd de Beestenmarkt voor grootvee uitgebreid met een terrein dat werd verkregen door demping van de IJzeren Gracht of Westdwarsgracht. Het terrein werd de Nieuwe Beestenmarkt genaamd. De markt voor lammeren en ander kleinvee werd vanaf 1876 nog noordelijker gehouden, op de

gedempte Korte Langegracht: de Lammermarkt. In 1906 vond door afbraak van twee huizenblokken, waaronder het Kameleonshof, andermaal uitbreiding in noordelijke richting plaats. Door de geleidelijke verplaatsing van de markt kwam de marktbel tussen de twee huizen er uiteindelijk doelloos bij te hangen.

In 1927 kreeg de bel een nieuwe bestemming op de toen net aangelegde Kaasmarkt. Aan de westzijde van het plein werd daartoe hoog tegen de wand van de school een nieuwe houten klokkenstoel gemonteerd. In een notitie van de Markt- en Havendienst van 25 juni 1947 staat het als volgt: *De Dir. v.d. M. en H. dienst deelt mede dat de klok die vroeger werd gebruikt op de veemarkt (bij de Steenstraat) en daar, toen aldaar geen veemarkt meer werd gehouden, doelloos hing, bij de opening van de kaasmarkt in 1927 is overgebracht naar die markt, waar aan de gevel van een der huizen een houten klokkenstoel werd aangebracht.*

Op 13 april 1939 gelastte het rijk de samenstelling van een overzicht van alle in Nederland aanwezige bronzen klokken en hun metaalgewicht, met het oogmerk deze ooit voor militaire doeleinden te kunnen omsmelten. In de verzamelstaat komt onze bel voor als nummer 11-113 C P, met een middellijn van 40 cm en een gewicht van 40 kg. In het 'klokkenvorderingenboek'²⁵ staat echter geschreven dat de bel 44 kg weegt. De verschillen zijn te verklaren doordat het gewicht van de klokken in de verzamelstaat werd geschat aan de hand van de opgemeten middellijn. Het is immers niet realistisch aan te nemen dat klokken werden gedomonteerd, gewogen en vervolgens weer teruggehangen. Reeds vóór ons land in de oorlog werd betrokken, had de regering bepaald dat enkele klokken die beschouwd werden als historische gedenkstukken zouden worden vrijgesteld van eventuele vordering. Op het lichaam van deze klokken werd ter hoogte van de aanslag van de klepel met witte verf een letter M aangebracht. Een bijbehorende kennisgeving werd in de nabijheid opgehangen. De bel van de Kaasmarkt was niet vrijgesteld, en op 17 februari 1943 werd hij inderdaad gevorderd, maar wel door de Duitsers. In Leimuiden deed de bel vervolgens dienst als alarmklok en daarna werd hij naar Asperen gebracht ter vervanging van de aldaar gevorderde grote torenklok. Toen deze grote torenklok later was teruggekeerd, werd op 14 november 1947 de gemeente Leiden gepolst of zij nog belangstelling had voor haar oude Kaasmarktbel. Op 21 januari 1948 haalde H.J. Barentsen, hoofd-ambtenaar van Gemeentewerken Leiden, de bel op en kwam deze opnieuw te hangen op zijn oude plek aan de Kaasmarkt.

Daarmee was aan de omzwervingen van de bel nog geen einde gekomen, want op 24 augustus 1951 deed marktopzichter M.J. Verhagen aangifte van diefstal

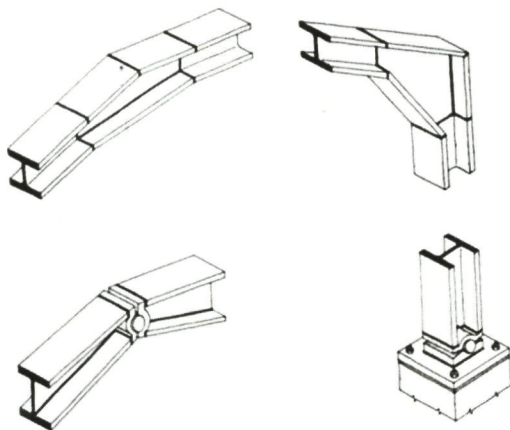
van de bel. De recherche slaagde er in de bel op te sporen te Amsterdam. De dieven hadden de bel inmiddels voor *f* 55 verkocht aan opkoper C. Huisman. Deze had de bel op zijn beurt voor *f* 90 doorverkocht aan H. Swaab. Deze laatste verkocht de bel (39 kg, waarschijnlijk het gewicht van het brons, dus zonder klepel) ten slotte voor *f* 130,65 door aan de firma Magnus, van wie de gemeente Leiden de bel voor slechts *f* 50 mocht terugkopen. Daarna kreeg de bel een veilige plek in het Waaggebouw, waar in die tijd de Markt- en Havendienst gehuisvest was.

In 2006 is de altijd op de Beestenmarkt aanwezig gebleven 'originale' klokkenstoel gerestaureerd in opdracht van de gemeente Leiden; de bel keerde alsnog terug op zijn oorspronkelijke plek van 1734. Bij het omhangen van de bel uit het Waaggebouw is deze opnieuw gewogen en gemeten. Het Waaggebouw verkreeg ter vervanging een klok in bruikleen uit de collectie van het Stedelijk Museum De Lakenhal.

Al zes eeuwen lang is het in Leiden traditie om het startsein te geven voor een evenement via een bel of klok. Laat ons hopen dat dit historische gebruik door het terughangen van de oude bel nog lang bij de inwoners van de stad in herinnering en in ere blijft.

Het metsellokaal aan de Haagweg 4

Het metsellokaal aan de Haagweg 4 is gebouwd in 1957 en maakt deel uit van het complex van gebouwen van de voormalige ambachtsschool. Het lokaal is gelegen aan de zuidzijde van het terrein, naast de ijzerloods. Beide gebouwen

De kniespanen in het metsellokaal.

worden afgebroken in verband met de voorgenomen herinrichting van het Haag-wegterrein. Een reden voor een korte beschrijving van een stukje weder-opbouwtechniek in Leiden.²⁶

Omschrijving

Het metsellokaal is een op een rechthoekige grondslag opgetrokken gebouw onder een flauw hellend zadeldak. Het is ongeveer 30,5 meter lang, 8,5 meter breed en 6,75 meter hoog. In het gebouw zijn naast één grote werkplaats een toilet-, was- en bergruimte ondergebracht voor de leerlingen van de ambachtsschool.

Elf gelamineerde houten driescharnier-kniespanten verdelen het gebouw in twaalf spantvakken, die afleesbaar zijn in de gevels. De stijlen en spantbenen bestaan uit I-profielen die zijn samengesteld uit 28 millimeter dikke houten delen. De houten onderdelen zijn onderling verlijmd en genageld, in verband met de in de spanten aanwezige schuifkrachten. De kniespanten zijn aan de voet door middel van stalen strippen verankerd aan de gemetselde poeren. De beide spantbenen van elk spant zijn eveneens gekoppeld in de nok, waarbij een hardhouten eindstuk is aangebracht.

De langshevels zijn verdeeld in traveeën. De vrij van de draagconstructie staande buitengevels bestaan uit een gemetselde spouwmuur, waarvan het buitenblad is opgetrokken in kettingverband, en boven de spouwmuur horizontaal gelede raamkozijnen. De laatste twee traveeën van de langshevels en de beide kopgevels zijn aan de binnen- en buitenzijde beschoten met verticale vellingdelen. Het onderste deel van de noordgevel is verticaal geled met ramen en een verticaal beschoten borstwering. Volgens de ontwerptekeningen uit 1957 hebben zich hier grote deuropeningen bevonden.

Het dak bestaat uit houten gordingen, opgelegd op de kniespanten en de kopgevels, waarover houtwolcementplaten zijn aangebracht. Tussen twee spantvakken is een kruislings aangebracht windverband aanwezig van stalen schoorstangen. De dakbedekking is bitumineus.

Monument

De dienst Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden heeft geadviseerd het gebouw tot gemeentelijk monument te verklaren. Reden voor dit advies is onder andere de voor Leiden zeldzame toepassing van de houten driescharnierkniespanten. Dit zijn spanten met een momentvaste verbinding in de

Kniespanen ontleen hun naam aan de ontmoeting (knie) van de verticale, ondersteunende stijlen en de hellende, rechte spantbenen. Zij vinden hun toepassing bij zadeldaken. De knie is altijd als een stijve momentvaste verbinding uitgevoerd. De beide stijlen zijn meestal scharnierend op de onderbouw bevestigd, evenals de ontmoeting van de spantbenen in de nok; vandaar de naam driescharnierspant.

Een stijve verbinding tussen twee elementen is zodanig uitgevoerd dat zij aan een buigend moment weerstand kunnen bieden en momentkrachten kunnen overbrengen. Bij een scharnierende verbinding kunnen deze krachten niet worden opgenomen. Driescharnierspanen worden veelal geprefabriceerd, omdat het maken van een momentvaste verbinding erg arbeidsintensief is. Samengestelde elementen worden met elkaar verbonden in de nok, het zogenaamde derde scharnier.

De spanen kunnen geknikt of gebogen worden uitgevoerd. De krachtwerking in een driescharnierspant lijkt op een geheel gebogen spant. Er treden bij de ondersteuning spatkrachten op. Omdat de hartlijnen van de stijlen en de spantbenen de boogvorm niet volgen, zullen er in het kniespant aanzienlijke buigende momenten optreden die echter beperkt blijven als de hartlijn van het spant de boogvorm zo goed mogelijk benadert. Door de I-vormige doorsnede van de spantbenen en kolommen wordt het materiaal optimaal benut, vanwege de buigspanningen die ontstaan in de constructiedelen en de schuifkrachten op de samengestelde onderdelen.

Geknikte spanen kunnen bestaan uit verticale gelamineerde onderdelen met gevingerlaste verbindingen, dan wel uit een gestapelde constructie met een dubbele kolom, momentvast verbonden door middel van stiften. Gekozen wordt voor een geknikte spanthoek om inklemmingsmomenten door zetting te voorkomen en transportafmetingen te beperken.

knie of knik van het spantbeen en spantligger en een flexibele verbinding van de voet en de nok.

Ontwerp

Het ontwerp van het metsellokaal is van architectbureau B. Buurman en de onlangs overleden ir. M.P. Schutte. De praktische vormgeving en toegepaste constructies zijn kenmerkend voor laatstgenoemde. Een voorbeeld hiervan is de horizontale geleding van de gevels en kozijnen. Op de ontwerptekeningen staan hier houten schoepen getekend, die tevens als zonwering dienen; een oplossing die Schutte vaker heeft toegepast bij industriële gebouwen.

Vanwege zijn achtergrond als ingenieur uit Delft was M.P. Schutte verantwoordelijk voor de toepassing van portaal- en scharnierspanten binnen het architectenbureau. De toepassing van houten scharnierspanten in het metsellokaal is een zowel esthetische als praktische keuze geweest.²⁷ Door uit te gaan van een door aannemers eenvoudig te realiseren constructie met mogelijkheden voor uitbreiding of aanpassing, is gekozen voor houten gelijmde spanten.

Het interieur van de metselloods. Foto Pieter Meijers.

Uitvoering

De houten kniespanen zijn gemaakt en geplaatst door de NV Ingenieurs-Bureau voor Bouwnijverheid te Oegstgeest (IBB). Dit ingenieursbureau, opgericht in 1925, bestond in die tijd uit een constructiebureau, een aannemingsbedrijf en een timmerfabriek. Het constructiebureau ontwierp en berekende de gelamineerde spanen, de timmerfabriek fabriceerde zelf de geprefabriceerde onderdelen en het aannemingsbedrijf plaatste vervolgens de constructie. De zogenaamde Nilbospanten zijn gepatenteerd door het gehele land toegepast met een grote variatie van gebouwen en overspanningen.

In 1969 fuseerde het bedrijf met het in 1925 opgerichte aannemingsbedrijf 'De Kondor'. Momenteel maakt IBB-Kondor onderdeel uit van de Koninklijke Volker Wessels Stevin NV.

Conclusie

Het metsellokaal is ondanks zijn eenvoud een voorbeeld van samengaan- de ontwerp- en industriële bouwmethoden. Het ambachtelijke metselwerk in kettingverband, de horizontale lamellen voor zonwering en de toepassing van geprefabriceerde houten kniespantconstructies maken het een representant van de wederopbouw uit de jaren '50 van de vorige eeuw.

De 'polynormbarak' aan de 5de Binnenvestgracht Vreemdeling in de stad

Bij de voorbereiding van de restauratie van het voormalige woonhuis 5de Binnenvestgracht 8, ten behoeve van het kantoor van de staf van de Hortus botanicus, viel de aandacht op een opmerkelijk bijgebouw in de er achter gelegen tuin.²⁸ Opmerkelijk, omdat de gevels geheel in plaatstalen elementen zijn uitgevoerd. Bovendien viel het gebouw op door zijn relatief grote afmetingen in vergelijking met de twee andere bijgebouwen aan weerszijden ervan. Deze ondergeschikte bijgebouwen van na 1950 zijn traditioneel van opzet: bakstenen gevels en een plat houten dak. Dit merkwaardige gebouw, deze vreemdeling, vroeg om nader onderzoek.

In het bouwhistorische rapport dat, in opdracht van het Vastgoedbedrijf van de Universiteit Leiden door Enderman, bureau voor bouwhistorie, ten behoeve van de restauratie van de panden 5de Binnenvestgracht 7, 7a en 8 is opgesteld, wordt het gebouw – de zogenaamde 'polynormbarak' – beknopt beschreven. In dit rapport staat dat de barak in 1959 is verplaatst van het Zoölogisch

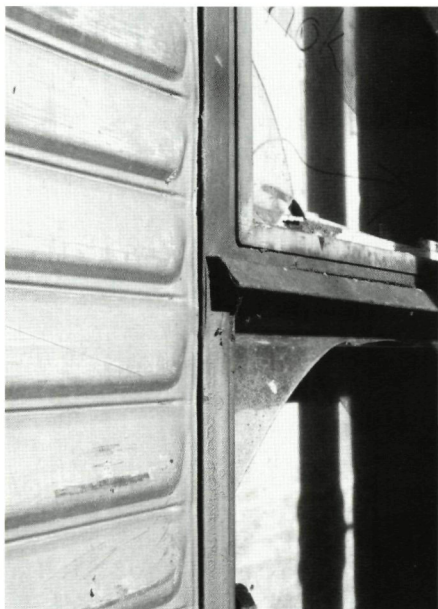
Overzicht van de barak. Coll. architectenbureau Veldman & Rietbroek / bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden.

Laboratorium naar de 5de Binnenvestgracht, waar toen het Genetisch Laboratorium was gevestigd. In het boek *De Leidse Hortus – een botanische erfenis* staat vermeld dat enkele jaren daarna, in 1962, het Laboratorium voor Experimentele Plantensystematiek hierin werd gehuisvest. Omstreeks 1975 nam het kantoor van de Hortus botanicus zijn intrek in het hoofdgebouw. De barak heeft dus diverse gebruikers gehad. Het feit dat het verplaatst is geweest, maakt duidelijk dat het de kenmerken van een barak moet hebben: eenvoudig te (de)monteren en uitgevoerd in een licht materiaal. Het woorddeel barak in ‘polynormbarak’ is dus wel verklaarbaar, maar polynorm? Dat vraagt om enige uitleg. Hiervoor moeten we eerst het gebouw nader leren kennen door de navolgende beschrijving. Deze beknopte beschrijving is gebaseerd op een documentatie uitgevoerd in maart 2006 en in februari 2007 door het bureau Monumenten & Archeologie. De aanleiding hiervoor was dat de barak na de restauratie en verbouwing van het hoofdgebouw zou worden gesloopt. Zou, want sloop heeft nog steeds niet plaatsgevonden.

Beschrijving

De barak heeft een rechthoekige plattegrond met een lengte van 7,51 meter en een breedte van 6,56 meter, is één bouwlaag hoog, en afgedekt met een flauw hellend zadeldak waarvan de nokhoogte van 3,20 meter bedraagt. Zij is samengesteld uit een licht staalskelet van dun profielstaal. Aan de buitenzijde zijn tegen de stijlen (h.o.h. 610 mm) van dit skelet gevelhoge plaatijzeren panelen gemonteerd en aan de binnenzijde hardboardplaten. Ook de dakliggers aan de binnenzijde zijn voorzien van hardboardplaten. De naden tussen de panelen en hardboardplaten zijn zowel aan de buiten- als aan de binnenzijde met een smalle strip afgedekt. Oorspronkelijk zal de dakbedekking zijn uitgevoerd in zink en vermoedelijk aangebracht op een houten beschieting die op haar beurt over de dakliggers is aangebracht.

In de gevels zijn zowel ramen als deuren opgenomen. De ramen zijn vierkant en de breedte, dus ook de hoogte, zijn afgeleid van de systeemmaat van 610 mm, de h.o.h.-afstand tussen de gevelpanelen. De ramen zijn samengesteld uit profielstaal en als vast of als klepraam uitgevoerd. Deze kunnen zowel in de hoogte als in de breedte aan elkaar worden gekoppeld. Bij de barak komen beide varia-

Detail gevelstijl in aansluiting met dakligger. Coll. architectenbureau Veldman & Rietbroek / bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden.

Detail raam en paneel exterieur. Coll. architectenbureau Veldman & Rietbroek / bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden.

Detail raam interieur. Coll. architectenbureau Veldman & Rietbroek / bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden.

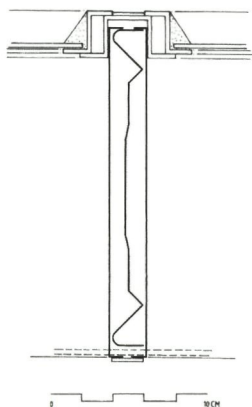
ties voor en ook combinaties daarvan. In tegenstelling tot de ramen is de breedte van de deuren niet afgestemd op de systeemmaat. De deuren zelf zijn van hout en uitgevoerd als vlakke deur.

De vloerconstructie bestaat uit vloerliggers van eveneens dun profielstaal. Deze zijn (h.o.h. 620 mm) over de onderslagen aangebracht. De onderslagen hebben hetzelfde profiel als de vloerliggers en liggen op gemetselde funderingsstroken. Over de vloerliggers is een houten vloerdek aangebracht. Dit vloerdek is een sandwichconstructie samengesteld uit hardboard aan de onderzijde en spaanplaat aan de bovenzijde, waartussen vloerdelen met een dikte van respectievelijk 5, 10 en 17 millimeter. De vloer is afgewerkt met linoleum vloerbedekking.

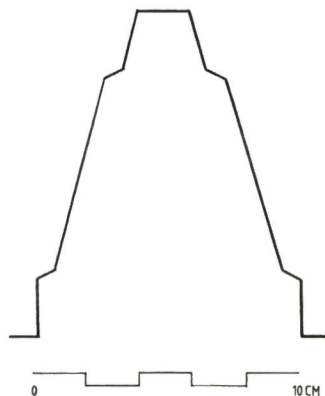
Het Polynormsysteem

De hierboven beschreven systeembouw – het lichte staalskelet samengesteld uit profielen van dun plaatstaal – is verwant aan het bouwsysteem dat bekend staat

als het Polynormsysteem. Dit Nederlandse kant-en-klare bouwsysteem is ontwikkeld door Alexandre Horowitz (1904-1982), uitvinder van de Philishave, in een poging om met dit systeem een bijdrage te leveren aan de woningnood na de Tweede Wereldoorlog. De productie van het bouwsysteem was in handen van NV Polynorm, een in 1948 in Bunschoten opgericht bedrijf, waarvan Horowitz een van de oprichters was nadat hij Philips had verlaten. In Eindhoven is een groot aantal woningen met dit systeem door Philips gebouwd. Het zal niet verbazen dat dit door de toenemende welvaart expanderende bedrijf een groot belang had bij de wederopbouw in Eindhoven, vanwege de huisvesting van zijn groeiend aantal werknemers. Op zijn initiatief startte Philips met de bouw van 816 woningen in de wijk Lievendaal, waarvan 600 in systeembouw, waaronder het Polynorm systeem. Deze woningen zijn in 1951 opgeleverd en inmiddels allemaal gesloopt, de laatste 211 woningen in november 2005. In het kader van hun studie hebben studenten van de faculteit Bouwkunde TU Eindhoven vóór de sloop de woningen uitvoerig gedocumenteerd en deze documentatie uitgebracht in boekvorm en op dvd. Eén woning hebben zij weer opgebouwd in het buitenlaboratorium van de universiteit. De herbouwde woning is op 16 mei 2006 gereedgekomen. Succesvol is het op massaproductie gerichte bouwsysteem niet geweest. De blijvende hoge staalprijs en de relatief arbeidsintensieve montage waren daarvan de oorzaak.

*Detail horizontale doorsnede
gevelstijl en ramen. Tekening
door Joseph W. van Rooden.*

*Detail verticale doorsnede vloerligger.
Tekening door Joseph W. van Rooden.*

De 'polynormbarak'

Met de profielen van het Polynormsysteem was het mogelijk verdiepingshoge woningen te realiseren, zoals in Eindhoven werd gedaan. Bovendien waren de gevels van de woningen daar samengesteld uit betonnen gevelelementen. Met de lichte profielen van de Leidse barak zou dat zeker niet mogelijk zijn geweest. Het maximaal bereikbare met deze lichte profielen is een bouwhoogte van één laag. Mogelijk dat met dit lichte bouwsysteem ook noodwoningen zijn gerealiseerd. Helaas is tijdens het onderzoek voor en samenstellen van dit artikel de herkomst van dit bouwsysteem niet achterhaald, dus is ook niet bekend welke toepassingsmogelijkheden dit bouwsysteem te bieden had. Voor ons blijft de barak daardoor een vreemdeeling die zich nog niet zo gemakkelijk laat kennen.

Noten

- 1 Het overzicht van archeologisch onderzoek is samengesteld door C.R. Brandenburgh.
- 2 De bijdragen over Haarlemmerstraat 18 en Nieuwe Rijn 8-10 zijn van de hand van Edwin Orsel, die over Haarlemmerstraat 213 is geschreven door Jan Dröge en Edwin Orsel. J.L. Bijnen leverde het stuk over de klokkenstoel in de Schapenbelpoort, en P.C. Meijers dat over het metsellokaal aan de Haagweg. Joseph W. van Rooden dat over de 'polynormbarak'. Voor bouwkundige termen wordt verwezen naar de woordenlijst in *Leids Jaarboekje* 96 (2004) 295-297.
- 3 Baksteenformaat: ? x 9,5/10 x 5 cm, en een 10-lagenmaat van 58 cm.
- 4 De moerbalken hebben opgelegde kinderbinten (7 x 8 cm) met (sporen van) kop-schotjes.
- 5 'Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2005', *Leids Jaarboekje* 98 (2006) 239, 242.
- 6 C.L. Temminck Groll, 'Delft als stad van zestiende-eeuwse woonhuizen', in: *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft, geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst* (Assen 1967) 62-114.
- 7 Edwin Orsel, 'Een fraai gezicht, het Leidse huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologisering', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 106 (2007) afl. 1, p. 11-25.
- 8 'Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2005', *Leids Jaarboekje* 98 (2006) 239.
- 9 Zie dossiers Haarlemmerstraat 213 en Oude Rijn 90 in het bouwhistorisch archief van bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden.
- 10 Een ander voorbeeld is de kap uit 1598 van het Rijnlandhuis, Breestraat 59 te Leiden; Leo van der Meule, *Het Rijnlands huis, teruggevolgd in de tijd. Ontleedkunst op een Leidse kavel* (Amsterdam 2000) 162 en 174-176. Overigens is dit een voor Nederland vroeg voorbeeld van gehakte telmerken. Het vroegste voorbeeld in Leiden en in Nederland zijn de merken van de kap van het Gravensteen uit 1463.
- 11 Herman Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940* (Delft 1989) 134-146 en Edwin Orsel, 'Ankerbalkgebinten in Breda', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 29 (november 2001) 27-29.
- 12 Regionaal Archief Leiden, Oud Rechterlijk Archief, inv.nr. 67, *Waarboek* 2K, f. 18v, 19v, 20v, 23v, 23v, en 24v.
- 13 Vanwege de omvang van de bouwhistorische waarneming en de gedeeltelijke ontmanteling is de nadruk gelegd op onderzoek van het casco en de afwerking daarvan. Bij het onderzoek is gebruikgemaakt van archiefonderzoek uit 1985 verricht door J.C. Brons en dendrochronologisch onderzoek door prof. dr. ing. D.J. de Vries van de RACM. Zie voor de gegevens van de onderzoeken het bouwhistorische dossier van Nieuwe Rijn 8-10 in het bouwhistorisch archief van bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden.
- 14 Ed van der Vlist, *De Burcht van Leiden* (Leiden 2001) 53.
- 15 Jan Dröge, Evelyn de Regt en Pieter Vlaardingebroek (red.), *Architectuur & monumentengids Leiden* (Leiden 1996) 112.
- 16 Ibidem.
- 17 Zie de laat-16de-eeuwse prent van het gebouw t Hartogdom van Steyenenburgh, maar ook de stadsplattegrond van Bast uit 1600, waarop dergelijke gevels voorkomen.
- 18 Baksteenformaat 23,5 x 11,5/12 x 5/5,5 en 10-lagenmaat van 62,5 cm in geelroze steen.
- 19 De linkerzijmuur van het achterhuis is oorspronkelijk opgetrokken van roodgele baksteen met het formaat 20,5 x 9,5/10 x 5 en een 10-lagenmaat van 54/55 cm. Waarneembaar was dat de originele borstwering circa 58 cm hoog was.

- 20 De tussengevel wordt daarbij opgetrokken als tuitgevel van het voorhuis met bakstenen van het formaat 21/22 x 11,5 x 5/5,5 en een 10-lagenmaat van 61 cm.
- 21 J.C. Brons, *De geschiedenis van de panden Nieuwe Rijn 9 en 10 vanouds genaamd Het Vergulde Paert (nr. 9) en De Drie Coorenaeren (nr. 10)* (Leiden 1985) 2; Regionaal Archief Leiden, SA II inv.nr. 6600, Oudbelastingboek B fol. 448v.
- 22 Brons, *De geschiedenis van de panden Nieuwe Rijn 9 en 10*, 1-3.
- 23 Ibidem, 4.
- 24 Tijdens mijn stage begin 2006 bij Bureau Monumenten & Archeologie deed ik hier naar onderzoek. Met dank aan E. Orsel (stadsbouwhistoricus), Bureau Monumenten & Archeologie, P. de Baar (Regionaal Archief), R. Schütte (Nationaal Beiaardmuseum te Asten), J. Zijlmans (conservatrice Stedelijk Museum De Lakenhal), H. van Woerden (Hoofd Externe Betrekkingen en Kabinet, tevens belast met carillonzaken) en M. Wolf (Post- en Archiefzaken) meen ik het volgende te kunnen concluderen.
- 25 H.J. van Nieuwenhoven, *Klokkenvorдерingen 1942-1943* (Huizen 1996).
- 26 Met dank aan de heer J.C. Den Outer, Projectontwikkelingsbureau voor Bouwnijverheid; de heer M.P. Schutte, architect; de heer J.W. van Rooden, Gemeente Leiden, Bureau Monumenten & Archeologie. Literatuur en bronnen: [P. Zwart], *IBB: Aannemings-Maatschappij van bouwen gewapende betonwerken. Timmerfabriek NV Ingenieurs-Bureau voor Bouwnijverheid, Oegstgeest 1925-1950* (Oegstgeest 1950); gemeentearchief Oegstgeest; archief IBB-Kondor Wessels, Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam.
- 27 Volgens de 92-jarige heer Schutte, tijdens een in het kader hiervan gehouden gesprek.
- 28 Met dank aan mevrouw S. van der Veen, medewerkster staf Hortus botanicus, voor haar informatie, en aan de heer J. Bijnen, stagiair bureau Monumenten & Archeologie van januari tot juli 2006, voor zijn hulp bij de opmeting. Bronnen: W.H.K. Karstens en Herman Kleibrink, *De Leidse Hortus. Een botanische erfenis* (Zwolle 1982); Henk Bouwmeester, Guus Timmermans en Jouke Post, *Woningen uit de fabriek. De woningen van Polynorm* (Eindhoven 2006); *Bouwhistorisch dossier 5e Binnenvestgracht 8*, bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2006

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten 2006 van de historische bibliotheek van de afdeling Inspectie en Beheer in het Regionaal Archief Leiden. Titels uit het *Leids Jaarboekje* en andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen. Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken, zijn alsnog vermeld.

Algemeen

Graaf, C. de en A. Netiv, *Erudiete overpeinzingen: bijdragen over de stad en zijn omgeving bij het afscheid van Rudi van Maanen* (Leiden 2006). Liber Amicorum aangeboden aan Rudi van Maanen bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Regionaal Archief Leiden op 15 november 2006.

Meeteren, A. van, *Op hoop van accoord: instrumenteel forumgebruik bij geschillenbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) (N.W. Posthumus reeks; 13). Eerder verschenen als proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006.

Roding, J. e.a (red.), *Beelden van Leiden: zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 2006). Tevens verschenen als themanummer van *De Zeventiende Eeuw*, 22 (2006).

Geschiedenis stadsbuurten en -wijken

Duin, T. van en F. Hoek, *Een wijk met aanzien: honderd jaar Burgemeesterswijk in Leiden* (Leiden 2006).

Gestel, H. van en M. van Middelburg, *Portret van de Herenstraat door Herman van Gestel: een lopende ontdekkingstocht* (Leiden 2006).

Kooi, R.E. en J. Versteegen, *Bomen in de buurt: 25 bomen in de Leidse Professoren- en Burgemeesterswijk* (Leiden 2006).

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Vliet, A. van der, *75 jaar Leidse Hout: van natte weide tot wandelpark* (Leiden 2006) (Leidse historische reeks; 20).

Bestuur en politiek

Maanen, R.C.J. van, *Relationship between city-government and citizen after the Batavian Revolution in the Dutch Republic* (Leiden 2006). Paper voor de conferentie van The European Association of Urban History, Stockholm 30 augustus tot 30 september 2006.

Economische en sociale geschiedenis

Bisschops, T., *Leven aan de rand? : proeve tot duiding van eenheid, verscheidenheid en continuïteit in de vermogensverhoudingen in en om de stadsrand, Leiden en Oudenaarde aan het einde van de middeleeuwen (ca. 1470 - ca. 1530)* (Antwerpen 2006). Doctoraalthese Universiteit Antwerpen.

Bisschops, T., 'Een zeehaven voor Leiden? De vroegste doorgravingen bij Katwijk herbekeken (1404-1572)'. In: *Tijdschrift voor zeegechiedenis*, 1 (2006) 33-48.

Buskens, L., 'Doek valt voor "de winkel van Brill"'. In: *ZemZem: tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Islam*, 2 (2006) 106-114.

Smit, C., *Strijd om kwaliteit: de geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leiden 2006) (Leidse historische reeks; 18).

Stokkel, R. e.a. (samenst. en red.), *Slachthuis woonhuis: de ontwikkeling van een industrieel gebied tot de woonwijk Nieuw Leyden* (Leiden 2006).

Wielen-de Goede, M. van der, *De nieuwe trekweg langs de Vliet: het jaagpad van Leiden tot de Leidschendam en de trekschuitdiensten naar Delft en Den Haag 1636-1638* (Leiden 2006) (Leidse historische reeks; 19).

Bouwgeschiedenis

Zuidema, L., *Sporen uit het verleden* (Leiden 2006).

Kerkgeschiedenis

Visser, S.G. en W. Bleijie, *Hervormde en gereformeerde predikanten te Leiden van de reformatie tot de plaatselijke vereniging* (Leiden 2006).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Bogendorf Rupprath, C. von, *Schout Willem de Bont and his dog Tyter: scandal, satire. sarcastic songs and paintings* (Leiden 2006). Proefschrift Universiteit

- Leiden, 2006.
- Buvelot, Q. e.a., *Frans van Mieris 1635-1681* (Zwolle 2005). Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Mauritshuis te Den Haag van 1 oktober 2005 tot en met 22 januari 2006.
- Dudok van Heel, S.A.C., *De jonge Rembrandt onder tijdgenoten: godsdienst en schilderkunst in Leiden en Amsterdam* (Rotterdam 2006) (Nijmeegse kunst-historische studies; 14). Eerder verschenen als proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen, 2006.
- Hoftijzer, P. e.a. (red.), *Bronnen van kennis: wetenschap, kennis, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Leiden 2006).
- Janssen, A.E.M., 'Willem Bilderdijk en de Gelderse geschiedenis'. In: *Bijdragen en mededelingen: historisch jaarboek voor Gelderland*, 97 (2006) 181-210.
- Vogelaar, C. en Gregor J.N. Weber, *Rembrandts landschappen* (Zwolle 2006).
- Wetering, E. van de, *Jonge Rembrandt groot: 28 werken van de jonge Rembrandt ter gelegenheid van het Rembrandtjaar 2006 in vergroting getoond op Leidse gevels* (Leiden 2006).

Universiteitsgeschiedenis

- Kam, E.K., *Levensloop van Nicolaas Mattheus Kam* (Nijmegen 2006).
- Rispens, S.I., *Einstein in Nederland: een intellectuele biografie* (Amsterdam 2006).
- Zonneveld, P. van, *Door de straten der Sleutelstad...: een literaire wandeling door het Leiden van Piet Paaltjens* (Amsterdam 2006).

Overige onderwerpen

- Everts, P., *Stapvoets verder voorwaarts: tachtig jaar Rotary Club Leiden* (Leiden 2006).
- Ingen, C. van, *Oxford-Leiden link, 1946-2006: 60 years of friendship* (Leiden 2006).
- Jansen, C.J.H. en D. Venema, 'De 26-november-rede van prof. mr. R.P. Cleveringa (1894-1980): wat eraan vooraf ging en wat volgde'. In: *Nederlands Juristenblad* 81 no. 18 (2006) 984-992.
- Stegge, G.J.C. aan de, *Geneesheer-directeur van een gesticht in bezettingstijd: Endegeest te Oegstgeest als case-study* (Bunnik 2006).
- Tielhof, M. van en P.J.E.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland: het Hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht 2006).
- Wijsenbeek, T., *Honger* (Den Haag 2006) 3 Oktoberlezing 2006.

Omringende gemeenten

Brocken, F., *Roerige tijden: Leiderdorp 2004-2006* (Leiderdorp 2006).

Jansen, A., *Zuster Judith Mendes da Costa, zuster Dominicanes van de Congregatie van de H. Catharina van Siëna te Voorschoten* (Voorschoten 2006).

Lameris, M. en R. van Norel, *Mooi gebouwd: monumenten van Oegstgeest* (Oegstgeest 2006).

Publicaties uit eerdere jaren

Bilt, E. van de, *Becoming John Adams: the making of a great American in Leiden, 1780-1782* (Leiden 2005).

Burg, E.W. van den en T. Vermeulen (red.), *'Missing in action': neergestorte Amerikaanse bommenwerpers in Zoetermeer en Zoeterwoude 1943-1945* (Zoetermeer 2005).

Delft, K. van e.a. (red.), *75 Jaar Rijnsburgse boys: de geschiedenis van een ambitieuze dorpsclub in de jaren 1930-2005* (Rijnsburg 2005).

Duyn, A. van en S.C.H. Leenheer, *Hogewoning 75 jaar, een bloeiend verhaal* (Rijnsburg 2001). Uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van droogbloemenbedrijf Hogewoning BV te Rijnsburg.

Folmer van Oven, T., "'Hartelijk welkom aan erfprins Willem Frederik Hendrik' bij zijn intrede aan de Leidse Universiteit op 2 november 1789". In: *Jaarboek Oranje Nassau Museum* (2003) 73-88.

Jongen, L., *Heilig Leiden* (Amersfoort 2005) (Miniaturen reeks; 5).

Hoftijzer, P., 'An eighteenth-century amateur of books and science in Warmond'. In: J.F. van Dijkshuizen e.a. (eds.), *Living in posterity: essays in honour of Bart Westerweel* (Hilversum 2004) 147-156.

Macht, T., *The life and work of Cornelius Boutesteyn and his wife Jannetje Christiaanse* (Leiden 2005).

Okker, F., *Leidse liefde, verhaal van een weerzien* (Leiden 2005).

Schelvis, H.A., E.W. 't Hooft, W.Th.J.M., *Van karrenspoor tot klinkerweg: vier eeuwen Voorstraat en Lindenplein te Noordwijk* (Noordwijk 2003).

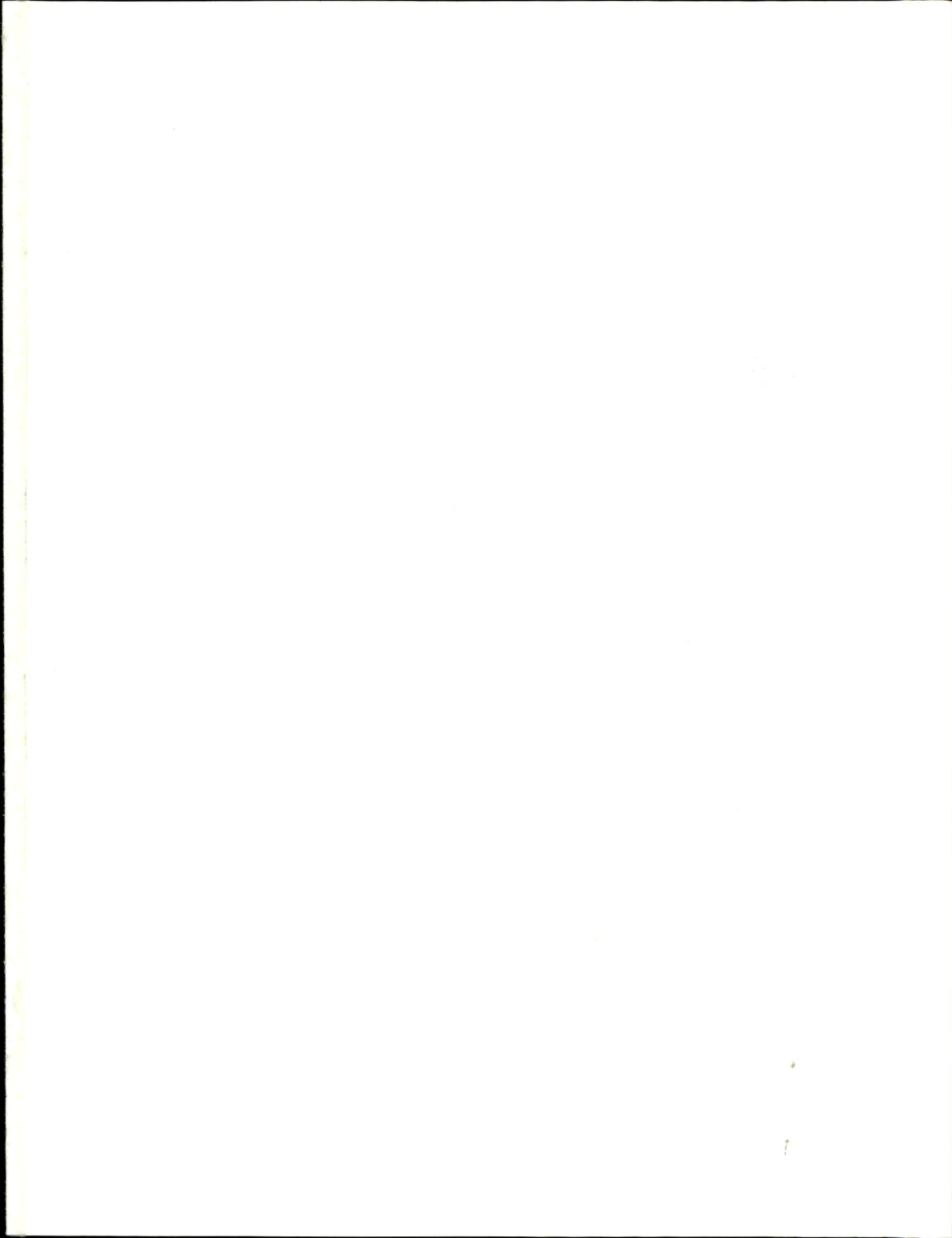
Thunnissen, C., *Van aambeeld tot afstandsbediening: 100 jaar Langezaal & Inniger, 1905-2005: smeden aan de toekomst* (Leiden 2005). Uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van elektrotechnisch installatiebureau Langezaal & Inniger B.V.

Wintgens Hötte, D., *Conserveren en kunst: 100 jaar Nieuwenhuizen in Leiden* (Leiden 2005). Uitgave bij de tentoonstelling 'Blik op kunst: directiemeube-

- len voor conservenfabriek L.E. Nieuwenhuizen' in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden van 2 september tot 20 november 2005.
- Vogelaar, C. en G. Korevaar, *Rembrandts moeder: mythe en werkelijkheid* (Zwolle 2005).
- Woerden, H. van, *Lodewijk in Leiden: de geschiedenis van kerk en orgel* (Leiden 2005).

Inhoud

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	
Besturen en commissies	7
Correspondenten in Rijnland	10
Jaarverslag 2006	11
Baten- en lastenrekening over 2005 (rectificatie)	19
Jaarrekening 2006	20
Bedrijfslidmaatschappen	22
Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2006	23
Mr. William Downer. 5 maart 1920 Amsterdam – 24 oktober 2006 Leiden	35
H.J.J. Lenferink, <i>Een historische blik op het bestuurlijk handelen bij de ramp van 1807</i>	40
 Louise van Wassenauer-Wiarda, <i>Theodora van Wassenauer en haar album amicorum</i>	47
Kees van Strien, <i>Een 18de-eeuws golfslagbad in Leiden</i>	68
Kees Walle, <i>Sterven en geven maakt nichten en neven. Onenigheid rond de afwikkeling van nalatenschappen na de buskruitramp van 1807</i>	84
L. Barendregt, <i>Dat is onze toren niet. Eigendom en onderhoud van de torens op de Marekerk, de Hooglandse kerk en de Pieterskerk</i>	115
Herman Amptmeijer, <i>De oprichting van de Leidsche Duinwater Maatschappij</i>	128
Dirk van Delft, <i>Einstein in Leiden / in Leiden Einstein</i>	153
Alphons Siebelt, <i>Een illegaal gaat zijn eigen weg. Lex Bernard en zijn Nederlandse Verzetsorganisatie</i>	177
R.D. Paauw, <i>Leidsch Dagblad in oorlogstijd</i>	199
 Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2006	213
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2006	241

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Vereniging Oud Leiden*, die zich al sedert 1902 met de geschiedenis van de stad Leiden en haar omgeving bezighoudt. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks en bevat naast enige kronieken een aantal historische artikelen.

De *Vereniging Oud Leiden* wil voorts de historische kennis vergroten en de geschiedbeoefening stimuleren door het houden van lezingen en excursies, het mede-uitgeven van de Leidse Historische Reeks, het aanbrengen van plaquettes op historische punten en het subsidiëren van historische projecten.

U kunt lid worden van de vereniging door €17,50 (jongeren tot 25 jaar €10,00) te storten op postbanknummer 175228 t.n.v. Penningmeester Vereniging Oud Leiden te Leiden, o.v.v. 'nieuw lid'.

ISSN: 0922-6699